

Олександр Левада
ДВА КОЛЬОРИ

1990 / 8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ЄВГЕН ГУЦАЛО

ІВАН ДЗЮБА

ОЛЕКСІЙ ДМИТРЕНКО

ВІТАЛІЙ ДОНЧИК

ВАЛЕНТИНА ЄРМОЛОВА

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТАРАС СЕРГІЙЧУК

РОМАН ФЕДОРІВ

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК

Серія «Романи й повісті»

1990 / 8

Олександр Левада

ДВА КОЛЬОРИ

РОМАН

К И Ї В
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«Д Н І П Р О»
1990

У романі трагічно переплелися чорний колір сталінської реакції і червоний колір соціалістичної революції. Автор простежує, як на тлі суперечностей часу етап за етапом складався культ особи Сталіна і до яких наслідків він привів. З особливою любов'ю і теплою змальовано образи людей високої моральної стійкості й чистоти.

В романе трагически переплелись черный цвет сталинской реакции и красный цвет социалистической революции. Автор анализирует, как на фоне противоречий времени утверждался культ личности Сталина и к каким последствиям он привел. С особой теплотой и любовью изображены люди высокой моральной стойкости и чистоты.

Л $\frac{4702640201-034}{M205(04)-90}$ Бз10. 13. 90.

ISBN 5-308-01114-1

© Левада О. С., 1990.
© Художнє оформлення.
Лук'яненко С. О., 1990.

Два кольори мої, два кольори —
Оба на полотні, в душі моїй об'а...

Дмитро Павличко

З А С П І В

*На світі жив хлопчина.
І сталась новина:
знайшла його причина
химерна і страшна.*

*Були у нього очі,
як небо, голубі.
А це вже, друзі, злочин,
затямте ви собі!*

*Він думав, що на світі
(чи справді, чи звісні?)
метелики та квіти,
лиш квіти весняні.*

*І сонячної днини
хлопчисько на рову
нагнувся до жоржини,
та впав у кропиву.*

*Він думав: «Маю крила!» —
аж то лише слова...
До смерті зажалила
хлопчину кропива.*

*Вп'ялися в очі оси,
кропив'яний вінець,
а далі — сльози-роси,
і казочці — кінець.*

*...Набрякли дні грозою —
хлопчакою сльозою.*

3 віршів, написаних у 1937 році

Частина перша

БІЛІ ЛАСТІВКИ

Як же завихрилися вони, як розпросторилися майже на весь кіноекран легкокрилі білі папірці, що поволі опускалися донизу, злегка погойдуючись під подихом вітру! Здавалося, заповнили всю широчінь центральної столичної магістралі — відомої всій країні Тверської вулиці, обабіч якої в цей день, в цей історичний день історичного 1934 року, з'юрмилися на тротуарах тисячі схвильованих, тріумфуючих москвичів.

Вони тримали над головами портрети великого вождя та його вірних соратників, радісно жбурляли букети квітів під колеса автомобільного кортежу, що повільно рухався по вулиці, і невинними помахами рук, окликами плакатів і транспарантів, щедрими вигуками й піснями під гармошку зустрічали дорогих гостей.

Яких? Звідки? І з якої причини таких рідних і таких сподіваних? В тім-то й найбільша загадка! Адже ще яких-небудь два місяці тому про цих гостей майже ніхто і майже нічого не знав, а як по правді — то навіть не догадувався, що вони є на світі.

Та й про роботу їхню, професію тобто, ще зовсім недавно ніхто не говорив словами високими й піднесеними, не називав її, наприклад, діяльністю і ні з якого боку не тулив до неї слова «подвиг». Якщо вдуматись — то була та робота, певно, досить одноманітною і хоча, вважай, трохи й не звичною, та все ж в основному (в ті роки в нас дуже полюбляли слово «в основному», то й повторимо його ще раз), кажу, в основному, як то мовиться-говориться, звичайною.

Полярники. Ну й на здоров'я. Люди як люди. А професія — це вже кому що судилося.

Наприклад, шахтар — хіба йому легше? Особливо в таку високу й відповідальну добу, про яку навіть пісні відразу ж складають, а народні маси і насамперед комсомольці — категоричні хлопці, як про те й у поета сказано, завзято підхоплювали ті пісні і, на зло класовим ворогам, виспівували на весь голос і від широкого серця:

Ішли вони й співали,
про те вони співали,
яка в нас висока доба:

раз — Дніпробуд,
два — Тракторобуд,
три — Донбас.
Висока, висока, висока доба!

Або, скажімо, сталевар, та ще й у період другої п'ятирічки, яку щойно затвердив історичний XVII з'їзд ВКП(б), що його сам Сталін назвав з'їздом переможців!

Або метрбудівець у тій-таки Москві, що героїчними, іменно героїчними темпами розпочала будувати найкраще в світі метро, на якому, розповідають, навіть сходи самотужки рухаються вгору і вниз, разом з пасажиром, котрий спокійнісінько стоїть собі на тих сходах, упевнено стоїть і незворушно і навіть посміхається. Як і належить кожній свідомій радянській людині, що власними руками творить чудеса історії.

І от ще один наочний, наявний приклад, не приклад навіть, а взірець, високий взірець тих новітніх чудес новітньої історії: челюскінці! Полярники — челюскінці! Льодова робінзонада ста п'яти радянських громадян, учасників арктичної експедиції на пароплаві «Челюскін», роздавленому крижаними обіймами Арктики!

Епопея їхнього безперечно ж героїчного двомісячного перебування на дрейфуючій океанській крижині в героїчно побудованому крижаному таборі; виняткова мужність згуртованого колективу ста п'яти радянських людей на чолі з бородатим академіком Отто Юлійовичем Шмідтом, дуже схожим на діда-мороза, тільки його пишна борода була не біла, а чорна; а дбайливе душевне піклування всіх челюскінців про десятох жінок, що були в складі експедиції, особливо про двох молодих матерів з немовлятами, одно з яких народилося вже на «Челюскінце»; а небачений, незнаний в історії розмах рятувальних робіт; а подвиги льотчиків, що вихопили челюскінців з душогубних обіймів арктичного діда-мороза, подвиги, що вивершилися встановленням найпочеснішого звання і найвищої нагороди — Герой Радянського Союзу...

Годі й шукати країну, в якій у ту добу («висока, висока, висока доба!») могло б статися щось схоже-подібне. А в нас, у Радянському Союзі,— дивіться, люди, дивіться, країни й континенти, дивися й дивуйся, сивочола історіє!

Так думали всі, це свята правда, так думали мільйони людей у всіх закутках нашої країни. І вже безперечно — саме так мислив мій і, сподіваюся, й ваш, дорогі читачі, вірний друг, щиросердий комсомолец-журналіст Роман Лісовенко, в харківському столичному кінотеатрі сидючи (Харків тоді був ще столицею України) і від екрана з хронікою тріумфальної зустрічі челюскінців у Москві очей не відриваючи.

— Ластівки! Білі ластівки! — подумки охрестив він привітальні листки, що кружляли на екрані вісниками високої й чистої людської радості, щиросердого весняного привіту героям-челюскінцям. Кружляли, засвідчуючи, що стали ті арктичні герої немовби довгожданими членами родини кожного, хто вийшов зустрічати їх на центральній магістралі Москви, і всіх, хто дивився на цю зустріч на екранах, або чув про неї по радіо, або читав-перечитував у газетах.

— Білі ластівки! — ще раз повторив сам собі Роман. І відразу ж подумав, що якби ці слова почув зараз його друг-товариш Северин Гурченко, суворий реаліст та ще й трохи скептик, то неодмінно сказав би:

— Не ластівки, а конкретні чайки. Білих ластівок не буває. (На що Роман неодмінно відповів би:

— Мовчи, приземлений натуралісте. А червоні вітрила бувають?

— Не бачив,— сказав би Северин.

— А герої Гріна припливли під ними до свого щастя!

— Бачу, пора вже тобі, шановний товаришу, псевдонім придумати,— неодмінно відповів би Северин.— Хочеш, пораджу який?

— Спробуй.

— Роман Романтичний. Їдять його мухи з комарами. І ставити цей підпис під усіма своїми безсмертними кореспонденціями про вирощування капусти у колгоспі «Новий світ» або про високі виробничі показники в артілі: «Червона синька»...

На цих словах вони жартівливо штурхнули б один одного під ребра і подалися б додому, продовжуючи по дорозі коментувати побачене на екрані).

Закривши дужки і поставивши після останнього речення крапку, автор відчув потребу відкрити їх, дужки тобто, ще раз, бо подумав, що у читача в цьому місці може виникнути запитання, на яке належить відповісти. Запитання таке: звідки ж би авторові знати, що саме міг би сказати Романові його друг-товариш Северин і який би діалог виник між ними, коли той невідомий ще нам Северин був відсутній (або, як висловлювалась тоді одна окружна газета, «відсутнював»), отже, й діалогу ніякого в дійсності не було?

Відповідаю: написав я про той діалог тому, що дуже добре знаю їх обох — Романа і Северина, пам'ятаю, як самого себе, і наскрізь бачу всі діла їхні і навіть помисли. Якщо хочете знати, то я з ними був тоді навіть в одній комсомольській організації, за що, між іншим, згодом і поплатився з деяких причин, про які ви здогадаєтеся з дальших розділів цієї оповіді.

От як воно було. «Ішли два комсомольці — категоричні хлопці...» А нас ішло навіть не два, а три, хоч про третього я не буду особливо розпросторюватись з причин елементарної скромності. Кінець пояснення, дужка закривається, крапка.

А Северина поруч з Романом у той день справді не було з тієї причини, що бойова столична газета «Молодий більшовик» направила його, свого бойового кореспондента, у чергове відрядження. І, до слова сказати, поїхав він з особливою охотою, бо виявилось, що відрядження те — в далекий Миронівський район, що аж на Київщині, а в районі тому, на березі річки Росави, і красується рідне його село Козин (прохання не плутати з селом Козин у Обухівському районі, а також з ще одним — мало відомим мені — Козином, який фігурує у назві новелети Бабеля «Кладовище в Козині»).

На цьому місці передихнемо трохи та й рушимо далі, вслід за героєм нашим Романом Лісовенком.

ПАМ'ЯТНА РОЗМОВА

Тож і додому Роман повертався сам-один, ішов, а краще сказати — легів на крилах пережитого в кінотеатрі душевного піднесення, співучим кроком долав тротуар центральної в Харкові Сумської вулиці. Ішов, не дуже помічаючи, що діється на вулиці, і не звернувши особливої уваги ні, наприклад, на напнутий між будівлями впоперек вулиці транспарант «Всі на чистку апарату Наркомфіну», ні на ніжну прозелень міського парку, де незабаром з'явився пречудовий пам'ятник Шевченку — творіння скульптора Манізера (огорожу, що відокремлювала парк від тротуару Сумської вулиці, було, за вказівкою товариша Постишева, знесено), ні навіть на нахабне червоне полотнище з чорною павучою свастикою в центрі, тобто на фашистський прапор, що визивно майорів на будинку консульства Німеччини, яка рік тому стала гітлерівською.

Тільки біля високого фанерного щита з портретом вождя німецької компартії Ернста Тельмана, що з піднятою в бойовому заклик «Рот фронт» правцею поставлений був якраз навпроти німецького консульства, тільки тут затримався Роман на коротку мить, мовчки сам підняв руку у ротфронтівському салюті й знову попрямував далі.

Таку зупинку, проходячи тут, робив він щоразу, і стало це для нього немовби органічною потребою, майже рефлексним порухом.

Крокуючи по Сумській, а далі й через найбільшу в Європі міську площу Держинського, він усе більше наближався до вулиці Басейної, де жив його — як би сказати-пояснити? — ну, старший духовний брат, в чомусь наставник і вчитель, а в чомусь вірний друг і товариш (між собою вони з Северином звали його Старий, хоч старший від них він був лише на яких-небудь дванадцять років). Прямуючи, кажу, до нього, Роман в думці komponував свою розповідь про нечувану, небачену зустріч челоскінців у Москві, а заодно і про свої роздуми з приводу цієї епопеї взагалі. І komponувалася вона, та розповідь його, приблизно в такий — йому, як молодому публіцистові з газети «Комсомолец України» властивий, з духом часу співзвучний монолог:

— Це ж, товариші, вся наша неосяжна, безмежна, революцією розбуджена стонаціональна країна, весь наш народ так самовіддано рятував їх і так радіє з їхнього звияжного повернення! Світ ще не бачив такого, не чув, не відав. А суть тут у тому, дорогі товариші й громадяни, в тому, шановні леді й джентльмени, що прапор людяності, сонячний прапор високого гуманізму звияжно підняла тут не окрема людина — чуєте? — і не група людей (це бувало й раніше, бувало скрізь і завжди), а вся країна, держава, уряд, народ, весь народ, чого не було ще ніде й ніколи! Як кажуть білоруські сябри, «ой, как тут не пець, ой как не гудзець»... Тут зримо розкрилася породжена революцією ера людяності, розкрилася із всепланетною силою, і стане вона, та наша нова ера, неодмінно стане вселюдською, глобальною!

Останню фразу свого уявного монологу Роман справді саме так і виголосив своїм слухачам у скромній двокімнатній квартирі Старого на вулиці Басейній. Майже слово в слово виголосив і радий був, що по дорозі домислився до такого багатозначного узагальнення.

Слухали його двоє: Старий, котрий в дійсності Станіслав Антонович Новицький, широкоплечий, лобатий чолов'яга з уважним, допитливим поглядом виразних сірих очей, одягнутий у захисного кольору френч (серед працівників партійного апарату це вважалося неписаним правилом хорошого тону: адже так одягався Йосиф Віссаріонович Сталін); а другим слухачем був худорлявий, з рудою борідкою, невисокий на зріст, але все ж сутулуватий чоловічок, з різкою жестикуляцією і допитливими брунатними очима. Семен Матвійович Карасьов. Так і запам'ятайте надовго.

Слухаючи Романа, він спочатку приязно усміхався, стверджувально кивнув кілька разів головою, а потім чомусь нахмурився,

нахнюпився, задумався, немовби замкнувся в собі. Станіслав Антонович теж якусь мить мовчав, як це буває, коли шукають вивершення своєї мислі. Коли ж після довгенької паузи заговорив, то вимовляв слова неквапно, немовби виважуючи їх на незримих терезах:

— Білі ластівки, що провіщають весну ери високої людяності... Це ти гарно подумав, Романе.

— Але я відчуваю, що не докопався до глибинного змісту цього вражаючого явища,— гарячковито відповів Роман.— Який у нього суспільний підтекст? Це ж подумати тільки: безмежне море всенародної радості... Раптовий подих живо-дайного циклону людської доброти. Звідки він?.. Чому?.. Ще ж не минуло й півтора десятки років, як річками кров лилася!.. Громадянська війна, жорстокість класових битв... Не до гуманності було... Не до доброти... Зовсім же недавно!..

— Не до гуманності, але в ім'я гуманності,— розважливо сказав Станіслав Антонович.— Ти ж знаєш, що Жовтневий переворот у Петрограді був майже безкровний. Найбільш безкровний революційний переворот в історії людства. Люди думали про добро, про мир, людяність, справедливість... Не сталося тоді: вороги перешкодили. Але ж та всенародна мрія жила! І от час змінився, ворогів розбито, а тут і знайшовся прекрасний привід, щоб все найкраще в людських душах враз виплеснулося назовні. Як сказав Отто Юлійович Шмідт, на прикладі льотчиків і челюскінців наша Батьківщина побачила себе, побачила могутність своєї техніки, зростання своїх сил, величезні можливості, що ними володіють люди, виховані Комуністичною партією.

Станіслав Антонович на мить замовк, а Роман, що слухав, не зводячи з нього очей, подумав: як то добре, коли можна помітити, як народжується думка в того, хто говорить. Напружено слухав і Семен Матвійович, немовби прагнув не пропустити жодного слова. А Станіслав Антонович після недовгої паузи продовжив:

— Ера гуманізму... Не челюскінці її відкрили — революція створила. Героїка челюскінців і їхніх рятівників-льотчиків — це концентрований вияв того найкращого, що живе в серцях наших людей. І народ відчув це, може, ще й не усвідомив до кінця, але відчув і відгукнувся так щедро й широко, як тільки вміють це робити люди праці.

Розгортаючи свою думку, Станіслав Антонович, хоч був уже далеко не комсомольського віку, теж захопився, по кімнаті почав ходити, непомітно для себе відійшов від свого звичного розважливого тону і виклад своїх постулатів завершив

гарячковито, правицею повітря рубаючи і поблискуючи очима. Та врешті немовби схаменувся, затих і, широко посміхнувшись, провинно зауважив:

— Тільки що ж це ми з тобою промовами обмінюємось... Давай краще послухаємо думку Семена Матвійовича.

Тонкогубий Семен Матвійович, що напружено вслухався в розмову, теж посміхнувся, але стримано й зверхньо, і несподівано не тільки для Романа, а й для Новицького, відповів різко, схоже — агресивно, немовби зробив випад холодною зброєю:

— Слухаю і, вибачайте, трохи дивуюся. Ну, з Романом все зрозуміло: юнак. Хоч пора б уже трохи й йому... У тебе ж перо в руках, молодий товаришу! Перо! Воно зобов'язує! А від тебе, Станіславе, скажу прямо, не сподівався. Кому-кому, а тобі належало б пам'ятати про дещо завжди. Ти ж недавно делегатом історичного Сімнадцятого з'їзду партії був! Великого Сталіна слухав! І раптом...

— Що раптом? — насторожено перепитав Новицький.

— Одверто кажучи, в абстрактний гуманізм пірнаєш. Безкровність, доброта, всі люди браття, любви ближнього свого, на землі мир, і в чоловіцех благовоління... А класовий ворог? А світовий імперіалізм? З буржуазним паціфізмом заграєш? А про гітлерівську грозову хмару над Європою забув?

— Не гарячкуй, Семене,— зупинив його Новицький.— Згадай хоча б, що я був комісаром будьоннівської бригади. От тобі й мій паціфізм.

— Тим більше дивуюся.

— А вам не здається, що прагнення до добра є чи не найбільшою духовною потребою народу? — втрутився в дискусію Роман.

— Та не роби ти з народу ікони! Ще один «народний Малахій» з'явився — пам'ятаєш цього комедіанта з контрреволюційної преси Миколи Куліша?..

— А ти вважаєш, що народ тільки про їжу думає? А духовні потреби — це лише для тебе й для мене? — знову заговорив Новицький.

— Облиш, Станіславе,— махнув рукою Карасьов.— У вас тільки й чуєш: «Народ, народ...» А уряд? А товариш Сталін? Ти от Шмідта процитував, а про Сталіна, значить, забув? По-вашому виходить, що й челюскінців рятував народ? Ти, Романе, навіть не згадав, хто ж організував ці не бачені в історії рятувальні міроприємства! Хто очолив, забезпечив, надихав!

— Але ж це само собою зрозуміло! — щиро здивувавшись, спробував пояснити Роман.— У всіх газетах уже написано. Я лише хотів підкреслити, що народні маси всією душею...

— А якщо зрозуміло,— перебив його Карасьов,— то тим більше належало б тобі сказати і підкреслити. А виходить, мушу сказати замість тебе я: великому Сталіну зобов'язані челюскінці своїм порятунком! Великому Сталіну і його бойовим соратникам!

— Може, ти додаси також ще й імена героїв-льотчиків, котрі пробивалися крізь пургу на Чукотку, а звідти — на дрейфуючу крижину? — суворо перепитав Станіслав Антонович.

— А ти що — хочеш поставити їх поруч з... А вони, між іншим, усім, що мають, всіма якостями своїми теж зобов'язані товаришеві Сталіну. Він виховав їх, вселив у них дух більшовицької незламності й героїзму! Сталін — батько народу, він — у всіх наших звершеннях! Сталін — це Ленін сьогодні! Тому на Сімнадцятому з'їзді знову й знову так однодушно й одногolosно обрали його Генеральним секретарем,— підводячи рису дискусії, сказав Семен Матвійович Карасьов.

Продумано сказав, розраховано. Він добре засвоїв, як треба ставити останню крапку в поточних розмовах і суперечках на будь-яку суспільну тему. Хоч, власне, вважав він, які взагалі можуть бути суперечки, коли все вже з'ясовано, все основне сказано, а виступ великого вождя на з'їзді остаточно й назавжди все поставив на своє місце. Тому й назвав Йосиф Віссаріонович історичний Сімнадцятий з'їзд з'їздом переможців. Про що ж тут думати, про що дискутувати? Ну, а народ — він, звичайно, є, він завжди є, але ми ж не народники і добре розуміємо, що основна суть у тому, щоб народ очолював вождь, народний батько. А також у тому, що є вирішальна перемога, до якої він привів, є генеральна лінія, яку він визначив і по якій треба звитязно крокувати далі.

Переможно глянувши на Новицького, Карасьов змовк. В кімнаті нависла тиша, а в розмові виникла та перебивка, яку, схильний до літературних зворотів, Роман мав підстави подумки назвати важкою паузою.

І тому так вражає пролунала стисла репліка, якою розбив цю паузу Станіслав Антонович:

— Не одногolosно,— тихо проговорив він немовби сам до себе.

— Що? — стрепенувся Карасьов.

— Сталіна обрали на з'їзді не одногolosно.

— Ти що? — аж на ноги скопився Карасьов.— Ти... Ти... Не може бути!

— Було,— коротко відповів Новицький.

— Але як же могло...— розгублено, аж злякано заговорив Карасьов.

— Тасмне голосування,— пояснив Новицький.

— Я не про те,— відмахнувся Карасьов.— Я про те, як же вони могли дозволити собі?.. Як же вони... Значить, аж туди пробралися! — І раптом, повернувшись круто до Станіслава Антоновича, рвучко підійшов до нього майже впритул і вже не розгублено, а наступально, різко запитав: — Скільки їх було?

— Кого? — удаючи, що не зрозумів, перепитав Новицький.

— Тих провокаторів, що дерзнули викреслити товариша Сталіна?

Станіслав Антонович, не відводячи очей від пронизливого погляду Карасьова, сказав тоном, яким дають відчуті співрозмовникові, що говорити з ним на таку тему не хочуть і правди йому не скажуть:

— Не пам'ятаю. І крапка, Семене Матвійовичу.

Карасьов помовчав і поволі рушив до дверей. Перед порогом зупинився і обернувся до Новицького ще раз:

— Станіславе, якби я не знав тебе стільки років, то міг би подумати, що... Я, звичайно, не теоретик, я лише скромний заступник наркома фінансів республіки... Але про партійну лінію пам'ятаю завжди. Ну, а ти... Скажу одне: не забувай, що ти — один з секретарів столичного міськкому партії. І тобі, як нікому, треба зважувати кожне своє слово.

За тим і зачинив за собою двері.

• СОН НАЯВУ

Надовго запам'ятав Роман цю розмову, згадував про неї не раз і не два, а одного разу... А одного разу, як би це сказати?.. Одне слово, вона раптом майже приснилася йому. Пишемо «майже», бо він і сам не зважився б сказати, сон то був, чи марево, чи щось ще страшніше і неймовірніше.

А що саме — він навіть найближчому другові Северинові, ба навіть самій Наталочці (вона ж, звичайно, була в нього, існувала, скоро ми з нею познайомимось), навіть їй не міг толком розповісти, дати свої вичерпні пояснення і роз'яснення, своє оригінальне, так би мовити, снотлумачення, зробити свої остаточні висновки.

З пізніших туманних недомовок Романа ті, хто хотів би докладніше довідатись про те його видиво в пітьмі, могли вивудити лише розрізнені слова, уривки фраз, за якими, можливо, ховалися якісь зигзагоподібні начерки невисловленої думки, а можливо, й нічого не ховалося: мало що може привидітися збудженій уяві в пітьмі! А розрізнені слова та безладні уривки

фраз, як, наприклад, «категорично відкидаю», або «протокол», або «брехня й провокація», людина може і в гарячці вигукувати.

Але для нас з вами, дорогі читачі, той Романів не то сон, не то кошмар, не то борсання хворобливої уяви не зникне безслідно. Навпаки, я розкажу про все те з протокольною точністю, запевняю вас.

Відчуваю, що в цьому місці читач має всі підстави знову зупинити автора обгрунтованим запитанням: звідки ж, мовляв, ви, шановний товаришу, можете знати про той сон — не сон, коли й сам Роман толком не з'ясував його для себе і обходився лише розрізненими словами та незрозумілими уривками фраз? Адже для цього — погодьтеся, вельмишановний авторе,— не досить бути колись на обліку в одній з Романом комсомольській організації...

Охоче відповідаю, але спочатку ставлю питання сам: чим, по-вашому, відрізняється письменник від людей інших професій і покликань? Скажете — талант? Але талант — це властивість багатьох людей найрізноманітнішого фаху: справжніх музикантів, справжніх ковалів, справжніх учених, справжніх хліборобів... Ні, суть тут зовсім у іншому. Суть у тому, що письменник, скажу одверто, ясновидець. Хочете — вірте, хочете — ні.

Не взагалі ясновидець, а щодо долі героїв свого твору: він знає їх, своїх героїв, значно краще, ніж вони самі, знає не тільки їхнє минуле, а й їхнє прийдешнє, знає про них усе, до ниточки. Тож і сни їхні він може бачити так само, як і вони, і навіть значно виразніше.

Скажете — що ж тут, мовляв, хитрого, коли героїв своїх він сам і вигадус, компонує зі спалахів власної фантазії, створює з нічого?

З нічого? Не скажіть. Таке уявлення рівнозначне твердженню, що світ створений з торічеллієвої пустоти або що первопричиною виникнення бублика є дірка з бублика.

(Це останнє порівняння я, признаюся, запозичив з лексики Романового друга Северина Гурченка, котрий, як ми вже знаємо, був у ті дні у відряженні в Миронівському районі взагалі, а в своєму рідному селі Козин зокрема. Тільки не в тому Козині, що в Обухівському... але про це ми вже говорили. Тож залишимо його в спокої і повернемося знову до Севериного побратима й антипода, тобто до Романа і до його, як сказано вище, не то сну, не то якогось навіяння).

Ось яку форму і який зміст мав той сон — не сон, про який Роман виявився неспроможним розповісти що-небудь достатньо виразно і всебічно вичерпно.

Привиділося йому, що сидить він у якійсь незнайомій кімнаті, в самому кутку, а за столом сидить чорнявий незнайомиць у військовій формі невідомого для Романа роду військ. Сидить і щось пише чорними літерами по білому-білому аркушику паперу, на котрому зверху написано: «Протокол». І що складається той протокол з питань і відповідей приблизно ось такого, ні, не приблизно, а достеменно такого змісту:

«Питання. Нам відомо, що ви активний член контр-революційної організації ворогів народу, яку очолював Станіслав Новицький.

Відповідь. Ні до якої подібної організації я не належав і про її існування ніколи не чув.

Питання. Ви нахабно брешете.

Відповідь. Ні, я кажу правду.

Питання. Нам відомо, що підпільна кличка Новицького у вашій організації була Старий. Так чи ні?

Відповідь. Ні про яку підпільну організацію на чолі з Новицьким я нічого не знав і не знаю. Старим я інколи жартома називав його в побутових розмовах.

Питання. Ви розповідали Новицькому про свої враження від перегляду кіножурналу про приїзд челюскінців до Москви?

Відповідь. Так, розповідав. Подробиць не пригадую, минуло вже три роки, але про свій піднесений настрій і про нашу загальну радість від тієї події пам'ятаю добре.

Питання. І Новицький сказав тоді вам, що роль товариша Сталіна у врятуванні челюскінців була другорядною?

Відповідь. Він так не говорив.

Питання. Ви знову нахабно брешете.

Відповідь. Ні, я кажу правду.

Питання. У тій розмові Новицький облудно заявив, що сталінське твердження про наростаючу класову боротьбу в нашій країні нібито треба перекреслити і замінити його на євангельський лицемірний заклик «любити ближнього, як самого себе». Визнаєте, що ви цілком погодилися з цим?

Відповідь. Новицький так не говорив і не міг говорити. Мені він завжди здавався справжнім комуністом-ленінцем. Ми в тій розмові говорили про соціалістичний гуманізм, а не про закреслення класової боротьби.

Питання. І на завершення тієї розмови Новицький повідомив вас, що нібито товариша Сталіна на Сімнадцятому з'їзді партії обрали до складу Центрального Комітету партії не одностановно?

Відповідь. Не повідомив, а просто сказав. А хіба це не правда?

П и т а н н я. Запам'ятайте: питання тут задаю я, а не ви. На сьогодні досить. Підпишіть протокол».

На тому він, той протокол, і закінчився. А з ним закінчується і ця глава нашої оповіді про химерну й дивовижну долю героя нашого твору Романа Лісовенка.

СЛАВНА КОМСОМОЛІЯ

Щоб зробити відчутний ривок уперед, бажано спочатку значно відступити назад, для розгону. Доведеться зробити це й нам, досліджуючи життєві стежки-доріжки героїв цієї книжки. Тож не дивуйтеся, коли будемо в своїй оповіді не раз поєднувати сучасне з минулим і майбутнім, зіштовхуючи лобами ретроспекцію з перспективою. Застосовую ці терміни тому, що Роман Лісовенко в ранній юності своїй страх любив вдаватися до наукових виразів, які — за контрастом із прозорою й соковитою лексикою його земляків з Черкащини і Київщини (довелося йому замолоду жити в обох цих благословенних областях) — звучали так незвично і загадково. Наприклад, «фантасмагорія» або «пауперизація»...

Він навіть почав був колись, ще на першому курсі агропрофшколи, komponувати для власного вжитку портативний блокнотний словничок таких і подібних слів, але сягнув лише до літери «д» («дерматомикози», «дефосфорація»). На довше не вистачило терпцю.

Відчуваю, що догадливий читач зміркував уже, що ці розумвання автор застосовує, лише щоб пояснити, чому в цій частині нашого роману буде аж два ретроспективних відступи від нормального розгортання сюжету. Тож і переходжу до суті.

Про столичний Харків Роман ще кілька років тому міг хіба що тільки мріяти, та й то потайки, щоб ніхто не почув і не взяв на глузи. Перед Харковом останній час працював у Донбасі, у ворошиловградській комсомольській газеті. Але й там, на берегах Дінця Сіверського, був не старожилом, а прибульцем з іншої, наприклад, Київської області, з'явившись у тих краях відповідно до комсомольської рознарядки, а також з причин деяких ущипливих обставин свого життя, про які нижче.

Працював у своїй газеті охоче й запопадливо, нариси писав, вірші писав, кореспонденції строчив, морщив лоба, komponуючи передові статті (взагалі, це була прерогатива редактора газети Ф. Левіна, але той частенько спихав її на безвідмовного Романа), залюбки вдавався навіть до фейлетонів.

Працював, можна сказати, не без успіху. Наприклад, назва його фейлетону «Темні справи в артілі «Світло» стала тоді —

в межах області, звичайно, не більше — навіть ходячою, майже прозивною, як-от назва комедії Жана-Батіста Мольєра «Лікар мимоволі» або віршованої драми Олександра Грибоедова «Лихо з розуму».

Кореспонденції його були на всі мислимі теми, і писав їх Роман — мов насіння лузав; нариси — переважно про героїку шахтарської праці (наприклад, про шахтаря-богатиря Микиту Ізотова), а вірші... про них відомо найменше, бо автор чомусь не зважувався читати їх навіть у рідній редакції і сором'язливо червонів, коли хто-небудь запитував, що нового подарувала йому муза. А друкувати їх хоча б і на шпальтах своєї бойової (і, між іншим, дуже задержуватої) газети змушений був лише на пряму вимогу редактора Ф. Левіна забезпечити, скажімо, першотравневий номер газети римованими рядками. Для святкового колориту і відповідно до давньої традиції.

Але один такий першотравневий подих своєї поетичної музи Роман, порядком винятку, зважився був послати навіть до харківської столичної газети. Щоправда, підписати його своїм власним ім'ям все ж побоявся. Були в тому вірші, наприклад, такі рядки:

Ранок — повинню,
розростався повинню,
випростовувався міццю розбуджених турбот,
відгукувався клекотом
в провулках десь далеко там,
підносився гудками,
ширився.
І от
найдужчим акордом дня тісного
підкинули місто на вал демонстрації
ми,
що не знаємо, як мліють ноги
в тисячній черзі до біржі праці.

Нове питання: звідки ж я дізнався про цей вірш і чому наводжу уривок з нього (по-літературному треба сказати «фрагмент»), чому публікую його, можна сказати, без дозволу автора? Тому, що його, тобто вірш, та харківська газета взяла та й надрукувала. Йй-богу, надрукувала, і Роман тихо радів з цього, охоче читав його на літературних вечорах у клубі заводу «Локомотив», але таємниці свого авторства так і не зважився розкрити, тобто виступав, так би мовити, під чужим прізвиськом.

Тільки одній людині надіслав Роман поштою цей вірш уже в надрукованому вигляді, розшифрувавши свій тимчасовий псевдонім: своєму, можна сказати, духовному шефові Станіславу Антоновичу Новицькому. Він взагалі надсилав йому всі свої газетні публікації, котрі вважав кращими, а також докладні листи, які писав залюбки, не здогадуючись, яка драматична доля

спіткає їх у не дуже далекому майбутньому. Але про особливості стосунків цих двох людей буде сказано окремо.

Щодо поетичних вправ, то належить ще згадати, що наш майбутній, можливо, навіть поет не відмовлявся писати для робітничих клубів, наприклад, римовані гасла на бойові теми, наслідуючи взірець популярної в ті роки збірки «Стихи делают сталь», в якій категорично стверджувалось:

Кожному ясно, в ком мысль не погасла:
Будет сталь, будет и масло.

Щоправда, Роман не komponував ті свої римовані заклики у збірку і не підписував їх ні своїм, ні прибраним ім'ям, а також не претендував на гонорар. Тож з його цією, сказати б, анонімною (проте, цей вельми специфічний термін все ж не зовсім підходить сюди),— одне слово, з такою його творчістю можна було б зустрітися в багатьох закутках Донбасу — у вигляді написаних від руки чи намальованих плакатів і транспарантів на зразок: «Зустрічними планами справ героїчних зустрінемо кожний квартал п'ятирічки!» Або ще: «П'янчуг, ледацюг, бюрократів, рвачів критичним вогнем заженемо в кущі!»

Шахтарські клуби й заводські багатотиражки охоче брали такі гасла на озброєння, з чого видно, що наочна пропаганда боротьби з деякими, з окремими, з нетиповими й поодинокими негативними явищами була поставлена в Донбасі на належну височінь. Доводиться дивуватися, чому ж кількість бюрократів не зменшувалась, а, навпаки, помітно зростала і що статистика так і не заресструвала тоді зниження обсягу вживання алкогольних напоїв (особливо так званої «водки») на шахтах соціалістичного Донбасу.

Варто також довести до відома читачів, що Роман не засиджувався в своїй кімнаті на другому поверсі будинку редакції, а залюбки їздив по містах, заводах і колгоспах, ходив по штреках і лазив навкарачки у метрових лавах на шахтах.

Одного разу на прохання секретаря парткому шахти 16-біс провів навіть летючий мітинг-десятихвилинку біля шахтної кліті саме в момент, коли мінялися зміни. З кліті вийшли стомлені, до самих очей замазані вугільним пилом шахтарі, і Роман звернувся до них з полум'яними словами про невідкладні завдання п'ятирічки. Шахтарі ввічливо вислухали, мовчки презирнулися, а найстарший з них, приклавши руку до серця, сказав:

— Спасибі, товаришу. Нарешті ми зрозуміли, що саме нам належить робити. Побільше б приїжджало до нас таких товаришів, і добич на шахті рвонула б угору.

Шахтарі, не криючись, засміялися і рушили до душевої змивати з себе вугільну пилуку. А Роман почервонів від сорому аж до вух і, скажемо йому на честь, там-таки, біля кліті, подумки дав собі Ганнібалову клятву: ніколи не лізти до стомлених трудових людей з отаким претензійним пустодзвонством.

Слід сказати, що життя в Донбасі в ті роки пульсувало все дужче, відчувалося наростання якогось весняного шумовиння. Донбасівські газети в численних статтях, дописах і нарисах (під деякими з них стояв підпис «Роман Лісовенко») в усіх тональностях розповідали, як відходить у небуття шахтарський обушок-кайло, зате гримів пневматичний відбійний, а на технічному обрії вже вивершувалися навіть контури вугільного комбайна. Можна сказати, що вже в самому донбасівському повітрі носилося передчуття могутнього трудового ривка вперед і вгору. Історія знає, що він і стався незабаром і розпочав його відбійник шахти «Центральна-Ірміне» на прізвище Стаханов.

Між іншим, ніби в передбаченні тих трудових звитяг, Донбас чепурився, прикрашався й переодягався. Зміталися з лиця землі ще дореволюційні шахтарські трущоби — хаотичні нагромадження землянок та халуп, прозвані «шанхаями» і «собачівками», будувалися нові квартали, вулиці й проспекти, а в антрацитовому місті Красний Луч і в гордовитій революційній Горлівці раптом райдужним сяйвом засвітилися слова «озеленити» і «заквітчати», від яких пішла луна по всьому Донбасу. Ото був почин, так почин! Комсомольці — «категоричні хлопці» (і не менш категоричні дівчата) — взяли скрізь і всюди створювати зелені сквери та бульвари, а також барвисті, запашні квітники, що розпросторювалися аж до шахтних пірамідоподібних териконів.

(Отже не втерплю і, порушуючи ще раз хронологію оповіді, скажу хоча б у дужках, що та прекрасна квітучо-квітникова ініціатива проросла вже в сімдесятих роках у найбільшому місті Донбасу — мільйонному Донецьку закликком «На кожного жителя Донецька — кущ троянд!» І посадили тоді у вугільно-металургійному Донецьку мільйон кущів руж-троянд, білих, червоних, рожевих, і якщо є на світі ще хоч одно місто з таким запашним показником, то нехай обізветься, а ми подивимося на нього з великою цікавістю).

З квітниками та скверами це було так несподівано, що Роман, побувавши й сам на такому суботнику, аж вірша написав, у якому й прозвучали ось такі майже знаменні рядки:

Нечуваний мітинг відкрив голова
серед пустирів з будяками,
і тут говорили промовці слова,
розмахуючи руками.

Взялись ми вести агітацію в масах
і склали такого пакта,
що буде наш сад найясніший в Донбасі,
про що й доведем на фактах.

І так далі.

Щоправда, в ті дні і класова боротьба в Донбасі, мабуть, загострилася. Бо, наприклад, викликали якось Романа на бюро міськкому комсомолу, де руба було поставлено питання про виключення з Комуністичної Спілки Молоді прихованого класового ворога Грицька Коваленка, наваловідбійника тієї-таки шахти 16-біс, що виявився сином ліквідованого й засланого на Північ куркуля, котрий (син, а не куркуль) причаївся в Донбасі, вважався ударником-передовиком і навіть пробрався в комсомол. Романа викликали на бюро тому, що він, побувавши на тій шахті, надрукував був схвального нарису про того «передовика», отже, виявив недостатню класову пильність.

Кремезний, буйно кучерявий Грицько плакав на цьому засіданні, як дитина, говорив, хлипаючи, що він же в комсомолі всією душею, що в школі піонером був, що куркуль, вважає він, був у їхньому селі лише один, а саме — якийсь Ферапонт Сухорєбрик, якого й ліквідували як клас, тобто виселили куди слід. Бо в нього і наймитів було аж два, і вітряк, і до того ще й кінна молотарка. А в батька Грицькового тільки кузня та ще хіба те, що хата не під соломою, а під бляхою.

І ще, тамуючи плач, розповів Грицько, що він послав листа самому Михайлові Івановичу Калініну, де й признався, що він зі страху перед висилкою на Північ подався в Донбас і просить дозволити йому, не криючись, працювати тут по-ударному, на користь побудови соціалізму в нашій окремо взятій країні, як це вчить товариш Сталін. Але відповіді на лист поки що не одержав, хоч і не втрачає надії.

У Романа від цих слів і сліз защеміло недостатньо загартоване в класових битвах серце, і він, замість того щоб визнати свою похибку з нарисом і покаятись, виступив з пропозицією не виключати Грицька Коваленка з комсомолу, а за тимчасове приховування свого соціального становища оголосити йому сувору догану, можна навіть з попередженням.

В результаті сувору догану, хоча поки що без попередження, винесли йому самому, а остаточно виключений Грицько поклав на стіл комсомольського квитка і, спотикаючись, вийшов за двері.

— Крупний окунь попався,— сказав йому вслід секретар міськкому, ховаючи у шухляду стола Грицьковий комсомольський квиток. І пронизливо глянув на Романа, докірливо похитав головою.

ЩЕ РАЗ — СЛАВНА КОМСОМОЛІЯ

Відступимо ще на один крок назад і з'ясуємо цікаве питання: як же опинився наш Роман Лісовенко в тому краю вугілля і металу, на берегах Луганки і Дінця Сіверського (а не «Северного», як дехто вважає, назвавши на цій підставі нове місто хіміків на Дінці Сєверодонецьк). Яким вітром занесло його туди з берегів преславної річки Рось, з-під черкаських черешень, під якими він народився і зростав і навіть закінчив спочатку семирічку, а потім справжню агропрофшколу (це як нині технікум), хоч агрономом, між іншим, так і не побув жодного місяця?

Якби спитали про це самого Романа, він сказав би:

— Як то «яким вітром»? А про комсомольські обов'язки ви чули коли-небудь? Про ті самі, що починаються ще з піонерської урочистої обіцянки: «Я, юний піонер СРСР, перед лицем своїх товаришів урочисто обіцяю...»

Цю обіцянку-клятву Роман особливо запам'ятав ще й тому, що найпершим його комсомольським завданням було створити в селі Маслівці Миронівського району перший на всю Білоцерківську округу сільський піонерський загін і стати його вожатим. Думаєте, легко було? Перший! Сільський! У тодішньому одноосібницькому і, одверто кажучи, не дуже письменному селі.

Йшов тоді Романові п'ятнадцятий рік, і навчався він на першому курсі згаданої і роз'ясненої вище агрономічної профшколи, що й містилася якраз у селі Маслівці, в колишньому поміщицькому маєтку, на березі річки Росави — притоки багатократ описаної і оспіваної Росі. Колись те село звалося Маслів Став, і, між іншим, в часи Богдана Хмельницького та з його участю (ще не гетьмана, а чигиринського сотника) сталося там...

Але годі, зупинюся, щоб не заїхати за аж занадто далекі історичні перевали. Повернемося краще до ближчих рубежів, коли в Маслівці було ще тільки четверо комсомольців, а Роман Лісовенко став п'ятим. Тобто повернемося до одна тисяча дев'ятого двадцять четвертого року, того року, коли країна прощалася з Леніним. Тоді й створена була Всесоюзна організація юних піонерів імені Леніна, а до назви комсомолу було додано слово «Ленінський».

Між іншим, досліджуючи зигзагоподібний життєвий шлях свого головного героя Романа Лісовенка я, як його колишній однополчанин по комсомолу, вдався до розшуків тих, хто був у створеному ним піонерському загоні, щоб спалахами їхніх спогадів засвідчити скептикам правдивість, отже, й повний

реалізм цієї оповіді. І ось передо мною лист колишньої маслівської піонерки, а нині поважної й шановної учительки-пенсіонерки Олени Матушинської з Горенки, під Києвом:

«Часто згадую,— пише вона,— наш перший маслівський піонерський загін і нашого першого старшого піонервожатого. І відчуваю, що то були найщасливіші дні в нашому дитинстві». Ви чули таке? «Найщасливіші дні...» Щиро побажаємо нинішнім піонерським вожакам, щоб такі ж слова десь через шістдесят років сказали їхні вихованці.

А ще лежить у моїй папці і лист від нинішнього, сучасного піонерського загону села Маслівки, району Миронівського, області Київської, в якому розповідається, як на урочистій лінійці з нагоди 50-річчя Всесоюзної піонерської організації мовилося про першого вожатого того загону і як піонери салютували йому.

Так-то, друже Романе. Якби тебе в ті далекі дні хтось почав запевняти, що згадають тебе в тому загоні навіть і через півстоліття, ти б, чого доброго... Та ні, ти просто б не повірив і вирішив би, що тебе «розігрують» або, як говорили тоді, «беруть на бога»...

Але годі про давні джерела й витoki, перейдемо до подій поточних, що відбувалися в рiччi нашого сюжету.

І ось нехай виникне перед нами сцена в заводському клубі, а конкретно — на Миронівській цукроварні (сільського клубу в доколгоспівській Миронівці ще не було), а на тій сцені півколом стоїть хор, тільки не в концертних костюмах (де ти їх роздобудеш і за які гроші?), а в звичайних, хоча й, звісно ж, святкових.

Хор вивершив вельми популярну в Миронівці народну пісню «На вгороді верба рясна», вклоняється на оплески глядачів, а наперед виходять два серйозні юнаки. Дочекавшись тиші, один з них високим тенором кидає в зал, проголошує (співом, звичайно, вокалом) наболіле питання:

Де ти бродиш?..

Другий юнак негайно ж підхоплює це питання і навіть розвиває його, проголосивши м'яким баритоном:

Де ти бродиш, моя...

І тут обидва відразу ж поєднуються в дуеті і, доповнюючи один одного, гармонійно продовжують:

...моя доле,
Не докличусь я тебе.

Досі б можна Дике поле
Пригорнути до себе...
Все питаю, все шукаю,
Аж серденько ізв'ялив...

Зал слухає їх, переживає, вдивляється в їхні обличчя (а через імлу десятиріч вдивляюся разом з усіма і я).

Ну, молодого баритона впізнати не важко: виразні, дивовижно сині, навіть з переливами, очі, темна густа шевелюра та ще й з помітним «їжачком» над лобом — ясна річ, він, Роман Лісовенко.

Як же опинився він тут, у самому центрі Миронівського району, який, між іншим, був офіційно оголошений «зразковим» (був у ті роки такий експеримент)? Хвилинку, незабаром розберемось, а зараз придивіться також до місцевого тенора, тобто до стрункого, з хвилясто-русявим, майже кучерявим волоссям і худорлявим обличчям. Хто він є?

Та хто ж, як не Северин Гурченко, їдять його мухи з комарами. Звичайно ж, Северин. А цей звідки ж виник тут та ще й на сцену вийшов?

З'ясуємо й це. Але ще раз — хвилинку: дує якраз уже закінчив, і на авансцену виходить вродлива, просто-таки дуже гарна (в унісон з піснею «верба рясна — дівка красна»), та ще й кароока солістка: на голові барвінковий віночок, сукня темна, заклошнена, блузка шовкова з ніжною блакитно-рожевою вишивкою на рукавах. А вродлива солістка — це завжди вдвічі цікавіше, аніж навіть два чоловічих дуети, хоч би й таких задушевних, як у Романа з Северином.

— Виступає вчителька Миронівської семирічної школи Наталя Зарічна, — проголошує ведуча концерту, жвава комсомолка з цукроварні Настя Підопригора.

І у відповідь їй відразу ж оплески.

— Українська народна пісня «О милий мій», — продовжує Настя.

І знову оплески, ще рясніші. Вступний акорд на піаніно — і під склепінням залу птахом легкокрилим полетіла, полинула пісня:

О милий мій, прошу тебе:
Зоря зійшла, пусти мене!
Проснеться матінка моя,
Буде питать, де була я.

Голос у кароокої співачки дужий, яскравий, як це часто буває в українських дівчат, особливо на Київщині, Черкащині та Полтавщині, але співала Наталя ніжно, задушевно, ніби сама для себе та ще для того, кого просила «пусти мене»:

Доню моя, то буде річ!
Де ти гуляла цілу ніч?
Чому розплетена коса
І на ногах блищить роса?..

А в останніх акордах пісні — і вибух пристрасті, і щире благоання, і тріумф нездоланного почуття:

Я жити хочу, бо лоблю!
Мамо, не лай дочку свою.

Ось так прийняв Роман той солоспів Наталі. А коли вона, тричі вклонившись людям у залі, під дружні оплески повертала-ся на своє місце в хорі, погляди їхні раптом зустрілися, перетнулися, спалахнули, а серця здригнулися і на мить немовби завмерли.

Говориться — напочатку було слово? Ні, не так. Напочатку був погляд. Палючий, блискавичний, тривожно-хвилюючий. І красномовніший за цілий каскад слів. Для слів час настане згодом, а в перші дні вони чомусь бліднуть, розсипаються, мов перлини з розірваного разка намиста, стають нерішучими й незграбними. Зате потім гіпноз любовних слів пробудиться з необорною силою, і треба дати їм повну волю. Будуть вони ласкавими, барвистими, яскравими, палючими, зазвучать, як музика, хвилюючи серце і зігріваючи душу.

Ну, а в той вечір Роман, красномовний комсомольський агітпропщик, що вже встиг поллюбити трибуну, а також відчував вагомість слів, знайдених для віршованого рядка, романтичний Роман враз онімів, аж злякався чогось. І замкнувся в собі, немало здивувавши свого вірного друга Северина.

Ось якою серцевою бурєю обернувся для декого з учасників той щиросердий самодіяльний концерт. Здалося тоді Романові, що злилися в тому видовищі всі чари: чари музики, чари співу, чари краси, чари кохання (пригадуєте пісню «В чарах кохання»?).

Але не знав він у той вечір, що якби дано було йому тоді глянути крізь магічний кристал в туманну далину десятиліть, то міг би він думкою знову опинитися десь через п'ять-шість десятків років на концерті самодіяльного колективу в тій-таки Миронівці, але за дещо відмінних обставин.

Той новітній самодіяльний колектив уже не був безіменним, а мав назву «Чорнобривець» і виступав на сцені свого рідного Будинку культури Миронівського колгоспу імені Бузницького. Виступав з нагоди повернення з далеких гастролей, що вивершилися тріумфальним виступом на міжнародному фестивалі у Лондоні. Так, так, у тому самому Лондоні, столиці Англії,

на річці Темзі. Виявляється, що від Росави до Темзи шлях може бути цілком проїжджим.

Ось як проросли ті давні концертні зернини у скромній, ще доколгоспній, Миронівці, що їх сіяв-віяв-розсівав і він, Роман.

І побачив би він тоді в тій далині-перспективі, що земляки овацією супроводять кожний концертний номер свого «Чорнобривця», зал гримить від оплесків і, здається, ніхто не помічає, що в найдальшому закутку залу самотньо сидить нікому не знайомий сивий чоловік, змарнілий, немовби не то з того світу повернувся, не то тільки зібрався туди. Сидить, мовчить, слухає, а коли чоловічий дует заспівав «Де ти бродиш, моя доле», він увесь подався наперед і застиг, не помічаючи скупих сльозин, що котилися по його обличчю. Гей-гей... Чого б то? Від розпачливого заклику пісні, що пролунала на завершення у словах «Ой змилуйся, моя доле, прийди до мене хоч на час»?.. Не знаю. Але було саме так...

Кажу-повторюю, що запальному комсомольському агітпропові Романові Лісовенку не було дано глянути в таку далину прийдешнього. А автор цієї оповіді зміг це зробити, бо випало йому бути на тому концерті «Чорнобривця» (як і колись давно на концерті в заводському клубі), а ще раніше навіть гостювати і в голови того колгоспу, тобто в самого (ще живого в той час) Олександра Григоровича Бузницького, книжку якого «Миронівський меридіан» я зберігаю й по цей день.

А тепер коротенько про те, якими стежками прибув Роман ще в своїй безхмарній юності в благословенну Миронівку, що над річкою Росавою. А найпростішими: по лінії знову-таки комсомольської дисципліни. Тому й вдалися ми до слова «коротенько», бо що ж тут неясного, що тут треба ще, так би мовити, розмазувати? Та нічого. Все ясно й зрозуміло, а головне — дуже звичайно. Агротехнікум у тому районі закінчив? Закінчив і свідоцтво одержав. От і добре. А з спеціалізацією трохи почекай. Перша п'ятирічка народжується, чув? Чув. А з нею, дорогий товаришу, виникла й потреба зміцнювати освіченими кадрами кожний райком комсомолу.

До того ж пам'ятається, що, коли тобі вручали комсомольський квиток за номером 301503, ти поклявся (знаємо: щиро поклявся!), що на перший поклик комсомолу готовий і в вогонь, і в воду. Так? Так. От і надійшов твій час. Не треба поки що в огонь, не треба і в воду. А треба на посаду завідуючого агітпропвідділом райкому комсомолу. Конче потрібно. А за сумісництвом будеш також секретарем комсомольського осередку райцентру, та ще головою районного товариства «Безвірник», та ще уповноваженим по передплаті на газети й журнали, та ще

й бібліотекарем у заводському клубі — це вже більше для зарплати, бо всі інші твої вищеперелічені (але не всі ще згадані) посади — вони позаштатні, порядком навантаження. Доведеться також частенько виїжджати в села району для проведення різних кампаній — це вже як водиться.

Нічого, справишся. Пам'ятаєш слова видатного поета:

Славна комсомолія
з ворогами бореться,
мітко націляється,
у боях не змориться,
ціль ця
да яр ця
в пісню перетвориться.

От і поринув Роман у всі ці справи — з ранку до вечора і до пізньої ночі, не думаючи про те, чи перетворяться вони в пісню, чи ні, як і належить свідомому комсомольцеві, що намагається стати на рівні епохальних завдань...

Таким само побитом з'явився в Миронівському райкомі комсомолу Северин Гурченко, хоч вдачу мав зовсім іншу: веселий, — насмішкуватий, по-селянському приземлений (це порівнюючи з Романом). По закінченні тієї ж таки профшколи-технікуму йому пояснили, що одне з найважливіших завдань, яке стоїть нині перед Ленінським комсомолом, є всебічне розгортання комуністичного дитячого руху (скорочено — комдитрух, аббревіатурно — КДР).

Важливість цього завдання підкреслювалася безкомпромісною формулою: «Комдитрух — основа соцвиху». Соцвих, тобто соціальне виховання, — це школа, народна освіта. А комдитрух — піонерські загони. Основа, значить. Школам, значить. Здійснювати цю трохи загадкову формулу в межах взірцевого Миронівського району і належало кадрові освіченому і активному, конкретно кажучи — членові ЛКСМУ з 1924 року Гурченку Северинові. Хто за? Одноголосно. Засідання бюро райкому (в складі якого вже був і Роман Лісовенко) вважається закритим.

Так і не пощастило обом цим діячам районного масштабу стати агрономами. Щоправда, слава Маслівського агротехнікуму від цього не надщербилася, бо водночас з ними навчалися там такі студенти, як, наприклад, Ремесло В., Кириченко Ф., Ольшанський М., Гаркавий П. і деякі інші майбутні академіки і лауреати найвищих премій за пшеницю, ячмінь, бавовник тощо. А лауреата по КДР, на жаль, так і не виявилось жодного і по цей день.

За таких обставин і приступив Северин, їдять його мухи,

до своєї, так би мовити, посади райінструктора комдитруху і, звісно ж, члена бюро райкому комсомолу. А для створення деякої матеріальної бази свого людського існування (наприклад, харчі і до деякої міри одяг) доручено йому за сумісництвом виконувати ще й обов'язки завідуючого канцелярією райкому партії (вхідні-вихідні, протоколи, директиви, циркуляри, звіти вищестоящим органам). Це була цілком штатна посада з окладом 21 карбованець на місяць.

А з Романом вони познайомилися й подружилися ще в агропрофшколі. Душевному зближенню їхньому особливо посприяли дві обставини. Одна з них — поділ стипендії.

З тими стипендіями було тоді ще не густо. Славне студентство перебивалося, в основному, торбинками (їх чомусь звали «сидорами»), що доставлялися з дому від тата-мами, та деякими підробітками. Але от прийшла звістка, що знайшовся благодійник, так званий окружний Бурякосоюз (тоді ще були адміністративні округи), який виділив аж дві стипендії, одна з яких — в розмірі 18 карбованців — і припала на той курс, де навчалися Роман і Северин.

Належало б віддати її студентові, який найкраще вчився. Тобто Романові. Але зібралися позачергові комсомольські збори, з трибуни яких (тобто з пенька в пришкільному парку) Роман і проголосив одну з своїх найкращих і найкоротших промов.

— Товариші! — сказав він. — Я, — сказав він, — не згодний, щоб цілих 18 карбованців одному. У Гурченка, — сказав він, — теж оцінки «добре» і тільки одна «задовільно». Пропоную поділити на двох. Щоб і Северинові.

— Їдять його мухи, — жартівливо вигукнув хтось улюблену Северинову примовку.

Всі засміялися і одностайно підняли руки: поділити.

Відразу ж після зборів Северин підійшов до Романа і сказав:

— Мені мати передала цілу торбинку гарбузового насіння. Хочеш?

Поліз рукою в кишеню і простяг Романові цілу жменю того підсмаженого, пахучого гарбузового продукту.

А друга причина взаємозближення з'явилася в них ще раніше і стосувалася проблеми нових штанів. Так і читайте: шта-нів. Помилки тут нема.

Річ у тому, що на вступні іспити до агропрофшколи обидва наші абітурієнти (вони ж майбутні напівстипендіати), себто і Роман, і Северин, мов змовившись, прибули з своїх сіл у полотняних штанях. Не тому, що мода, а тому що... самі розумієте.

Але глянув на них тодішній секретар студентської комсомольської організації Антін Фейцаренко і поставив питання руба. І всі погодилися, і всі відгукнулись, одногосно ухваливши: вийти всім осередком, залучивши і співчуваючих, на нічну зміну на місцевий вальцовий млин, що височів на березі Росави, колоти дрова для паровика. А зароблені гроші передати товаришам Лісовенку і Гурченку на предмет реалізації їх (грошей тобто) у сільському кооперативі, котрий всією душею готовий продати зазначеним товаришам крамні, тобто не полотняні — домоткані, а мануфактурні, фабричного виготовлення штани. Щоб обидва новоприбулі почувалися на висоті і з гідністю несли вперед і вгору прапор червоного радянського студентства на зло світовій буржуазії.

Цей ординарний на той час і ні з якого боку не історичний факт заправ у чутливу душу Романа надовго. Схильний до словотворчості, він згодом подумував про нього, як про можливу тему для невеличкого оповідання. Але так і не зважився на таку спробу, вважаючи, що це буде нескромно — з огляду на пряму біографічну причетність його самого до тієї маленької події.

А жаль, бо сюжетні можливості в тому житейському факті були немалі, про що Роман, може, й не догадувався. Але автор цієї книжки, володіючи роз'ясненим вище літературним ясно-видінням, знає, що міг би Лісовенко Роман розвинути тему про нові штани навіть і в далеченькій перспективі, повертати її там сюди й туди, апробуючи в різних можливих і неможливих аспектах, і, чого доброго, уявити собі хоча б і в жанрі новели, відтвореної, наприклад, у такому контрастному варіанті (читай далі).

ДВОЄ В ОДНІЙ КАМЕРІ

(Вставна новела)

...В тюремній камері двос: Роман і жвавий, невисокий на зріст чоловік, що іменувався Василь Кривінський. Старший він був від Романа років десь на вісім, але просив називати його не Василь Семенович, а Вася.

Камера як камера: шість кроків вздовж, чотири впоперек, вічко в дверях для дбайливого нагляду-догляду, стіни на дві третини пофарбовані знизу корисною для очей темно-зеленою фарбою (зворушлива турбота тюремної адміністрації, щоб часом ув'язнений, боронь боже, не притупив собі зір).

Під стінами двоє ліжок з темно-смугастими матрацами, напханими вже досить-таки спресованою соломою, під вікном столик на одній широкій нозі, інших меблів нема, навіть сумно-звісна «параша» відсутня (в деяких тюрмах вони, кажуть, ще були, а в цій для таких потреб була спільна вбиральня в кінці коридора, куди наглядач, хоч і не часто, але водив своїх підопічних, вичитуючи їм по дорозі за недостатню фізіологічну витримку: «Нада мати видержку»,— неодмінно повчав щоразу).

Коротше кажучи, обстановка в камері була, можна сказати, майже спартанська: нічого зайвого, щоб мешканці цього приміщення (знову-таки крий боже!) не розніжилися, що могло б негативно позначитися на стані їхнього здоров'я.

На височенько пририхтованому і надійно заготованому, але не заскленому вікні прилаштовано з зовнішнього боку дерев'яний щит, тобто дощану трикутну кособоку коробку. Вона кріплена до вікна під кутом приблизно в 45 градусів, щоб через відкриту верхівку все ж виднілася смужка небесної блакиті: милуйся, громадянине ув'язнений, тією смужечкою неба скільки завгодно, відводь душу, можеш навіть неголосно, щоб не почув наглядач, наспівувати собі «Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю: чому я, значить, не сокіл, і з якої причини не літаю...».

А дивитися донизу і в той чи в той бік тобі ні до чого, тільки нерви попусеш. Для того й щит на вікні.

Щоправда, між недбало прибитими дощечками того, сказати б, надвіконника залишилися подекуди щілини ледве не в палець. Ставши на ліжку, крізь них можна було побачити, наприклад, стіну іншого корпусу тюрми, корпусу для карних злочинців («уголовників»), побудованого під прямим кутом до нашого, тобто до Романового корпусу, що мав назву «спеціальний» (скорочено «спецкорпус»).

На вікнах для карних-кримінальних ніяких щитоподібних дерев'яних коробок не було. Тож і могли вони, тобто злодії та інша карна дрібнота, скільки завгодно маячити своїми фізіономіями перед віконними ґратами, дивитися вниз, на тюремний двір, де час від часу здруженим колом прогулювалися під доглядом наглядача ув'язнені, безпечно (тут не підходить слово «невимушено») заклавши руки за спину. «Карники» могли також перегукуватися між собою, не заборонялося їм і горланити свої пісні, на зразок:

Ах, судді, ви судді, що зробили зо мною,
Во що ж ви міня привратілі,
Що даже не відо я мамаші родной,
З женою ж навів розлучілі.

Та повернемося до камери спецкорпусу, в якій сиділи Роман і його новий приятель Вася Кривінський (цур мене, цур мене, це я ненавмисно сказав «повернемось», я зовсім в іншому розумінні, не лякайтесь!).

Немолодий уже з вигляду і вельми виснажений на надміру дієтичній тюремній баланді, Вася був не по літах жвавий, допитливий, цікавився всім на світі, духом не занепадав, а тюремні порядки знав до ниточки (мав уже певний досвід). Це — за ознаками внутрішніми. А за зовнішніми — найбільше впадали в очі його, вибачайте, так звані штани. Різнокольорові, ледве не з десятком нашитих і вшитих латок з барвистої матерії, до того ж подекуди заляпані фарбою, вони мали майже фантастичний вигляд.

— Понімаєте,— говорив Вася Романові,— був у мене майже новий, дуже акуратний кустюм. Правда, лише один. І коли забирали мене в цей «будинок відпочинку», я й подумав: залишу я його жінці. На випадок скрути — продасть, все-таки якась копійка... А на горіщі з давнього часу лежало це дрантя, що на мені. Натягав я його на себе, коли, наприклад, огорожу фарбував чи там віконниці в хаті, рідко натягав, може, раз на три роки. А тепер довелось... Сойдьоть, подумав я, не свататись же їду. Одягнув — і не каюсь. Ходжу я в такому наряді, як принц на машкарадї.

І засміявся щиро і, уявіть собі, весело.

Порядки-розпорядки тюремні Василь знав досконало, свого ув'язнення не соромився, на наглядачів поглядав згорда і навіть інколи покрикував:

— Безобраззя! Грубѳс обраценіє! Я прокуророві поскаржуся!

Романові пояснював свій тюремний стаж так:

— Я тут, понімаєте, другий раз. Перший раз шурин мене запроторив, жінчин брат. Не чоловік — тхїр плотоядний. Спільну з мою жінкою спадщину хотїв загарбати. Не тільки батьківську хату, а і все, що було і в хаті, і в хліві, і в погребі. Коли телицю повїв до себе, я мовчав. А коли навіть діжку солоних огірків поцупив з погреба — не стерпіла моя душа і дав я йому по мармизі і раз і другий. Ну, він навтікача, злякався, чортів індивід, тільки й того, що погрозився здаля: я тобі, каже, згадаю.

І згадав. Якось на масниці випивали ми гуртом, розважалися, навіть секретар сільради був при тому і не заперечував. Розважалися, пісні співали, і я, добре хильнувши, для шутки, для розваги взяв та й заспївав «Боже, царя храни!». Потрібний мені той цар, як, приміром, собаці палиця. Ну, а шурин засік той

номер концерту та на другий день — у сільраду, до того ж таки секретаря. Пиши, каже, куди слід бумагу. Ти чув, і я чув: громадянин Кривінський Василь прилюдно контрреволюцію оспівував і царя вихваляв. Той тик-мик, писати не хоче, за шапку взявся. А шурин йому: якщо не напишеш, то я й на тебе напишу. Був, скажу, при тому, ще й сам підспівував. Мусив, значить, наш писар, а по-теперішньому секретар, таки написати. Куди слід. Взяти мене, раба божого, за комірець — і куди не слід... Тобто сюди.

— Судили? — співчутливо запитав Роман.

— Обійшлося,— широко посміхнувся Василь.— Не так то, знаєте, й давно була зі мною та пригода (як то в одній побрехеньці мовиться, «отака була пригода, не забуду й за три года»), але врем'я було інше, і розбирали ту справу нормально. Потримали два місяці, слідство провели і сказали: «Іди, чоловіче, під три чорти. Та менше в чарку заглядай». Благорозумно тоді розбирали, відпустили... Тепер не відпустять.

— Чому так думаєте?

— Змінилося щось у державі в цьому одна тисяча дев'ятсот тридцять сьомому році... А що саме — не збагну. Бачу тільки, що з якоїсь причини настав раптом рік «чорного ворона».

— Якого ворона?

— А того, що в нього на чорних бортах закритого фургона влаштовані віконця з ґратами. В котрому, значить, таких, як ми з вами, з дому привозять сюди, а тут ночами акуратно на допит доставляють...

Замовк Василь, задумався, але не надовго. Махнув раптом рукою, ніби чорних мух відганяючи, навіть усміхнувся.

— А-а, що буде, те й буде. По моїй статті більше трьох років, думаю, не дадуть. Нічого, витримаю. Я живучий.

— А може, відпустять?

— Навряд. Тепер щоб відпустили — треба, щоб щось дуже громадне в лісі здохло... До того ж у мене — по другому разу... Ні, не відпустять. Я, знаєте, голову нашої сільради п'яницею обізвав. І хабарником. А він настрочив, що я Радянську владу брудними словами обізвав, а на нього начебто замахувався терористичним кулаком. Ну, приплюсували до нього ще й ту мою першу справу — от вам і стаття п'ятдесят чотири, частина друга. У вас так само?

— Не тільки,— похмуро мовив Роман.— Мені ще й організацію хочуть приліпити.

— Гарнізацію — це хужей. Скрутнувато вам доведеться,— зітхнув Василь.— Одно скажу, одно пораджу: щоб ні вершка від правди! Ні слова наговору — ні на себе, ні на кого. Як би вас

не умовляли. Деякі придурки клюють на цю принаду, думають — від цього полегкість їм буде... Груба помилка! Я тут надивився й наслухався. Відправляють і їх туди, де козам роги правлять. Та й взагалі — як же його, в душу собі наплювавши, віку свого доживать? Найбільший суддя — своя совість.

— Як для кого,— сумовито сказав Роман.

— Для вас то вже напевно. Ви ж увесь — як на долоні. У вас, мабуть, і серце не всередині, а зверху, хоч його й не видно. Аж страшно вато мені за вас...

Такі розмови в камері оживали не раз — не два. Воно й не дивно: час тут на волах їде, черепахою рухається, а інколи, здавалося, й зовсім ставав нерухомим (це коли довго на допит не викликали). Не сидіти ж мовчки, понуро вткнувшись поглядом у темно-зелені стіни: так і з глузду звихнутись недовго.

Правда, нерухомість часу трохи порушували співи блатняків з карного корпусу. Роман завжди цікавився піснями. Вслухався, отже, і в той фольклор ув'язнених, намагався осмислити його особливості. Помітив, наприклад, що в тих «камерних» піснях їхній, сказати б, ліричний герой інколи розмовляє вже й після своєї загибелі:

Ой ви, пташки-канарейки,
Не літайте високо,
Розкажіть моїй мамаші,
Що я вбитий вже давно.
Ой ви, пташки-канарейки,
Прилітайте з висока,
Розкажіть моїй мамаші,
Що судьба моя така...

Але співи ті були короткі, а день довгий. Чим його було заповнити, щоб не битися головою об стіну? Читати там було, скажемо так, нічого, писати нічим і ні на чому. Спитайте, чому нічого, нічим і на чому? Ну, мало чого не трапляється. Можете вважати, наприклад, що в момент арешту Роман, так би сказати-мовити, просто забув прихопити з собою хоч одну книжку, а також самописку та ще й супутника журналіста — блокнотика...

Та все ж без літератури не обійшлося й тут. Годинами, довгими годинами, розповідав Роман своєму сусідові і про «Анну Кареніну», і про «Тихий Дон», і про «Бур'ян» Головка, і про написане в тюрмі уславлене «Що робити?» Чернишевського, і про написаний у тюрмі ж ще більш уславлений «Дон-Кіхот» Сервантеса, і про створені в камері вірші Тараса Шевченка та Павла Грабовського («Згадайте, братія моя...» чи «Зелений гай, пахуче поле в тюрмі приснилися мені...»). Згадав, наприклад, і вірша Михайла Лермонтова на тюремну тему («Послушай,

вспомни обо мене») і навіть переклав його (не на папері, звісно, а в думці) на українську мову, назвавши «Напис на стіні»:

Згадай, згадай про мене ти, —
Коли, засуджений невинно,
В холодний край піду нести
Тягар вигнання безупинний.
Можливо, тут, в безсоння час,
Ти розбереш глухої ночі
Мої рядки. Зітхнеш не раз,
І набіжить сльоза на очі.
І скажеш ти тоді: відсіль
Послав останнє він прощання
І, серця стишуючи біль,
Побрів самотній у вигнання.

— Не самотній! — підбадьорив Романа Вася-Василь, прослухавши вірша. — Удвох підемо. Признаюся вам, є в мене, розумієте, мечта: щоб заслали нас в один табір. Щоб удвох. Я ж при вас повну вищу освіту здобуваю. Ви ж мені — і про Леонарда де Вінція, і про нашого Тараса, і про Спартака, і про Камо, і про Чернишевського... Це ж подумати тільки! А я, знаєте, ще в сирітському дитинстві своєму всією душею тягнувся до того світла. Та не вийшло. Ще підлітком у багатія наймитував, потому трохи на ремісника вчився, бродягою трохи побув — шукав роботи. Ви ж, може, й не пам'ятаєте, що до першої п'ятирічки у нас безробіття було? А я сьорбнув... Де ж там було вчитись?.. А тут ось такий щасливий випадок: зустрівся з вами... Хоч і в камері, але ж як людина з людиною. Бо справжня людина — вона й тут людина. А не свиня, вибачайте... Буду проситись, щоб нас разом... І ви просіть, га?

Роман сумно усміхнувся, обіцяв, навіть за плечі обнялись, як справжні побратими.

Але й ці, сказати б, літературні розваги хоч і полегшували трохи той камерний тягар, але цілком заповнити душу не могли. Чого ж бракувало ще? Справжньої роботи. Зримої дії. Крім волі, звичайно... Тож якими б душевно стійкими не були обидва наші союзники, але гнітюча нудьга час від часу давила й на них, і ставало тоді так тоскно на душі, хоч псом покинутим вий: а-ву-у! а-ву-у!..

Треба б придумати щось, щоб яким-небудь ділом хоч трохи заповнити ту моторошну душевну порожнечу. Але що ж можна було придумати? А нічого. Таки справді нічого.

А проте — стривайте! Не зовсім і нічого. Одна невідкладна справа таки придумалась. Вася Кривінський придумав.

Якось повернувся він з допиту у слідчого, довгенько мовчав, міркував про щось, нарешті проголосив:

— Так... Сьогодні не гримів на мене, розмовляв лагідно, навіть кулачищем по столу ні разу не грюкнув. Слідчий мій дорогий. Що б це означало? А ось що: справу мою, видать, скоро направлять у суд. Таке, значить, діло... І є тут, розумієте, одна заковика.

— Що вас бентежить? — спитав Роман.

— Іменно бентежить. Штани бентежать.

— Штани? — щиро здивувався Роман.

— Іменно вони. Оці латані-перелатані. Та ще й латки ті — червоно-синьо-білі... Як же я в них стану перед судом? Суд — він же вам не те, що там... Він інстанція! І к тому ж наша. Не чужа. Так чи ні?

— Та, звісно ж, наша.

— От-от. А я ж хоч і в політичному корпусі сиджу, а теж наш. Радянський. Не прибудний і не підпільний. І до суду повинен — з повагою. А з цими, вибачайте, брукми яка ж може бути повага? Глум і суцільне презирство. Ні, громадяни судді, я так не хочу, я, може,— всією душею... Я... Я доведу вам!

І Вася аж на ноги схопився, аж по камері заходив — всі шість кроків туди і всі шість назад.

А тоді:

— Обмислюю ідею... Уголовника, котрий нам щодня баланду приносить, запримітили?

— Рижого?

— Його. Це ж той самий, що «пташки-канарейки» виспіває. Злодюжка він. Карманник. Як кажуть у Харкові — сявка. А так — хороший чоловік.

— Звідки ж ви знаєте?

— А ми з ним тут — по другому разу. Бачив я його частенько ще й тоді... А тепер-от знову довелось. І, між іншим, шепнув він мені позавчора, що скоро нам матраци на тапчани мінятимуть. І солому. Нібито якоїсь інспекції ждуть.

— Коли ж ви з ним устигли?..

— А ви тоді на порозі з наглядцем справдовувалися. Аж у коридор вийшли. А ми й той... Я йому тоді: «Принесеш зайвий». Про матрац, значить. Він їх оберемком буде розносити. І от хоч і рижий він, а у відповідь мені тільки одне слово: «Нада?» А я тільки долонею по горлу провів: до зарізу, значить. Моргнув він очима, мовляв — порядок. От і жду.

— А до чого ж тут ваші штани?

— А якраз же до матраца. Тобто він до них. Ось послухайте сюди. Стража біля вічка нема?

— Не чути.

— Значить, так... Якщо принесе рижий матраци, ви з наглядачем заведіться. За порогом. А я того зайвого матраца в солому засуну. І все. Шито-крито.

— Розумію,— пожвавішав Роман.— Тільки ж від матраца до штанів далеченько.

— Не дуже. Обмислюю, розумієте, вже не один день... У тому дворику, де нас прогулюють, під новою дощаною огорожею валяються подекуди рештки різного хламу. Уламки трісок від старої огорожі, деякі, здалося мені, навіть з гвіздками. Та, либонь, і шматочки залізячок там видніються, мабуть, з отих жерстяних стрічок, що ними подекуди дошки на старій огорожі скріплювались. Нам хоч би один уламочок металу знайти... Зміркували?

— Не дуже...

— Обточимо залізячку об цю цементну підлогу — от вам і засіб матерію різати. А як ще й гвіздочок знайдемо, то й зовсім на коні: дірочки для ниток проколювати. Що ви на це скажете?

— Що ви великий винахідник і конструктор. Як Леонардо да Вінчі. А пошити ж ті штани-бруки ви зумієте?

— А я ж із сільських самоуків-ремісників, забули? Трохи швець, трохи кравець, трохи на дудочку ігrecь... Приміряю до матрацної матерії ваші новомодні штанини, милом лінії накреслю, ножиком з залізячки поріжу-покрою, а далі — пустяк діла.

— А нитки звідки ж?

— Заготовляти почнемо сьогодні ж. Трохи з оцих старих наших матраців насмикаємо, трохи з того нового, котрий доведеться вкрасти, трохи з оцих кольорових латок на моїх штанюгах... А трохи, може, й насукаємо з тих мотузків, котрими віники пов'язані, ті, що там у нашому туалетному нужнику стоять. Наглядач же над душею не стоїть, чекає на нас у коридорі... А як усе приготуємо, я ті штани за якусь п'ятиденку, чи, може, день туди, день сюди і вивершу. Ви будете біля вічка на шухері стояти. Як почувете кроки наглядача — кашлянете, я все своє начиння миттю засуну в матрац. Сам сяду зверху і, можливо, навіть заспіваю «гоп, кумо, не журись»...

Це була велика ідея і велика мета. Вона на цілих два тижні заповнила їхні помисли, відсунувши на другий план навіть давно набридлі одноманітні протоколи допитів зі стандартним запитанням: «Нам відомо, що ви ворог народу» і стабільною відповіддю: «Ворогом народу я ніколи не був і не буду».

Все відбулося як по писаному. Долі, видно, набридло безперервно кривдити цих таких різних, але тах однаково людяних людей, і вирішила вона на мить посміхнутися до них.

Рудий карний злочинець не підвів, і зайвий новий матрац таки опинився в соломі на ліжку Кривінського. Роман був просто щасливий, що саме йому пощастило на прогулянці в дворику першому нагледіти під огорожею і непомітно засунути в рукав пласку залізячку. Василь теж не ловив гав і знайшов уламочок мідної дротини і аж два гвіздочки, які й проніс у камеру, переможно поглядаючи на наглядача і наспівуючи такі ж «гоп, кумо, не журись».

Доки Василь кроїв, тобто різав матрацну матерію, та й коли заходився шити, тобто проколювати дірочки і терпляче просовувати крізь них прив'язану до дротиночки нитку, Роман насторожено стояв перед дверима, заступивши собою вічко, і кашляв, коли в коридорі чулися кроки невтормного стража. А коли інший раз наглядач не обмежувався зазіранням у вічко і, покладавши ключем у замку, ставав на порозі камери, Василь уже спокійнісінько сидів на своєму ліжку на матраці, проголошував: «Привіт, громадянине наглядач! Як спалося? Не забувайте, що спати на посту заборонено!»

Дні, що перед тим повзли равликом, раптом рушили вперед чвалом, у камері підслідних ув'язнених Романа Лісовенка і Василя Кривінського частенько лунав приглушений сміх, навіть хмарно-зелений колір стін почав здаватися ніби трохи яснішим.

А коли свій трудовий і моральний, одверто кажучи, подвиг невтормний Василь завершив і на мить на себе натягнув новісінькі темно-смугасті штани, обидва союзники, глянувши глибоко один одному в вічі, раптовим поривом обнялись і, уявіть собі, навіть поцілувались.

А штани їхній автор (чи можна так сказати?) відразу ж засунув у матрац, зберігаючи їх до свого судного дня.

«...Ну, що ж, цікаво,— може сказати молодий читач, прослухавши у чисму-небудь виконанні цю новелу.— Цікаво... Хоч і неймовірно. Тільки яка ж це новела, коли в ній нема несподіваного кінця?»

— Крихітку терпіння,— попросить у відповідь автор.— Несподіваний кінець буде, але не з приводу одного факта, а, так би мовити, за сукупністю обставин...

— Але ж той факт не реальний! — переб'є нетерплячий читач.— Штани з нічого не пошиєш. Якщо це й новела, то фантастична. В житті цього не могло бути.

— А то вже як завгодно. Можете вважати, що й фантастична,— смиренно скаже автор і замовкне. А якщо в цю мить у нього на очах виступлять сльози, то не зважайте і не дивуй-

тесь: старість, нерви, перепади атмосферного тиску — мало чого не буває з людиною, коли її метрика крутиться десь навколо числа «вісімдесят»...

В ЧАРАХ КОХАННЯ

Але годі про камеру. Повертаємося назад, у незабутню Миронівку, в незатуманену юність, в людяну душевність і сердечну простоту. Повертасмося і, як сказав майже дотепно один мій колега по Спілці письменників, «переходимо до любові».

Певна річ, ви відразу ж здогадалися, про кого буде мова. Так, так, звичайно ж, передусім про неї, молоду вчительку Наталю Зарічну, солістку ще безіменного і не заслуженого, але вже задушевного самодіяльного хору.

Питаєте, звідки воно з'явилося на миронівських видно-кругах — те співуче, чорнобриве, яснооке чудо в барвінковому вінку? А я тільки й жду цього запитання, я вже й сам пориваюся відповідати і проголошую в душі «прошу слова». То послухайте ж, будь ласка.

...Черкащино, цвіте мій черешневий! В самому серці своєму носить Україна тебе, кобзарями оспівану, полум'яними словами найбільшого співця українського народу озорену, славою славних увінчану!

З півночі позначена ти священною горою Тараса, що її в наші дні видно стало на всіх континентах; з півдня тебе славить і на сторожі твоїй стоїть гора Богдана в його столиці Чигирині; на заході прикрашає слава Умань — вінець подвигу вірного сина твого, народного героя Максима Залізняка; а в твоїй Кам'янці над Тясьмином освятили тебе своїм генієм Пушкін і Чайковський.

А в межиріччі між річками Вільшанка і Рось — земля, яку малими босими ногами сходяв Тарас, колиска Шевченкова, садами завітчані Моринці, і Шевченкове, і гордовитий Корсунь-Шевченківський, той самий Корсунь староденний, що двічі вписав у нашу історію героїчні сторінки військових звитяг нашого народу, тут, на берегах річки Рось, праматері росичів-русичів-росів, чиє ім'я розпросторилося на всю державну Київську Русь.

Рідна моя Черкащина, а зокрема, й незабутній Корсунь-Шевченківський цвітуть у моїй душі найніжнішими барвами, і не славити їх я просто не можу.

Ви вже даруйте мені, або, як говорять герої Довженка, простіть великодушно, дорогі читачі, це славослів'я. Люблю той край, вважаю, що на Україні він, либонь, чи не «найукраїнніший»,

як писала Леся Українка, хоч мала на увазі П'олтавщину, а мабуть, такі слова можна сказати і про Поділля чи, наприклад, Волинь і, звичайно ж, про Київщину, так само рідну мені й дорогу і так само, як і Черкащина, розташовану і над Дніпром, і над Россю.

Але птахи моєї уяви найчастіше ширяють над басейном річки Рось з її притоками, особливо ж над преславним Корсунем, в якому на наймальовничішій горі над Россю випало й мені заснувати на кілька років свою оселю після повернення з фронту.

Тож сподіваюся, що, зважаючи на нашої з вами, дорогі і найшановніші читачі, сказати б, домашні стосунки, ви зрозумієте мою слабкість до тієї місцевості, яка оживає в моїй уяві з найменшого приводу.

А привід зараз виник справді дуже скромний і непретензійний: як уже згадано, саме тут, у Корсуні, зросла й розцвіла героїня нашого (і Романового) роману Наталя Зарічна (збіг прізвищ з героїнею п'єси Чехова «Чайка», повірте, випадковий).

Русалкою плаваючи в Росі, плакала вона свою красу; з солов'ями змагаючись у прибережному, колись княгининому, а тепер народному парку, удосконалювала свій голос; героїчний дух славного Корсуня сформував і її дівочу гордість.

Чотири прикмети знаю за дівчатами з красного Надросся: красу, що і в піснях віддзеркалюється («там стояла дівка красна»), співучість («ой, подай голосочок»), працелюбність (ви ж не забули, що навіть заспівувачки руху п'ятисотенниць Марія Демченко і Марина Гнатенко — з Черкащини) і дівочу гордість, яку ще здавна уславлено в пісні про Бондарівну, що проживала в надросянському побратимові Корсуня — мальовничому Богуславі («Ой не годен пан Каньовський мене цілувати, тільки годен пан Каньовський мене роззувати»).

Зростала Наталя в дружній, працьовитій сім'ї учителів місцевої семирічки, в домі їхньому панував дух відданості своїй праці, пошани до книжки і любові до пісні. Батько Наталі грав на скрипці, мати — на піаніно, обоє любили співати, і домашні концерти, до яких ще змалку прилучилася і Наталя, були для них найкращою розвагою і найбільшим захопленням (немилозвучне слово «хобі» тоді ще не було в нас у широкому вжитку, то обійдемося без нього й ми).

Те, що вона «дівка красна», Наталя знала, звичайно, ще з старших класів семирічки, відчувала хоча б з того, що веснянкуваті шестикласники і стрижені під машинку семикласники особливо часто смикали її за коси і вчиняли інші дрібні капості, щоб у такий оригінальний спосіб підкреслити свою абсолютну

байдужість до дівочих чар... Як і всі кмітливі дівчата, Наталя пречудово розуміла, так би мовити, підтекст подібних проявів мужчинської незалежності своїх однокласників, що їй доставляло їй і розвагу, і навіть певну втіху.

А в педагогічному технікумі, що існував у Корсуні ще з двадцятих років, були вже й залициння до неї, і ревниві погляди чубатих студентів, і навіть невеликі, сказати б локальні, конфлікти між ними.

А що ж Наталя? Та як по правді, то було їй все це до душі. Сприймала вона ті вияви небайдужості до неї з боку осіб чоловічої статі як явище звичне й приємне і само собою зрозуміле, ставилася до всіх студентів привітно, але побачень уникала, освідчення зводила на жарт, могла жартома навіть поцілувати зітхальника чи й обох разом, якщо вони спареним конвоєм супроводжували її додому. Але якщо доходило до відчутних зазіхань на її дівочі цноти, вміла відразу ж поставити зухвальця на місце. А якщо він не вгамовувався, поривала з ним круто, всерйоз і надовго.

Так воно й діялося, аж доки випускниця Корсунського педагогічного технікуму Зарічна Наталя, відмінниця, заспівувачка в хорі, соціальне становище — службовець (так належало їй писати тоді в анкеті), позаспілкова (тобто не комсомолка, тому що їй, як службовцеві, сказано було, що приймати її будуть не в члени комсомолу, а в кандидати, з чим вона по гордості своїй погодитись не могла), за кордоном не була і родичів там не має, — одержала призначення викладача української мови й літератури в семирічній райтрудшколі сусіднього Миронівського району.

І тут склалося так, що дрімотний спокій її гарячого серця незабаром порушився. Може, й не остаточно, але все ж відчутно. Початком такої нової фази в її сердечних справах стало знайомство з... Северином.

Так, так, не з Романом, а спочатку саме з Северином.

Можливо, сталося це тому, що шлях до знайомства виявився у Северина коротшим, а привід для спілкування виник ніби само собою і до того ж суто на громадських засадах, без усяких там двозначних фіглів-міглів. Це до відома деяких його, Северинових, товаришів по райкому комсомолу, їдять їх мухи з комарами.

Річ у тому, що, як пам'ятаємо, основним обов'язком Северина було в той час виховання зміни комсомолові в селах Миронівського району (наприклад, Маслівка, його ж рідний Козин, Зеленьки, Карапиші, Пустовіти, Ємчиха або, скажімо, Салів хутір чи Владиславка, а також віддалена Шандра і, само собою, Миронівка). Це означало не тільки створювати загони юних

піонерів, а й спрямовувати їхню діяльність і неодмінно контактувати з школами, виходячи з формули «комдитрух — основа соцвиху».

Самотужки з'ясувати для себе весь, може, й невичерпно глибинний зміст цієї формули райінструкторові комдитруху Гурченкові Северину було важко, то й мусив шукати контакту і взаєморозуміння з учителями, а насамперед, природно, з семирічною райтрудошколою.

Побувавши в ній раз-другий, Северин зміркував, що проблеми взаємозв'язку соцвиху й комдитруху значно цікавіше і плодотворніше обговорювати не з похмурим директором Кучугурою, не з сухорлявим, галетуком затиснутим математиком на прізвище Суворов, а з молодого й енергійною викладачкою мови й літератури у п'ятому — сьомому класах Наталією Сергіївною Зарічною. Плодотворніше і набагато присмніше.

На цьому суто педагогічному ґрунті вони не тільки познайомилися, а й до деякої міри зблизилися.

Щоправда, Наталя недостатньо відчувала всю складність і всю філософську глибочінь проблеми-дилеми «комдитрух — соцвих». У неї самої від деяких проблем суто шкільних голова йшла обертом.

Наприклад, комплексна система викладання. Чули? Ні? Дарма. Для післяреволюційної педагогіки це був стап навіть, можна сказати, бурхливий. Хоча й не дуже тривалий. Змушений признатися одверто: була це така мудра штука, що навіть ваш слуга покірний, тобто автор цього роману, не осмислив її до кінця, хоча свого часу і викладав за нею деякі предмети у деяких школах (можливо, навіть у тому ж Миронівському районі).

Бралася, значить, за основу яка-небудь суспільствознавча тема. Наприклад, про кріпацьке право. Шкільний суспільствознавець пояснював учням суть того явища. Викладач математики задавав задачі на цю тему (скажімо, про кількість землі у поміщиків і закріпачених селян та про числові показники прибутків, що припадали на поміщицьку й на кріпацьку душу). Природознавець з'ясовував, які злаки вирощували на тих ланах і до яких ботанічних сімейств вони належали. А викладач мови-літератури, тобто Наталя Зарічна, зобов'язана була в ці дні вивчати з учнями виключно художні твори про кріпацтво. Тобто відповідні вірші Шевченка, повість Марка Вовчка «Інститутка» або навіть комедію Квітки-Основ'яненка «Шельменкоденщик».

Важко було вчителям, складно, але що вдієш: новаторство, революційний пошук у педагогіці, дерзання! І старалися, і вкладали душу, і якимось виплутувались, хоч було це вельми не просто.

— Заплуталася я в цих комплексах,— скаржилася Северинові Наталя.— У мене тема — про особливості лірики, але приклади я цього тижня повинна брати виключно з творів про кріпацтво.

Северин слухав, співчутливо кивав головою, міркував уголос, якими відзнаками комплексна система перегукується з формулою «комдитрух — основа соцвиху», і незабаром відчув, що розв'язувати ці і всі інші проблеми найліпше було б спареним комплексом, тобто неодмінно вдвох з Наталкою, і, можливо, навіть на тривалий час, ба не виключено, що і в найдальшій сімейній перспективі.

Тут слід сказати, що у нерозлучних побратимів, тобто у Романа й Северина, уявлення про стосунки з дівчатами були, як би це мудріше сказати, зовсім не ідентичні. А де в чому й цілком відмінні.

Роман у глибині душі просто боявся дівчат. Його духовне життя визначалося в світі високих ідей, творчих поривань і затаєних літературних мрій. Писав дописи і навіть замальовки для столичної комсомольської газети, вірші писав, хоч показував їх тільки Северинові, написав навіть новелу «Різдвяної ночі», яка починалася так: «Комсомольця Андрія Безверхого вбивали ясної різдвяної ночі» (були тоді такі випадки, дорогі товариші, були...). А закінчувався цей вельми лаконічний твір згадкою про одвічність всесвіту, яку не могли порушити ніякі драми: «А зорі в глибинній небесній безмежності так само, як і вчора, розсівали своє миготливе сяйво і немовби переморгувались, граючись у свою загадкову зоряну гру».

Новелою Роман був задоволений, але до друку нікуди не надсилав: розумів, що вона надихана новелістикою великого майстра Василя Стефаніка, тобто було не самостійною і учнівською аж занадто. Дівчат боявся, бо відчував могутність дівочих чар. Здавалося йому, що коли здолають його ті чари, то опиниться він у «яблуневому полоні» (назва популярної в ті роки п'єси) безоглядно і всі його затаєні мрії й високі поривання побліднуть і розтануть. А якщо в уяві своїй зазирнути далі, аж до можливого родинного побуту, то легко уявити собі, що з'їсть той побут всі надії й сподівання, як іржа з'їдає залізо.

І взагалі згадаймо й нагадаймо, що серед молоді не було ще тоді остаточно з'ясовано: сім'я в умовах боротьби за соціалізм — це міщанство й пережиток чи, навпаки,— невід'ємна клітина соціалістичної держави і запорука світлого майбутнього як окремого індивіда, так і всього суспільства.

Але все це не означало, що Роман був янголом во плоті чи принаймні ідеальним героєм, з яким так і не трапилося жодного гріхопадіння. Трапилося. Одне.

І призив до цього не палаючий вибух нездоланної пристрасті і навіть не виняткові принади якої-небудь чарівниці-спокусниці, Євиного зілля, чаклунки з синього виру. Призвела тиха місячна ніч, виповнена таємничим шелестом кучерявих верб над Россю, та ще дурманливий аромат розквітлих акацій і ошаліле витьохування соловейка у прибережних заростях. Як у романсі співається: «Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди: «Цілуй, цілуй, цілуй її,— знов молодість не буде!»

Був тоді Роман у відрядженні в сусідньому Богуславі, окружком комсомолу послав його разом зі своєю інструкторкою Марією Чепурною обстежити стан політичного виховання молоді в комсомольських організаціях Богуславського району. Три дні обстежували, жили в районному готельчику, а через готельну тісноту — навіть в одній кімнаті. Нічого в цьому незвичайного не було: не розпусники ж вони і не лицеміри, та й не які-небудь церемонні міщани з усякими там цірліхманірліхами.

Діловита, але й весела Марія Чепурна, молода дружина поважного начальника окружного земельного відділу, трималася з Романом по-товариському (а трохи й зверхньо: окружком — це ж на цілий щабель вище, аніж райком). Незручностей того готельного побуту вони не відчували, роздягалися на ніч, одвернувшись по черзі до стіни, і навіть ні разу не пожартували, що ліжка їхні розташовані, можна сказати, в небезпечній паралельності.

В останній вечір свого перебування в Богуславі, завершивши роботу, пішли погуляти над Россю. В ту саму місячну ніч. Попід тими самими розквітлими, дурманом напоєними акаціями. До тих самих розквітлих уже бузкових кущів, у гушавині яких сміялись-плакали солов'ї, чаруючи світ своїми мелодіями.

Ходили понад берегом, взявшись за руки, жартували, на завершення посиділи мовчки на камені, слухаючи солов'їв. Слухали і всім серцем вбирали гармонійне сполучення загадкового місячного сяйва, пташиного різноголосся, таємничих відблисків притемненого дзеркала ріки, пахоців розквітлих гілочок бузку і акацій.

А коли підвелися, мовчки глянувши одне на одного, відразу ж одвели очі вбік і поволі пішли до свого готелю. Йшли, майже не розмовляючи, всього кілька незначних фраз зронили («Обережно, тут ямка», «А Богуслав спить...»), за руки вже не держалися, трималися чомусь на відстані.

З тим і спати полягали, намагаючись навіть не дивитися одне на одного. Лежали, мовчали, нарешті Марія сказала мов зітхнула:

— Романе, сядь біля мене...

Роман сів скраєчку на її ліжку, взяв її за руку. За вікном нависала дзвеняча тиша, крізь шибку загадково дивився на них місяць, солов'їний щебет доносився аж сюди.

Не зводячи з Романа погляду, Марія промовила мовби для самої себе:

— Якщо вже впасти, то ось в такі сині очі...

І простягла Романові свої оголені руки, розкриті для обіймів.

Вранці вони розпрощалися щиро, невимушено й сердечно.

— Ніч цю пам'ятай, як і я пам'ятатиму,— сказала Марія.—

А про мене забудь. Не шукай мене, не питай, не дзвони телефоном, не пиши листів. Інакше нам не можна. Нехай це буде як сон, що про нього знаємо тільки ми двоє.

І пішла, ні разу не озирнувшись.

Роман провів її просвітленим поглядом, в душі попросився тепло й приязно, але, на своє здивування, відчув, що болю від цього прощання в його серці нема і що виконати її наказ він зможе.

Згодом, поринувши знову в світ своїх ідей і поточних справ і затаєних мрій, згадував її зрідка, потім ще рідше, згадував з добрим серцем і, уявіть собі, не тільки з щирою приязню, а й з повагою. Таємницю зберігав свято, на інших дівчат і жінок, як і раніше, не лише не задивлявся, а й уникав їх і жодного приводу для загравання з ним не давав.

Так було, аж доки не спалахнули зірницею ті схвильовані перехресні погляди його і Наталі на пам'ятному концерті в заводському клубі.

Ну, а в Северина стиль його стосунків з юними представницями прекрасної статі був зовсім іншим. Ще зеленкуватим парубком при звичайся Северин до тих форм поведінки, що властиві були його молодим землякам у рідному, тоді ще одноосібницькому, селі Козин, Миронівського (а не Обухівського) району.

Суть їхня зводилася до прямолінійного залицяння на так званих «досвітках» і «вечорницях» (див. у Словнику української мови), а також на вулиці, де хлопці й дівчата збиралися вечорами так самісінько, як і в давнину, незважаючи на такі паростки нового побуту, як заснований Северином-таки драмгурток при хаті-читальні (знову див. у словниках) та дві радіощогли на вигоні, ініціатором установаження яких був — так, так, ви вгадали — той самий Северин Гурченко, перший комсомолец у свосму рідному селі.

Конкретно кажучи, обняти дівчину було йому невидовижу, рукам волю теж при звичайся давати вельми невимушено, а одержавши одкоша або й — дуже зрідка — ляпаса,

не ображався. Любив також виспівувати на вулиці незліченні народні пісні, чарувати щиросердих землячок своїм дзвінким тенором, яким він так дзвінко виводив горака́. (Примітка: місцевий вираз, тобто діалектизм. Означає — довго тягти найвищу, горішню ноту в гуртовій пісні, особливо наприкінці пісенного рядка. В словниках вираз «виводити» є, а от «горака́» чомусь нема).

Але зустрічаючись з Наталею, Северин швидко відчув, що всі його вивірені й само собою зрозумілі засоби з'ясування стосунків з дівчатами виявилися недоречними. Нехитра прямо-лінійність чомусь оберталася звичайним зухвальством, замість найпростішої простоти й очевидності виникала незначна ускладненість і нез'ясованість, а кожний прояв неприхованої агресивності згасав якось сам по собі під щиро здивованим поглядом Наталі.

Вона, звичайно, й не здогадувалась, що саме такою манерою жіночої поведінки досвідчені завойовниці сердець найчастіше заманюють у свої сіті самовпевнених джигунів. Діяла простодушно й щиро. А Северин незабаром мусив признатися собі, що, хоча буйної голови своєї він немовби й не втратив і горду незалежність свою зберігає, все ж його інтерес до молоді вчительки виявився значно більшим, ніж йому хотілось би.

І невже ж вона така байдужа до нього, що далі з'ясування взаємозалежності комдитруху й соцвиху їхні стосунки не зрушать ні на крок? Тоді навіщо ж ці приятні й веселі усмішки та жарти, а інколи навіть імпровізовані дуети на тему про двох голубів, котрі коло млина, коло броду п'ють собі воду, принагідно обмірковуючи деякі проблеми кохання? Вважати, що все це — не що інше як рівноправна комсомольська дружба? Ні, щось трохи не те, до того ж товаришка Зарічна зовсім і не комсомолка.

А вона, Наталя наша, і не була такою байдужою до Северина, як це почало йому здаватись. Навпаки, до душі був він їй, до вподоби. Щирий, веселий, співучий. Не з тих, що поглядають на всіх звисока і думають, що найголовніша особа — це та, яку кожний з них може побачити в дзеркалі. Розмовляти з ним цікаво, а якщо довго не з'являється — в серце закрадається неспокій.

Може, це й є любов? Може, й роздумувати надто довго не слід? В піснях воно неначе інакше, але на те вони й пісні. А без своєї сім'ї жінці не можна, хоч будь ти двічі рівноправна і тричі незалежна.

Якось Северин — ні сіло ні впало — запитав:

— Чи в комплексній системі є така тема: «Розкріпачена радянська жінка і сім'я»?

— А тобі навіщо? — ніби здивувалася Наталя.

— Для загальної освіти. А може, й для перспективи.

— Далекої?

— Невідомо.

— То навіщо ж ти запитуєш?

— Хочу знати, чи цікавить викладачку мови й літератури нашої райтрудошколи той комплекс, що зветься сім'я.

Наталя глянула смиренно, немовби аж скрушно (хоч бісики в очах на мить і промайнули), і відповіла, як і годиться дівчині в такій невизначеній ситуації:

— Ще не з'ясовано.

— Коли з'ясуєш, подай сигнал.

— Навіщо?

— Мало чого... Можливо, я виставлю свою кандидатуру.

— Ой, стережися! — засміялася Наталя.— А то я, чого доброго, впіймаю тебе на слові.

— Впіймай! — аж на ноги підхопився Северин.— Я в той же день свата пришло!

— Кого, наприклад?

— Романа, звісно. Ти ж знаєш, що ми з ним — нерозливвода.

— Не поспішай,— раптом урвала розмову Наталя.— Я ще на весільні рушники не напряла.

* * *

Про Романа Северин говорив їй не раз, та й сама Наталя бачила його — спочатку на зборах молоді, де він промову говорив, а потім на кількох репетиціях щойно створеного хору. Відзначила подумки, що промовляє він жваво, а пісні, видно, любить, та й по тому. Цікавий хлопець, може, навіть славний, тільки якийсь далекий, ніби відчужений, весь, мабуть, у собі. Ну й нехай, що їй до того? Тим більше, що сам він чомусь ніяких розмов з нею не заводив, а те, що Северин надто часто згадував про нього, навіть трохи дратувало Наталю, викликало щось схоже на ревності.

Як же недавно все це було, і ось немовби кудись як за треті гони відсунулося, ба навіть ніби стіною відгородилося. Було чи не було? Байдуже їй до того. Байдуже. Бо ось сидить вона пізнім вечором перед вікном своєї шкільної квартирки, під небом зоряним, сидить, руками схопивши голову, все ще увінчана тим концертним барвінковим вінком, сидить, повернувшись з того концерту в заводському клубі, збуджена і схвильована, поринувши в бентежну круговерть думок, що так несподівано зринувши в її свідомості.

Про що вони, ті думки-відчуття, думки-переживання, такі хвилюючі й невимовні? Тільки про одне, тільки про те ж саме й знову те ж саме.

Про нього, який досі був їй зовсім чужий, про той спалах їхніх поглядів на сцені, коли так схвильовано пролунав, немов з найбільших глибин душі вилився в неї той солоспів про любов, коли зал гримів оплесками, а в неї палали щоки й замирало серце.

Як же дивився він на неї, як дивився, щасливий (правда! правда!), осяйний, одухотворений... І як же це сталося, що й вона відповіла йому таким самим довгим, глибинним поглядом, коли здалося їй на мить, що немає тут більше нікого, тільки він та вона, і що не треба ні слів, ні пояснень, тільки б дивитися в його очі, не відриваючи зору.

Час додому, час уже до хати, а вона все ще сидить під явором, нерухома й мовчазна. Може, жде? Сама не знає...

Діждалася. Але коли почула кроки, голови не підвела. І коли зупинилися, замерли, теж не підвела. Тільки й того, що стиха промовила:

— Не дивися так на мене.

— Не можу не дивитись,— відповів Роман.

— Чому? Зможеш пояснити словами?

— Я знаю те слово. Воно таке глибинне, таке вагоме, що, коли його скажеш...

— Не поспішай,— сказала Наталя, ставши враз на ноги.— В тому слові чари...

Він ступив крок до неї, поклав руки їй на плечі:

— Ти знаєш ту пісню — «В чарах кохання»?

— Знаю, Романе. А от мене ти ж зовсім ще не знаєш.

— Знаю. З того самого дня, як ти з'явився тут.

— Чому ж ніколи не підходив, не розмовляв?

— Боявся тебе. Перевіряв самого себе. І за Северина переживав.

— Не треба сьогодні про це. Потім.

— Не буду.

— Іди вже, Романе. Іди. Час.

— Піду. Поцілуй мене.

Обнялися, поцілувалися своїм першим палючим поцілунком, у той перший вечір, у той особливий вечір, коли вона прийшла до нього через пісню, а він раптом відкрив для себе не тільки її красу, а й її трепстну душу.

Звільнившись з його обіймів, Наталя рвійно подалася до хати, двері хутенько відчинилися і заховали її в темряві сіней. У хаті навіть світла не засвітила, вікно залишилося затемненим.

Ні, фіналу сцени першої любовної зустрічі героїв опери «Фауст» тут не сталося. Не відкрилося те затемнене вікно її світлиці, і Роман знав, що воно не відкриється, хоч і постояв ще трохи під явором поблизу хати. Постояв і пішов поволі вздовж вулиці, подумки повторюючи слова улюбленого поета: «Подивилась ясно,— заспівали скрипки! — Обняла востанне,— у моїй душі».

Це правда, скрипки співали в його душі наймелодійнішими голосами. «Тільки не підходять тут,— подумки він,— слова: «Обняла востанне». Не востанне! Не буде моєму щастю ні межі, ні обрива. Небо над нами безхмарне, і обрії чисті. Недарма ж співається в пісні про Сталіна: «Над нами, товаришу, небо прозоре, Відкрите, як синє шатро. Для нас розцвітають сади незорі, Для нас котить хвилі Дніпро».

З такою круговертю думок, еднаючи, за звичкою, власне й загальне, крокував Роман тієї ночі по запиленій, але місяцем осяяній миронівській вулиці додому. А коли душа підноситься до таких висот, тут недалеко й до народження власних віршованих рядків. І вони й почали з'являтися — один за одним:

Знову буде вечір
в синій прохолоді,
в шумі верховіття,
в шелесті розмов.
Я прийду, дівчино,
я прийду, кохана,
я прийду, хороша,
зустрічай же знов!

А якраз коли переходив дерев'яний, місцевого значення, місток через нешироку Росаву, в свідомості викарбувалося:

■ Ширяться без краю
обрії блакитні!..
Де тебе побачу
завтра, через рік?..

Ех, що тут говорити, що коментувати?.. Безсумнівно, коли душа на такому піднесенні, годі й сподіватися на мирний сон під порослою зеленим мохом солом'яною стріхою над старою хатиною, в якій Роман знайшов у Миронівці свій тимчасовий притулок. Тож не спав він тієї ночі до самого ранку, то лежав на дерев'яному тапчані, широко відкривши очі, то знову схоплювався, міряв кроками свою світличку з кутка в куток, потому сидів над зошитом, писав, перекреслював, знову писав, аж доки не навіршував рядків з шістдесят, сотворивши, я сказав би, зворушливий за своєю наївністю й безпосередністю, майже в танцювальному ритмі скомпонований вірш, що вивершився так:

Відчиняйся ж, світе,
весь, аж до останку,
бо такий же вечір,
бо такий же день!
Килимом квітчастим
стелиться дорога,
килимом барвистим
радісних пісень.

І крапка. Навіть не емоційний знак оклику, а упевнена крапка.

Романе, Романе, друже мій щирий і пелукавий! Радій, співай, тільки ж гартуй своє вразливе серце, гартуй завчасно, бо не безхмарне небо над тобою і ти ще не знаєш... не можеш знати... навіть уявити не можеш того, що не міг тоді знати і я, отже й про твою долю не міг знати, хоч і разом ми колись піонерську клятву давали і на обліку в одному комсомольському осередку були.

Як твій ровесник, тодішній комсомолец, не знав. Але як автор цієї книжки, ясновидець долі своїх героїв, котрий іде разом з твоїм образом стежками твоєї юності, я хоч і перевтілююся в себе тодішнього, давнього, але ж пам'яті своєї про все пережите пізніше позбавитись не можу. Отже, й зарані болію за тебе нестерпним душевним боєм, про який ти поки що знати не можеш і якого не передчуvasш. І мука моя авторська ще й у тому, що не дано мені змінити твою долю, бо не з моєї примхи торуєш ти свій життєвий шлях, а за непідвладними мені законами буття, тож і не можу я ні стати поперек твоєї дороги, ні криком крикнути тобі про небезпеку. Бо дано мені тільки страждати стражданнями віщунки Кассандри і мучитись її безсиллям перед могутністю і незворотністю грізної долі, яку передчуває її серце.

То вслухайся ж, мій любий Романе, хоча б у слова циганки-ворожки, яка вже наступного ранку зустріла тебе на вулиці, коли йшов ти на роботу в свій комсомольський райком, таки ж поперек дороги стала і промовила:

— Не пущу далі, поки не поворожу тобі, синьоокому. А ти позолотиш руку бідній циганці.

— Ворожи! — безпечно засміявся Роман, простягаючи їй відкриту долоню.

А циганка нє на долоню дивилася, а на нього. Дивилась, мовчала і несподівано мовила:

— Не візьму я в тебе позолоти на свою руку, не треба, я тобі й так... Шкода мені тебе, юначе. Шкода. Дивлюся на тебе — і серце моє співає, дивлюся на твою долю — і серце моє ридає. Високо літаєш, та низько сядеш. Тільки ж не падай ниць до землі. І тоді, може, через свій вум знову вийдеш на рівну дорогу, і слава твоя лунатиме від Києва аж до Бердичева...

Роман вислухав, усміхнувся, полтиника їй на руку таки втиснув і пішов своєю дорогою, безпечно помахуючи руками і наспівуючи безжурну пісню.

З'ЯСУВАННЯ СТОСУНКІВ

— Це правда, дорога товаришко Наталочко? — бравурно та ще й з напускною іронією запитав Северин, ледве переступаючи поріг Наталиної світлиці.

— Ти «здрастуй» ще не сказав,— докором відповіла Наталя.

— І не скажу. Доки не почую відповіді.

— Про що ти?

— Сама знаєш.

І враз зовсім іншим тоном, болісним, трохи аж зляканим:

— Це правда, Наталю?

А Наталя — як Наталя: може, час виграти хотіла, щоб знайти слова найобережніші, найменш здатні поранити душу, може, просто — за дівочою схильністю уникати категоричних визначень,— продовжила свою гру в неясність і нерозуміння:

— Тобі щось здалося?

— Не здалося. Роман, по-перше, став ніби не Романом. Сам не свій. Трохи наче аж пришелепкуватий.

— Він тобі що-небудь казав?

— Уникає. Переживає і мовчить.

— А по-друге?

— По-друге, Миронівка — це тобі не Москва. Хоч теж на букву «м». Тут діє правило: всі все про всіх. А сусідка твоя, їдять її мухи, ще й додатково шепнула мені, що приходив він до тебе і раз, і другий, і третій...

— А ти приходиш і четвертий, і п'ятий, і шостий.

— Не грайся зі мною, Наталю. Ти ж сама розумієш...

— А ти не розумієш навіть того, що не здатна я гратися ні з тобою, ні з ким! — гнівно заговорила Наталя.

— А кидатись від одного до другого, виходить, здатна? — скипів такий завжди благодушний Северин.— Знаєш, як у нас в Козині звуть таких дівчат?..

Сказав, викрикнув зопалу і в ту ж мить гірко пошкодував, що не прикусив собі язика... Та було вже пізно: слово — не горобець...

У цьому місці годилося б сказати: «В світлиці нависла наелектризована тиша». Та бог з нею, з наелектризованістю. Погляньмо краще, що діється з Наталею.

«Не заплачу. Нізачо не заплачу»,— умовляла вона себе, тамуючи сльози. І таки ж утамувала. Навіть усмішка, гірка, слабенька, але все ж усмішка промайнула на її устах, коли, глянувши на Северина, вона несподівано промовила:

— У тебе сорочка розхристалась. Застібни, козинський лицарю.

— Не ображайся, Наталю. Пробач...— пробурмотів Северин, механічно застібаючи неслухняного гудзика на сорочці.— Я тільки хотів сказати...

— Собі самому скажеш,— твердо мовила Наталя.— Іди звідси.

— Піду. Не думай, що я справді... Піду,— відповів Северин.— Третім зайвим не буду. Але спочатку послухай і запам'ятай. Ми з Романом побратими. Як Низ і Евріал у «Енеїді», тільки з комсомольськими квитками. Побратими — це більше, ніж брати. І вище за всякі там тралі-валі з дівчатами. Це — навіки. Зрозуміла? І ти з ума його не зводь. І рук йому не зв'язуй.

— Що? — перепитала Наталя.— Ти вважаєш, що я...

— Ти ще не знаєш, який він,— продовжував Северин.— Він... Йому простір потрібний. У нього, якщо хочеш знати, мрія. Вона не на миронівському меридіані, а можливо, навіть на широтах високої літератури. Йому б тільки крила розпросторити! А ти хочеш припнути його до свого порога...

— Він так і сказав тобі?

— Говорив не раз, якщо не про тебе, то про інших. До твого відома, він завжди боявся дівчат, їдять їх мухи з комарами. Боявся, щоб котра не взяла його на прив'язь. Я певний, що й тебе боявся. Невже не говорив тобі про це?

— Говорив...

— Ну от... А тепер — до побачення. Як говориться у моєму Козині, коли наше не в лад, то ми з своїм назад.

— До побачення. Тільки його не буде.

— Тобто?

— Скоро в мене останній випускний екзамен у школі. А після того мене у вашій Миронівці не буде. Прощайте, побратими. Нехай минуть вас ланцюги, якими припинають вільних козаків до порога.

...Повертаючись від Наталі, Северин в душі і хвалив себе, бо задоволений був, що поговорив одверто та ще й на принциповій ідейній основі, висвітлив усю складність ситуації, в якій вони всі троє опинилися, і дав відчутти, що Наталі слід трічі подумати, раніше ніж... А водночас і картав себе, бо відчував, що муляє щось у його душі і немає певності, що в чистому зерні правди,

яку він прямолінійно виклав, немає домішки кукілю, чогось зайвого, непродуманого і непотрібного.

Про Романа він говорив Наталі щиро, саме такими і уявлялися йому інтереси його друга. Але як по правді, то в ті хвилини навряд чи розібрався б Северин, якою мірою служили його слова істині, а якою віддзеркалювали його власні, може, й затаєні від самого себе, егоїстичні інтереси.

Категорично відповісти собі на ці питання Северин не зміг би. Відчував тільки, що обставини склалися якось кривобоко і навіть просто ненормально. І що йому з Романом вони не личать.

А ще, сам собі дивуючись, відчув він, що якраз з того часу, коли з'ясувалося для нього, що в стосунках Романа з Наталею виникла нова фаза, стала йому Наталя значно-значно дорожчою. Ні, розуму він не втрачав, але щемлячу удряпину в серці відчув.

«Але що ж тепер про це?..— думав, долаючи стежку до свого квартирного притулку.— Тим більше після того, як я наговорив їй сім мішків гречаної вовни... Як то в пісні співається — така доля моя...»

З тим настроєм і переступив він поріг своєї кімнати. А переступивши, відразу ж побачив за столом Романа: сидить собі спокійненько, лікті на стіл поклавши, а погляд занурив у книжку.

Сів з протилежного боку за стіл і Северин. Помовчали обидва, а потім господар хати без усякої передмови проговорив:

— Тільки класичного трикутника нам ще не вистачало.

— Сам хотів тобі розповісти,— відповів Роман.— Та духу не вистачило... Зважився аж сьогодні.

— Міркуєш, якою зброєю нам битись на дуелі? — продовжував Северин.

— Дуель — спосіб дворянський. А ми з тобою зростали не в камзолах, а в полотняних штанах... Крім того, за дуель навіть сувору догану можуть вліпити.

— Та ще й з останнім попередженням,— сумно пожартував і Северин.

Видно, вирішили обидва спочатку обережно промацати, що воно завихрилося в душі кожного з них, а тоді вже шукати виходу.

— Барани в таких випадках б'ються лобами,— продовжив Северин.

— Давай серйозно,— сказав Роман.— Одружуватися з нею ти ж не збирався?

— Не збирався. Тому й не говорив тобі. А останнім часом... Коротше кажучи, почав з'ясовувати...

— А вона?

— Не висловлювалася «за», але й не голосувала «проти».

А з тобою?

— У нас і розмов таких ще не було. Налетіло, як вихор, і закружляло...

— Ситуація, їдять її мухи,— пробурмотів Северин.— А чи не махнути б нам на неї рукою? На всю цю круговерть, а заодно й на нашу принцесу? І заживемо знову вільними козаками.

— Як би часом вона сама не махнула на нас рукою... Що вона тобі сказала?

— Сказала «прощайте, побратими!». Із знаком оклику...

— От бачиш. Виходить, нам самим треба звернутися до неї із чесним знаком запитання.

— А в якій формі?

— В людській. Не в тій, що барани лобами...

На тому й порішили. І домовилися завтра ввечері зайти до неї разом і поставити питання руба. В делікатній, звісно, формі, але категорично.

Але на другий день райком послав Романа у Маслівку на звітно-виборні збори, на третій день по таких само справах поїхав у свій Козин Северин, а на четвертий, коли повітні Низ і Евріал переступили поріг Наталиної квартири, хазяйка дому — брова молодиця, Гандзя білолиця — насмішувато вклонилася їм,— примовляючи замість «здрастуйте»:

— Спізнилися, соколи, голубка вже вилетіла з гнізда. Шукай вітра в полі.

— Як то «вилетіла»? — скрикнув Роман.

— Прочитай сам,— відповіла Гандзя.— Он на столі лист до тебе. Не розпечатувала, але й так знаю, про що там. Крізь конверт бачу.

Роман похапцем здобув з конверта вирваний з зошита листок паперу, полінованого в косу клітку, мовчки перечитав і передав Северинові.

Лист був короткий: «Не шукай мене, Романе, і не приїжджай до мене. До наступної осені навіть не пиши нічого. Я виїжджаю на літо до своєї мами в Корсунь. Не беру з тебе ніяких обіцянок і нічим не зв'язую тобі руки. Знаю, що ти до мене — з щирим серцем, але, може, то тобі лише здалося, може, то була лише весняна казка, про яку ти скоро забудеш. Час покаже, він всевладний. «О, милий мій, прошу тебе — зоря зійде, пусти мене...» Надовго пусти, може, й назавжди. Северинові передай привіт і скажи, що я на нього не серджусь. Наталя».

Дочитав листа й Северин, безсловесно повернув його Романо-

ві. Помовчавши обидва ще якусь мить та й рушили до дверей, не попрощавшись з білолицею Гандзею, що не зводила з них зацікавленого погляду.

ДОРОГИ І ВИБОЇ

А тим часом взірцевий Миронівський район, абсолютно не примітивши, які серцеві бурі хвилюють двох його молодих активістів, продовжував жити своїм бурхливим і складним життям. (Щоправда, ці означення можна було б і обминути, бо, як по правді, то автор не пригадує, щоб за останні сімдесят років у нашій країні були періоди не бурхливі й не складні).

Цукрорафінадний завод (з його єдиним на всю Миронівку клубом, у якому відбувалися не лише концерти й вистави драмгуртка, а й, наприклад, райпартзбори — була тоді така форма партійного спілкування) — те єдине в Миронівському районі промислове підприємство, вже освоївши нове поняття «план», упевнено робив свою справу, тобто випускав цукор-пісок і цукор-рафінад, а також активно вербував собі поставників цукристих буряків.

Для цього завод складав контракти як з одноосібними господарствами (в угодах про контрактацію вони називалися «плантаторами»), так і новоствореними колгоспами різних категорій. За доставлені буряки завод платив грішми, жомом і мелясою, з якої «плантатори» винахідливо, хоч і напівкрадькома, гнали самогон, ще не засвоївши — по своїй одноосібницькій відсталості — технології виготовлення цієї популярної рідини з готового цукру.

Миронівська науково-дослідницька селекційна станція (нині інститут), посилюючи свій науковий потенціал випускниками Маслівського агротехнікуму (згодом інституту) імені К. Тімірязєва, створила пречудовий сорт пшениці, названий «українка», в чому, між іншим, ніхто не завбачив тоді ніяких проявів, національної обмеженості або відрубності.

Про цю пшеницю надрукував статтю на першій сторінці найавторитетнішої центральної газети «Правда» новий секретар Миронівського райкому партії Станіслав Новицький, так і назвавши свою публікацію: «Українка».

Автор статті, тобто уже знайомий нам по Харкову Станіслав Антонович Новицький, направлений був до Миронівки з Києва, для зміцнення партійного керівництва у взірцевому районі. Мав він вищу освіту (Київський інститут народного господарства, скорочено КІНГ), відзначався широким колом інтересів — аж до проблем селекції включно, і, на відміну від багатьох своїх

колег, не любив витратити час на протокольні засідання і розробку докладних інструктивних «заходів» по здійсненню чергових завдань, що виникали перед районом. Зате був найактивнішим учасником сільських сходів (по-нинішньому — загальних зборів, хоч цілковитого збігу тут нема). Тих само сходів, що на них вирувала, палахкотіла, можна сказати, безперервна дискусія на дві взаємозв'язані між собою теми: колективізація і хлібозаготівля.

Ті сходи, що ними просто клекотіли всі села, були чи не найприкметнішою ознакою суспільного життя району. В них найвиразніше визначався не лише громадський темперамент учасників, а й гострота суперечностей, що виникли тоді на селі.

— Переконувати, переконувати й ще раз переконувати,— щоразу повторював Новицький на інструктивних нарадах районного активу.— Роз'яснювати. Спиратись на комнезами і на живі приклади артілей і товариств по спільній обробці землі, їх у районі ще не так густо, як хотілося б, зате всі вони цілком добровільні, згуртовані міцно і господарюють добре. Переконувати селянина треба фактами!

Романові й Северинові, які теж були причислені до районного активу, така лінія здавалась ясною і само собою зрозумілою. Та виявилось, що так думають не всі. У зовсім іншу дудку грав, наприклад, керівний працівник окружному партії товариш Гречаний, що часто приїжджав у район для здійснення тієї форми керівництва, яка звалася «накачкою».

— У вас тут дискусія на дискусії їде і дискусією поганяє,— прилюдно відчитував він районних керівників, недвозначно поглядаючи й на Новицького, хоч на лобову атаку на нього й не зважувався.— Демократію розводите: сходи, куткові збори, умовляння... Ораторів розвелось — як мух у спасівку, і часто-густо гудуть вони, що тільки на ум спаде. Не забувайте: у нас диктатура пролетаріату і кожний селянин повинен її відчувати. А у вас він часто-густо забуває про цей закон нашої природи. І, скажу прямо, дехто з вас, товариші, теж забуває. І теж часто-густо. А товариш Сталін вчить нас, що, наприклад, успіх хлібозаготівель, а також і колективізації визначається рішучим наступом на капіталістичні елементи села. Тобто на куркулів, підкуркульників та їхніх сватів, братів, кумів і інших підголосків, котрих часто-густо по півсела набирається. Я закінчив, товариші. Менше слів, більше діла.

Новицький, як помітив Роман, теж до прямої полеміки з Гречаним не вдавався. Інколи на завершення його тиради він навіть говорив:

— Чули, товариші? То й намотайте собі на вус.

І відразу ж додавав:

— Але ніколи не забувайте про ленінський принцип добровільності в кооперуванні сільського господарства.

— А як дехто не хоче добровільно? — не раз запитували активісти на цих інструктивних нарадах.

— В душі у селянина,— роздумував уголос Новицький,— живе два начала: труженник і дрібний власник. Належить нам спиратися на його трудове начало, доводити на ділі переваги праці гуртової та ще й опертої на новітні машини, мислимі тільки в колективному господарстві. А для задоволення його власницьких запитів та й для загальної вигоди маємо залишити йому присадибну частку власності, в тому числі й домашню худобу. А далі завдання — всіляко розвивати в колгоспника почуття високої трудової відповідальності за власність не тільки особисту, а й колективну, як це буває в дружній і численній трудовій селянській сім'ї. Глитаїв-павуків не маю тут на увазі, їх у нас мало, і приборкати їх нам не важко.

Гай-гай, не знали вони тоді — ні Гречаний, ні Новицький,— що конфліктне начало проблем, які вони трактували кожний по-своєму, далеко виходило за межі поточної політики, а тим більше за межі одного району чи й цілої округи, і, міняючи форми й способи виявлення, даватиме відчутти себе ще й через півстоліття і навіть довше...

Але передбачити це в повному обсязі й додумати до останньої, кінцевої крапки не міг, звичайно, жодний з них. А як незабаром виявилось, не зміг навіть сам товариш Сталін...

Ну, а тим паче не міг недосвідчений і прямодушний Роман Глухий підземний гул наростаючих потрясінь просто не доходив до його вуха, настроєного на героїко-пісенний лад. Тим більше, що за ознаками суто зовнішніми змін у житті району сталося не надто й багато. Ті ж самі села з білими хатами й солом'яними стріхами, ті ж самі лани широкополі (хоч на частині масивів уже без меж та обніжків), ті самі прибережні плеса скромної й лагідної Росави — молодшої сестри славетної Росі.

Особливим спокоєм дихали земля й небо напівпрозорими весняними ночами, коли «зорі в глибинній небесній безмежності так само, як і вчора, невпинно розсівали своє миготливе сяйво і немовби переморгувались, граючись у свою загадкову зоряну гру».

А між тим, у ті дні саме, можна сказати, повітря дихало наближенням весняних суспільних гроз і потрясінь. Час з особливим темпераментом взявся виконувати свою єдину з числа відомих людям функцію — рухатись вперед і тільки вперед, від причини до наслідку, і ніколи — в протилежному напрямі.

«Час, уперед!» — стало знаменням тієї доби. Наелектризований подих першої п'ятирічки відчула вся країна, слова «Дніпрельстан», «Магнітогорськ», «Тракторобуд» набували майже магічного звучання.

На гребені такого піднесення трубним гласом лунали заклики газет нещадно громити те, що називали рештками вже розгромлених опозицій, правих і лівих ухильників, а також неодмінно — і примиренців до них, хоч ознаки того примиренства були вельми розпливчастими, що й дозволяло маніпулювати цим поняттям як завгодно, залежно від суб'єктивних уявлень, а то й вигод.

В ореолі переможця всіх тих, кого називали правими і лівими, особливо ж переможця троцькізму, над країною і партією підносилася постать Сталіна, творилася легенда про його всемогутність, державну мудрість і людську велич.

Попередній, 1929 рік Сталін назвав «роком великого перелому на всіх фронтах соціалістичного будівництва». Роман думав про це з гордістю, особливо ж ще й тому, що товариш Сталін підкреслив видатну роль комсомолу України в цих історичних подіях. Сказав він про це з нагоди десятиріччя комсомолу України, відзначив цю дату своїм палким привітом. Так і написав у спеціальному звертанні до українських комсомольців: палкий привіт. Це означає — і їм, Романові та Северинові, палкий привіт. Як тут не скрикнути в душі «ура!» і не спробувати написати вірша з цього приводу!

А що нестатки ще на кожному кроці — то, мовляв, яка ж руїна була по двох війнах! І взагалі — на те ми й комсомольці, щоб долати всі і всілякі тимчасові труднощі, перешкоди і перешкоди.

Країна чекала шістнадцятого з'їзду партії. Газети рясніли портретами товариша Сталіна, а посилення на його геніальну прозорливість і мудрість ставали обов'язковими для кожного виступу і кожної газетної публікації. Цікаво б простежити крок за кроком, як формувався особливий ритуал уславлення вождя, але обличчю це історикам: нашу нехитру оповідь це завело б занадто вбік.

Роман був активним дописувачем газет «Комсомолец України» і «Молодий більшовик» (це звалося «юнкор»). Кореспонденції юнкора Р. Лісовенка друкувалися без особливих редакційних втручань у текст. Але з певного часу Роман став помічати, що в кожній з його прямодушних нотаток про свій район почали з'являтися неодмінні посилення на вказівки товариша Сталіна, хоч сам Роман про це не писав.

Задумаєшся тут... і Роман, допитливий за самою сутністю своєю, справді почав задумуватися, чому б воно і для чого воно. Пробирав по секрету поділитися своїми сумнівами з Северином, але той не схильний був до таких складних роздумувань.

— Не суши собі голову,— безтурботно сказав він Романові.— Є мудріші за нас, їм видніше. А наша функція проста: будь готовий — завжди готовий!

— «Комдитрух — основа соцвиху»,— пожартував і Роман. На цьому дебати й завершилися.

Звернутися з таким запитанням до Новицького Роман довго не зважувався, хоч і поважав його щиро, а до того ж відчував, що стосунки в них складаються по-особливому душевні.

На Романа й Северина Станіслав Антонович Новицький звернув увагу ще на перших райпартзборах, які проводив він як новий секретар райкому партії. Коли на цих зборах була оголошена перерва, на сцену знайомого нам заводського клубу вийшли два молодики, і один з них (то був Роман) проголосив:

— Екстрений випуск усної газети «Чарівне дзеркальце» готовий. Бажаючих просимо послухати.

Бажаючими виявилися всі учасники зборів, і ясно було, що тому вони й затрималися в залі, що чекали на це «Чарівне дзеркальце», видимо, звичне для всіх і цікаве.

Суть «екстреного випуску» усної газети зводилася до пародійного відтворення деяких виступів з питань порядку денного. Роман і Северин намагалися скопіювати навіть манеру висловлювань промовців. Секретар парторганізації села Ємчихи, наприклад, говорив: «Товариші, я доповів вам, так сказати (а звучало це як «та-скаати»), про те, що робиться в нас у галузі, та-скаати, масової роботи». А Роман відтворював цю промову так. «Товариші, я не доповім вам, та-скаати, що робиться в нас у хаті-читальні, бо не робиться там, та-скаати, нічого, навіть радіо не працює, а з антени, котра на високих щоглах на вигоні, горобці, та-скаати, гойдалку зробили».

І в залі щиро сміялися й аплодували, навіть той, про кого мовилося, аплодував, і всі нетерпляче чекали, як буде висвітлено виступ наступного промовця.

Нехитрими були ті веселі імпровізації двох комсомольських активістів, але вже сама безпосередність їхня, що порушувала офіційну тональність зборів, була слухачам до душі, а бурлескне зниження трафаретного стилю деяких промовців вносило благотворну розрядку.

«Молодці, хлопці!» — подумав Новицький. І вже наступного дня мав з ними докладну розмову, розпитував, слухав, придивлявся. І на прощання сказав:

— Хотів би, щоб ви стали справжніми радянськими інтелігентами. У нас на інтелігентів-комуністів дефіцит. А з кожним роком вони стають все більш потрібними для держави і для народу.

Для побратимів це було несподіванкою цілковитою: слово «інтелігент» було тоді не дуже в пошані. Для вступу до партії інтелігентові потрібно було аж п'ять рекомендацій, в тому числі не менше трьох від робітників, що стоять за верстатом, і мають щонайменше п'ять років партійного стажу. А для робітника досить було двох рекомендацій від комуністів з будь-яким партійним стажем.

Тож не дивно, що після слів Новицького наші герої здивовано переглянулись, а Северин, сміючись, сказав:

— На випускний вечір в агротехнікумі я начепив був на шию жовтогарячого галстука. То наш комсомольський секретар одкликав мене в куток і сказав, що, по-перше, той галстук личить мені, як корові сідло, а по-друге, що коли я хочу бути гнилим інтелігентом, то доведеться мені здати комсомольського квитка.

— Вважайте, що то було в доісторичні часи,— засміявся Новицький.— Часи міняються. Як це по-латині?

— Темпора мутантур,— пригадав Роман.

— Він у нас книжник,— відрекомендував свого друга Северин.— І улюбленець муз. Не червоній, Романе.

— Ти пишеш? — жваво зацікавився Новицький.— Що ж саме?

— Так... спроби,— промимрив новоявлений улюбленець муз.

— Вірші пише,— категорично заявив Северин.— І оповідання. Крім дописів у газети, на які грішимо ми обидва.

— Це добре. Це дуже добре. Кореспонденції друкуйте побільше. А от вірші й оповідання... Моя порада — не поспішати з друком надмірно. Тут вчитись треба та й ще раз вчитись.

З того дня й почали складатися якісь трохи незвичайні і по-особливому теплі стосунки побратимів з партійним керівником, героєм громадянської війни і комуністом з 1919 року Новицьким. «Усна газета» молодих ентузіастів зіграла роль вельми оригінальної візитної картки. Щоправда, на наступних райпартзборах представник окружному товариш Гречаний з докором похитав головою на адресу ініціаторів «екстреного випуску» «Чарівного дзеркальця», та ще й зауважив, що вони занадто дозволяють собі й що такі випуски належить попередньо перевіряти і редагувати. Але ставлення Станіслава Антоновича до Романа й Северина це вже не змінило.

Незабаром Роман і додому до нього почав заходити, особливо коли Новицький привіз з Києва свою власну бібліотеку, в якій виявилися деякі книжки, що про них у каталозі Романової клубної бібліотеки не згадувалося. Для Романа вона виявилася — як манна небесна, а Новицький охоче дозволяв йому користуватися ними і навіть сам радив, що саме в першу чергу слід прочитати.

Тож нарешті, хоч і після довгих вагань, Роман все ж вирішив звернутися до Станіслава Антоновича зі своїми роздумами про возвеличування Сталіна.

— Мені от не ясно,— заговорив він, хвилюючись і побоюючись переплутати свої думки.— Скажу про це тільки вам, бо розумію, що... вам одному.

— Нехай і так. Тільки ж хвилюватися не треба, Романе,— сказав Станіслав Антонович.— Про що ти?

— Про товариша Сталіна. Всі говорять — скромний він, простий. І справді — навіть одяг... І, чутка ходить,— весь уклад життя... Дітей своїх ніби без усяких там розкошів виховує... Це правда?

— Про одяг і уклад домашнього життя, очевидячки, правда. Що ж тебе непокоїть?

— Мені неясно, як це в нього поєднується... От він завжди на Леніна посилається, підкреслює скромність і простоту Леніна. Чому ж він не заперечусь, що його самого так нечувано возвеличують? Підносять аж до неба? І чому так сталося, що возвеличують? Невже народ просто лестить йому, відчувши за ним владу і силу?

— Складне це питання, і, мабуть, не зможу я відповісти на нього вичерпно,— роздумливо сказав Новицький.— Певний лише, що народ не лестить. Лестити можуть окремі люди чи навіть групи людей. А народ наш, трудовий народ... ні, він не здатний на лестощі.

— А хіба не бувало, що, наприклад, наше трудове селянство ледве поклони не било цареві, царем-батюшкою його називали?

— Називало, доки вірило в нього. Вірило, та ще й боялося. То не лестощі були. Ти ж знаєш, що сталося, коли в сімнадцятому році та віра і той страх вичерпалися...

— Але ж тепер обставини зовсім інші.

— В тім-то й суть. Народ наш здійснює зараз величезний революційний ривок вперед і вгору. Під керівництвом партії здійснює, на чолі якої стоїть тепер Сталін. Від жовтня сімнадцятого року й понині народ у великій більшості звик вірити своїй ленінській партії.

Новицький замовк, задумався. Мовчав і Роман, не зводячи з нього очей. Нарешті Новицький, немовби аж посвітлішавши трохи, жваво сказав:

— Зваж ще й на те, що народ наш настільки ж героїчний, наскільки й скромний. Епохальний подвиг здійснює, а «якати» про свою могутність і велич не любить, та, мабуть, і не навчився. Попроси хоч кого розповісти, наприклад, про його подвиг на фронті чи в мирній праці, і у відповідь неодмінно почувеш: «Який-такий подвиг? Я біляків рубав, як і всі...» Або: «Я угольок рубав в забої, тільки ж я там не сам...» Створюючи ореол величі навколо образу вождя, народ прагне віддзеркалити в цьому ореолі свою власну велич і власну могутність.

І додав, знову помовчавши в напруженому роздумі:

— Хотілося б лише сподіватись, щоб у спектральному аналізі сяйва цього ореолу навколо вождя не виявились і не почали розростатись хімічні домішки застрашування всевладністю... Складна ця діалектика, і міркувати про неї треба вдумливо й обережно...

— І ви вважаєте, що вона детермінована загальним ходом подій? — запитав Роман, не утримавшись від книжкового терміну «детермінована».

— Річ у тому, що такий, мабуть, рівень суспільної свідомості народних мас на нинішньому етапі розвитку країни, — трохи затуманено відповів Новицький. — Через нього не перескочиш. Важливо, передусім, щоб поменше знаходилося людей, бажуючих спекулювати на цих обставинах.

— Але ж Ленін рішуче засуджував спроби навмисного величання його імені й возвеличування його особи!

— Так то ж був Ленін. До речі, ось передо мною на столі спогади Сталіна про Леніна. Зверни увагу: не хто інший, як товариш Сталін, у цих спогадах написав: «Ця простота і скромність Леніна, це прагнення лишитися непомітним або, в усякому разі, не впадати в очі і не підкреслювати свого високого становища, — ця риса становить одну з найсильніших сторін Леніна...» Скажу одно: дуже добре, Романо, що ти звертаєшся в своїх думках до Леніна: без цього неможливо стати справжнім комуністом.

— Ви сказали — народ не може лестити. А партія?

— Наша ленінська партія так само. Не про лестощі йдеться по відношенню до Сталіна, а про віру. Зараз переважна більшість партії вірить Сталіну і все більше починає вірити в Сталіна. Хто з яких міркувань — покаже час. Висновки зробить історія: її хода невпинна. Хотілось би вірити, що в плині подій будуть враховані як прогнози ленінські, так і застереження.

— Які застереження?

— Настане час — дізнаєшся. А зараз належить нам усім насамперед працювати і працювати.

Так завершив Станіслав Антонович цю пам'ятну для Романа розмову. А прощаючись, поклав йому руку на плече і запитав:

— Ти зрозумів мене, Романе?

І Роман відповів:

— Думаю, що зрозумів усе, що ви сказали, а також і те, що ні з ким, крім вас, на цю тему тепер не слід розмовляти.

— В моїх словах нема нічого сумнівного: я переконаний комуніст-ленінець,— підкреслив Новицький.— Але ми вступаємо в складний період, а ти ще дуже молодий і необстріляний. Не всі правильно зрозуміють тебе. Будь обачним, Романе.

ШАНДРА — ДНІПРЕЛЬСТАНОВІ

Працювати, працювати і працювати... А Роман і так погруз у роботу з головою, навіть на зорі вечорами ніколи було глянути.

Це не означає, що він перестав думати про Наталю. Думав щодня, та, мабуть, і щогодини, згадував, прокидаючись і лягаючи спати, і не тільки думав, а й часто-частенько писав їй листи. Любовні. Ніжні. Палкі. Але не відсилав. Заборонила ж до осені навіть озиватися: перевіriamo, мовляв, свої почуття. А він... він теж гордий. Рівноправність — то рівноправність.

Так міркував, а щоб серце менше щеміло — ще з більшим завзяттям поринав у роботу.

Припускаю, що дехто з читачів — нинішніх комсомольців — вважатиме надмірним це багаторазове підкреслення переважаності й громадянської активності комсомольців двадцятих років. А можливо, вбачатиме в цьому навіть спроби жбурнути раз-другий-третій деякі камінчики в город сучасної молоді.

Боронь боже, товариші! Не маю й на думці применшувати значення всього доброго і складного, що роблять нинішні комсомольці. Наприклад, БАМ. Або дискотеки. І взагалі.

Більше того: припускаю, що в деяких відношеннях тим давнім комсомольцям було навіть легше. Наприклад, їм не потрібно було викорінювати в своїх організаціях вживання алкоголю. З тієї простої причини, що комсомольці тоді не пиячили. І навіть взагалі не пили. Зовсім. А якщо хтось поодинокий не витримував, то відразу ж опинявся поза комсомолом.

Не ускладнювало їхнє суспільне життя і завдання боротьби з наркоманією. Думається, що, наприклад, у Миронівському районі навіть слова такого ніхто з комсомольців не знав —

не чув, незважаючи на наявність таких культурних осередків, як агротехнікум, дослідно-селекційна станція з її «українкою» і клубна бібліотека на чолі з комсомольським активістом Романом Лісовенком.

Їм, тодішнім комсомольцям (мовиться про райони сільські), залишалось лише ліквідувати неписьменність серед трудового селянства, агітувати за передплату на газети (особливо на «Комсомолец України» і «Радянське село»), випускати стінні газети (не ті трафаретно-парадні, що для чогось випускаються нині до найбільших революційних свят, а справжні, бойові), агітувати за колгоспи і хлібозаготівлю, високо підносити прапор художньої самодіяльності (це ми для урочистості так пишно висловились), а також створювати, наприклад, перші футбольні команди (у Миронівці в такій команді Роман грав лівого крайнього форварда, а Северин — правого півзахисника, або, як тоді говорили, хавбека).

А комсомольським райкомівцям також доводилося і їздити в села (звичайно, «їздити» в основному пішки) уповноваженими від керівних районних установ у тих-таки справах колективізації і хлібозаготівлі. Комуністів було в районі обмаль, доводилося підставляти свої плечі й комсомольським активістам.

Дійшла черга і до Романа. Приїхав з окружкому товариш Гречаний і повідомив, що хоча річний план хлібозаготівлі район нібито виконав ще восени, але хліб у районі є, а значить — той план був невідповідним. Тому й привіз він додатковий план, бо хліба державі часто-густо не вистачає. Тож нехай прикусять собі язики ті, що часто-густо люблять ліберальну демагогію і, доки не пізно, беруться за діло. Строк — три дні. Діяти конкретно й категорично. Нюні не розводити. Діяти з позицій класової боротьби, адже товариш Сталін у своїй геніальній роботі «До питань аграрної політики в СРСР» відзначив, що класова боротьба є навіть у колгоспах.

Новицького в районі не було — викликали його аж у столичний Харків для розмови на високому рівні, тож Гречаний всі настанови давав сам.

Романові випало їхати уповноваженим у найвіддаленіше від райцентру село Шандру. В тій місцевості закінчується родючий миронівсько-кагарлицький степ, рельєф іде на підвищення, окреслюються все виразніше придніпровські гори, ті самі «сні гори над Дніпром», що їх стільки разів оспівував Тарас Шевченко.

Та Романові в ті дні, звісно ж, не до ландшафтів було і навіть не до поезії. Молоточками стукали в скронях слова Гречаного: конкретно і категорично. А як саме? І який з того буде толк?

Добрався Роман до тієї Шандри десь опівдні, доїхав на полудрабку однокінного й поки що одноосібницького воза, на який десь аж під Козином попросився, застосувавши традиційну для таких випадків формулу: «Дядьку, підвезіть!» Формула подіяла, і підвезено було Романа аж до самої хати енергійного, ще молоджавого голови шандрівського комнезаму товариша Білошапка. До нього й вирішив новоспечений уповноважений зайти відразу ж — на пораду і для спільного опрацювання стратегії й тактики екстреної операції на конкретно даній ділянці хлібозаготівельного фронту.

— Для якої, кажеш-говориш, екстреної потреби знадобився цей понадплановий хліб? — перепитав Романа Білошапка.

— Товариш Гречаний сказав — для держави. Взагалі.

— Працювать «на взагалі» дуже важко на селі,— скаламбурив Білошапка.— Для екстреного випадку треба, щоб і привід був екстрений. Треба подумати про щось таке конкретне, щоб селянин міг його своїми очима побачити і своїми руками помацати.

— Ти насамперед скажи, дорогий товаришу, чи є в селі хліб.

— Є. Але небагато. В основному — щоб до нового врожаю дотягти. Ну, а де в кого і невеличкий запас. Як говориться — на чорний день: селянство, знаєш, народ практичний. З тих, у кого запас був більший, витрусили його ще восни. У тебе зараз, коротше кажучи, цифра яка?

Роман назвав.

— Важкувато буде,— продовжував Білошапка.— Тут, знаєш, треба таких слів пошукати, щоб за саму душу брали. То, може, й вийде. А щоб кулаки людям показувати — і душа не лежить, і толку буде крихта...

Мовчали, курили, думали.

— У вашій Шандрі,— спитав нарешті Роман,— якою з великих будов п'ятирічки цікавляться найбільше?

— Либонь, Дніпрельстаном,— відповів Білошапка.— Звідси ж зовсім близько до Дніпра. Люди дивуються: невже його, широкого та дужого, можна перегородити греблею?

— А давай порадимо делегацію послати,— пожвавішав Роман.— Щоб своїми очима подивились і навіть пальцями помацали. А в розрізі додаткового хліба висунемо такий лозунг: «Червоний обоз — Дніпрельстанові!»

— Діло кажеш-говориш,— повеселішав Білошапка.— Значить, так: на вечір зберемо комнезам. Списки по дворах — скільки хто повинен здати хліба — на комнезамівських зборах обговоримо й затвердимо. По багато не вийде, не реально: пуд, зрідка два, а деяким і півпуда. Думаю, що на твою цифру воно якраз і вийде.

— Може, зранку сход скличемо?

— Цього разу краще — куткові збори. На сході наговорилися вже в цьому році, накричалися по саму зав'язку. А куткові збори — менш офіційно, зате більш по-домашньому, як то між своїми людьми буває.

— Кутків багато? — поцікавився Роман.

— Не дуже. Розіб'ємо село на чотири фази: на двох будеш ти, на двох інших — я. У президію зборів намітимо найбільших крикунів: нехай відчують свою відповідальність. А після зборів — на особисту розмову по дворах. Старим людям, кажу-говорю, і вклонитись буде не гріх, а кожного хазяїна й хазяїку пошанувати на ім'я та по батькові. Тобто щоб індивідуальний підхід до кожного індивіда. Згодний?

На тому й порішили.

Згадувалося вже, що Роман встиг уже звикнути до трибуни, до словесних перепалок на зборах. Не тільки звикнути, а й полюбити дію Слова, добірного і яскравого, образного й повнозерного.

Тут, у Шандрі, на куткових зборах полемічних перепалок він унікав, і виступи його були не стільки промовами, скільки довірчими, навіть душевними розмовами. Розповів, як мріяв Ленін про електрофікацію і як він з Надією Костянтинівною Крупською їздив у російське село Кашино на відкриття сільської електростанції. Навіть пустив по колу на огляд відоме йому фото про ту подію, вміщене в книжці спогадів про Леніна (на щастя, знайшлася та книжка в шандрівській хаті-читальні).

Розповів про ленінський план електрифікації, в якому Дніпрогес посідав таке важливе місце. А далі — все, що знав про розпочату побудову Дніпрельстану: як, сил своїх не шкодуючи, місяць люди ногами бетон, бо машин таких ще немає, але скоро будуть; і як вся країна шле на ту будову своїх найкращих трудівників; і як лютують імперіалістичні акули від думки, що наша країна скоро завітчається зоряним вінком Дніпрельстану, а в кожному селі, в кожній хаті — ось і в цей, де ми зараз зібралися, сяятиме лампочка Ілліча.

І трохи аж здивований був, що слухають його оповідь краще, ніж трибунні доповіді, і що, між іншим, найуважнішими слухачами були жінки. А не на вітер же сказано, що жінка — велика сила...

Ні, не всі погоджувалися на той понадплановий продаж, спалахував і лемент, дехто просив зменшити хоч на півпуда. Роман подумав: чи варто натискувати? Краще поговорити ще раз у кожному дворі.

Але от диво: знаходилися й такі, що самі називали собі цифру трохи більшу — на ті ж таки півпуда. А дехто навіть на пуд — це ті, що в громадянську на фронтах гартувалися або в тилу у ворога партизанили.

Прошли-пробігли визначені товаришем Гречаним три дні, підраховували Роман з Білошапкою свої здобутки — невже виходить? Вийшло, товариші! Свідомо, добровільно, по-людському.

І ось на четвертий день вирушив з Шандри на Миронівку — через Маслівку, через Козин — червоний обоз: валка підвід, а на них мішки з зерном. На передньому возі червоний прапор, а під ним, мов весільні бояри на скрині молодої, возідали Роман і Білошапка. А на кожній підводі — ще й прибита до поперечного кілочка дощечка з гордовитим написом: «Шандра — Дніпрельстанові!» З багатозначним знаком оклику.

Біля зсипного пункту на залізничному вокзалі відчебучили короткий мітинг, заводський духовий оркестр (з ним Роман телефоном умовився ще напередодні) зіграв «Інтернаціонал» і туш, на цьому урочистості й вичерпалися.

Товариш Гречаний на мітинг не прибув.

Тут-таки, на вокзалі, Роман і Білошапка розпрощалися, навіть обнялися та й розійшлися, горді вчиним.

Не поспішайте радіти, дорогий товаришу Лісовенко і дорогий товаришу Білошапка. Зважте хоча б на те, що товариш Гречаний на ваш мітинг не прибув.

Він виник перед очима Романа аж на другий день, на скликаній ним-таки оперативній нараді уповноважених. Похмурий виник, роздратований, а з якої причини — догадатися не важко: жодне село, крім Шандри, того додаткового плану здачі-продажу хліба не виконало.

Але товариш Гречаний якраз на Шандру і обрушився. А конкретно — на уповноваженого Лісовенка Романа. Конкретно і категорично.

— Ну, доповідай, товаришу уповноважений, як ти там жебраком ходив попід хатами, просто благав часто-густо, щоб хоч по півпудика продали державі, мовляв, на бідність, дискредитував Радянську владу. Май на увазі: нам відомо все!

— Але ж він план виконав! — здивовано сказав хтось з присутніх.

— А стратегію й тактику нашу поламав! — відрізав Гречаний. — Про класову боротьбу забув! Нам не тільки хліб — нам важливо капіталістичні елементи в селі вирвати з коренем! А їх там, у Шандрі, думається, й на рахівниці не підрахувати. Можливо, й чверть села набереється! Ти подумав про це? Подумав, який прецедент створив нам усім?

— Я про додатковий план по хлібу думав,— спробував пояснити Роман.

— Спасибі за послугу,— продовжував свій наскок Гречаний.— Можна подумати — він Перекоп узяв... Кажеш, додатковий план виконав? Значить, для Шандри той додатковий був пустяковий! І ми його подвоїмо!

— Як це — подвоїмо? — ошелешено перепитав Роман.— Я ж запевнив їх, що до нового врожаю більше ніяких...

— Він запевнив! — перебив Гречаний.— А хто тебе, жовторотого, уповноважував? Занадто береш на себе... Боїшся, що твоя Шандра без хліба зостанеться? Якщо навіть на якийсь момент і зостанеться, то тим швидше стопроцентно рушить у колгосп! Між іншим, це ти придумав там гасло «Шандра — Дніпрельстанові!»?

— Я.

— Забув, що товариш Сталін піклується не тільки про Дніпрельстан, а й про всю країну. Що це в тебе — національна обмеженість чи просто дурість?

Роман уже мовчав.

Мовчав і приголомшений зал.

— Думаю, товариші, справа ясна,— резюмував Гречаний.— Гнати треба таких лібералів не тільки з райкому комсомолу, а й взагалі. Якщо тут у вас це питання не вирішиться, я порушу його перед окружкомом комсомолу...

І до Романа:

— Можеш іти.

Роман вийшов. Вслід за ним вийшов і Северин.

— І яка це муха вкусила його? — запитав він невідомо кого. Приголомшений Роман продовжував мовчати.

— Нічого, не журись,— обняв його за плечі Северин.— Ось приїде Новицький — і все стане на своє місце.

Новицький приїхав на другий день.

Северин — на правах завідуючого канцелярією райкому — відразу ж зайшов до нього і розповів усе, до найменших подробиць. Скоро з'явився в райкомі і Гречаний. Новицький відразу ж зачинився з ним у своєму кабінеті, попередивши Северина, щоб ніхто не заважав.

Довгою, нестерпно довгою видалася Северинові та розмова за зачиненими дверима. А вона й справді затяглася більше як на годину.

Нарешті Гречаний шпарко вийшов з кабінету і подався до ганку, грюкнувши на виході дверима.

На порозі кабінету з'явився Новицький, коротко наказав Северинові:

— Поклич Романа.

Райком комсомолу був поруч, і Роман з'явився у Новицького за кілька хвилин. Зайшов, привітався, мовчки заляк біля порога.

Станіслав Антонович підійшов до нього, поклав руки на плечі, пильно глянув у вічі. А Роман враз відчув, що горло йому стиснула спазма, а на очі навертаються сльози, і думав лише, як би не розплакатись.

— Ти все робив правильно,— сказав Новицький.— Я гордий за тебе. Заспокойся, і давай порадимось.

Підвів Романа до столу, посадив, сів і сам поруч.

— Склалося все дуже важко для тебе. Мене переводять на партійну роботу в Харкові. А сюди направляють на моє місце того ж Гречаного.

— Гірка доля моя...— проговорив Роман.

— Я сказав Гречаному все, що думав по твоїй справі. І на деякий час, мабуть, нейтралізував його. Але в спокої він тебе не залишить, я його знаю. Краще б тобі виїхати звідси.

— Куди?

— Чув я, що ЦК комсомолу України формує групи комсомольців-добровольців на Донбас. Чи не відгукнувся б ти на цей заклик?

— З радістю. Я ніколи не був у тому краю. Він видається мені навіть легендарним. Тільки ж у мене — ніякої шахтарської спеціальності.

— Зорієнтуєшся на місці. А коли я обживуся трохи в Харкові, спробую допомогти тобі і в столицю перебраться. Наприклад, у якусь газету.

— Станіславе Антоновичу, дякую вам, як... як батькові.

— Замолодий я ще для ролі твого батька,— усміхнувся Новицький.

— Ну — як старшому братові. І не тільки за добру пораду... А й за те, що ви не дали похитнутись моїй... моїй вірі.

— Будь мужнім, Романе. Завжди — ленинцем будь.

— Пече мою душу ще одне,— продовжував Роман.— Невже в Шандрі заберуть усе, до зернини? Я ж обіцяв їм...

— Я про Шандру напишу в харківську столичну газету,— запевнив Новицький.— Назву цю нотатку «Шандра — Дніпрельстанові» і розповім про все. Сподіваюся, що після цього Гречаний прикусить язика.

...До Харкова Станіслав Антонович виїхав за два тижні. Взявши місячну відпустку, поїхав з ним туди і Северин. Та й присох там, перетворившись на роз'їдного кореспондента комсомольської газети.

А ще за тиждень Ворошиловградський окружком комсомолу вирішував питання про роботу для комсомольця-добровольця Романа Лісовенка. Був при тій розмові і редактор місцевої комсомольської газети Ф. Левін.

— Хвилиночку,— сказав він.— Одну хвилиночку.

І до Романа:

— Ти той самий Лісовенко, що в газеті «Комсомолец України» частенько друкувався?

— Той самий.

— То де ж ти блукав так довго? Мені ти до зарізу потрібний в газеті. Будеш вагонетками видавати на-гора кореспонденції про героїчний Донбас. Будь готовий!

— Завжди готовий! — відсалютував Роман. А для себе подумав: «А Наталі звісточку я таки подам. Тільки один рядок: «Я тепер у Ворошиловграді». А восени з'явлюся й на очі: «Здрастуй, Наталю».

КАМІНЬ НАД РОССІЮ

Ну от ми й знову зустрілися з Наталею Зарічною, співучою красунею Наталею. Зустрілися не деінде, як на її батьківщині, в преславному Корсуні.

Читачу мій проникливий! Знаю, що хоч, може, трохи й цікавить тебе той, скажімо так, драматичний зигзаг, що стався в стосунках Романа з Наталею, але тривожить не надміру. З життєвого досвіду свого, та й з прочитаних повістей-романів чи побачених вистав і фільмів знаєш ти, що сила почуття, яке спалахнуло в їхніх серцях, повинна б подолати ті камені спотикання, що виникли на шляху двох закоханих.

Певну цікавість викликають, звичайно, і самі способи подолання таких драматичних ситуацій, тобто ті сюжетні стежки-доріжки, на яких автор шукатиме розв'язання цих вузликів. Що ж, трохи згодом висвітливо й їх, ті путівці й манівці, але на цьому місці нашої оповіді на перший план просяться інші, гостріші й вагоміші колізії, що виникли в долі наших героїв у значно дальшій перспективі.

Так вирішую, бо розумію, що читача в цьому випадку на-самперед тривожить, у якому ж зв'язку перебувають змальовані нами «чари кохання» з тими трагічними сторінками пізніших етапів життя Романа, над якими ми вже частково підняли краєчок завіси.

Розумію цю цікавість і тривогу і роздумую, яким же способом-засобом ти, дорогий читачу, міг би й тут на хвилинку

зазирнути в майбутнє і побачити дещо заздалегідь. Інакше кажучи, з якої Ейфелевої вежі можна б тобі глянути разом зі мною через хребти кількох років, щоб хоч на мить відчути той болісний струс, що його згодом довелося пережити Наталі.

Є в мене такий спосіб. Не треба чудодійного підвищення, не треба й Ейфелевої вежі. Досить і тієї мальовничої гранітної скелі, що нависла над Россю в Корсуні, біля зеленокучерного парку, задуманого колись всевладною княгинею Лопухіною-Демидовою, а сотвореного з її наказу тими, чії руки творять усі блага на землі.

Любила Наталя ту скелю ще з часів свого голубого дитинства, часто приходила сюди з своїми дівочими радощами, смутками й піснями, милувалася тут мальовничими берегами Росі. Не здогадувалася тільки, що колись стане та скеля місцем її розпачу і відчаю, невичерпного горя і чорної безвиході.

Так буде пізніше, аж коли настане — вік би про нього не чути — той лиховісний «рік «чорного ворона», що й нині видається неймовірним і незрозумілим.

А задовго до того, тобто відразу ж після приїзду до Корсуня з Миронівки, Наталя по-давньому почала вчашати до тієї скелі, ніби в гості приходила, щоб і розраду знайти, і посумувати на самоті. І здавався їй той смуток від тимчасової розлуки з милим (вірила ж, що тимчасової!) навіть глибоким.

Приходила, либонь, щодня, найчастіше сиділа там мовчки, розплітаючи й заплітаючи косу, сумовито дивилася на невпинний плин течії, такої чарівної і такої глибокої в тому місці Росі, інколи тихенько наспівувала сама собі «О милий мій» або «В чарах кохання» чи й закличну «Де ти, милий, чорнобривий? Де ти, озовися!».

Приходила, прямуючи спочатку через місточки над протоками Росі, що шумливо пробивалася тут через гранітні скелі, нагадуючи людям, що ріки невпинна течія навіть граніт проламає.

Проходила й повз гору Янталку — куполоподібне підвищення над берегом річкової протоки, засаджене від підніжжя й до верхівки густими кущами бузку. Його цвітіння у веселому місяці травні було дивом дивним, а вся Янталка видавалася тоді казковою, живою і навіть співучою.

А вже після Янталки, перейшовши через третій місток над протокою, приходила Наталя і до тієї навислої над водою поодинокі скелі.

Бачив я її там не раз, перебуваючи в гостях у своєї старшої сестри Марусі, корсунської вчительки Марії Степанівни, добре знайомої з батьками Наталі, від яких і знала (та й мені розповідала) багато чого про їхню дочку.

Помічаючи прагнення Наталі усамітнюватися на тій скелі.. вслухаючись із протилежного берега в її сумовиті наспівування. догадувався я, що серце її стривожене. Але розпитувати не наважувався, та й до того ж схилився до думки, що в дівчат з таких тривог виростають найкращі квіти кохання.

А Наталя стоїчно несла те душевне випробування, що зопалу сама накликала його на себе й на Романа. Молодість, молодість... Твої нестримні поривання і твій максималізм, твоя готовність до самопожертви і твоя неусвідомлена глибинна віра в своє безсмертя, твоя честолюбна самовпевненість і твоя коротка кладка до зневіри в своїх талантах і можливостях... Так було, так є, так буде завжди.

В глибині душі своєї Наталя, звичайно ж, вірила, що не згасне той племінь, що спалахнув у серці Романа. А про саму себе й запитувати годі. Та все ж інколи, десь на самому дні свідомості, ворушилася й тривога: а що, як зустрінеться йому інша, вродливіша, привабливіша? Він же такий вразливий! Чи добре вчинила вона, зобов'язавши його ще й ще раз перевірити себе? Але ж інакше неможливо було, нехай усвідомить, що не збирається вона перетворювати свою любов на ярмо для нього.

Хоч би ж порушив її наказ і з'явився на мить... Або хоч би листівку написав!.. Ні, ні, нехай буде так, як вона сказала. Час покаже, літо швидко спливе разом з течією Росі, настане жадана осінь, і тоді вони зустрінуться знов. І вже назавжди... (Або назавжди розійдуться, попрямують кожне своєю дорогою...)

Так роздумувала Наталя на скелі над Россю, сама собі заперечуючи і сама себе умовляючи, і, як це часто буває в юності, здавалося їй, що носить вона в серці велику драму і що, мабуть, ніхто на світі не зрозуміє її до краю. Тільки й розради, що тихі, сумовиті пісні, які ніби самі ллються з серця отут на березі, на камені. Особливо пісня іншої Наталки, що з п'єси Котляревського:

Де ти, милий, чорнобривий?
Де ти, озовися!

І сталося! Видно, долетіла до нього, до Романа, та пісня через гори, долини й через шахтні терикони долетіла, і сколихнула його серце, і от він узяв та й обізвався. Щоправда, одним тільки рядочком обізвався, одним-єдиним рядком: «Я тепер у Ворошиловграді». А продовженням рядка — одна-єдина літера: «Л. л. л. л. л. л. л. л.!!!» А наприкінці — самі бачите — аж три знаки оклику!

Яким же чудовим видався той теплий літній день і якою веселою — та похмура скеля над річкою! Що за чудо криється

в словах, а інколи в окремії літері: один рядок на папері — і людина вже щаслива.

Щоправда, ще того ж дня до струменя чистої радості домішалися водоворотики тривоги: чому це він опинився аж у тому Ворошиловграді? І коли приїде? І взагалі — як же воно буде далі?..

І знову на душі неспокій: що там з ним сталося? І чи не завезла його аж у Донбас яка-небудь ясноока комсомольська активістка? У Донбасі дівчата бойові, захочуть — обкрутять хоч кого... Чи не по-дурному вигадала я той іспит для нього й для себе?

Так роздумувала Наталя, не передчуваючи, якими щасливими будуть видаватися їй колись і ці роздуми та сумніви, і те, що вважала вона драмою свого серця. І добре, що не передчувала, не передбачала, інакше могло й не вистачити їй сили винести на своїх плечах те, на що приречла її доля.

Не могла вона тоді знати, що той іспит, який вона призначила для себе й для Романа, — ще ніякий не іспит, а те випробування, що його вона сама для себе сотворила, колись буде здаватися іграшковою забавою в зіставленні з іншим випробуванням, яке доведеться пережити їй через кілька летючо-коротких років.

На щастя, Наталя про все те ще не знає, не відає, тож і сидить собі на тій своїй скелі, хвилясту косу свою розчісує і стиха наспівує свою «О милий мій, прошу тебе...»

Бачу її там, сидючи під протилежним берегом з вудкою, чую її голос, і водночас... О доле моя гірка! Це ж я, нинішній, перевтілюючись у самого себе колишнього (тобто в тодішнього друга-товариша Романового й Севериного), юнаком сиджу там, над Россю. Але, перевтілюючись думкою у давнього, колишнього самого себе, я не можу залишити в іншому вимірі свою пам'ять, і тому так до болю просто мені, уявно-тодішньому, глянути там крізь магічний кристал художнього ясновидіння в недалеке Наталіне прийдешнє і ще раз немовби побачити її на тій-таки скелі, але вже через кілька років.

Це було, було, те, що я там побачу, я знову був тоді в Корсуні у своєї сестри, сидів на тому ж місці на березі і знову побачив Наталю на тій скелі. Вибігла вона туди шпарко, руки заломила і, ридаючи, впала на камінь та й заголосила, як це буває на похороні. Безлюддя було навколо (багатозначне безлюддя...), тиша нависла над Россю, і кожний зойк Наталі лунко озивався над сріблястою гладдю ріки.

Я вже знав тоді, що сталося з Романом, і відразу ж догадався, чого вона голосить, та й слова її долітали аж до мене.

— Він не винний!.. Невинний!..— викрикувала вона в розпачі.— Він же — як сонце!.. Він же готовий для свого народу — все, все... Який же ворон накривав, що він ворог народу!.. Він же загине, мій Роман!.. Мій Роман!.. А без нього нема життя й для мене!.. Нема!..

І, схопившись на ноги, Наталя раптом підбігла до самого краю каменя, під яким пінилася круговерть виру, знову за-ломила руки і...

— Наталю! — скрикнув я скільки сили і, не роздумуючи, кинувся в воду, навзмашки поплив через нешироку Рось, раз по раз вигукуючи: — Наталю! Наталю!

А вона, почувши оклик мій, на мить завмерла, знову безсило опустила на камінь і заридала ще тяжче.

— Наталю,— уже стихло і якомога ласкавіше проговорив я, вибравшись з води на камінь.— Що це ти надумала?.. Це ж... Це ж...

— Навіщо ти спинив мене? — проговорила вона крізь плач.— Я не хочу жити... Я не можу... Коли така неправда, навіщо ж мені...

Я взяв її за руку, допоміг підвестись на ноги, твердо сказав:

— Слухай і думай. Для Романа живи. Покинути його непризволяє — це означає зрадити. Твій обов'язок — допомогти йому.

— Як же я зможу?.. Я ж безсила...

— Для нього кожне слово від тебе — підмога. Кожна звістка про тебе. Кожний крок, який ти зробиш, щоб допомогти...

— Вважаєш, я зможу? Зумію?

— Мусиш. Якщо любиш.

...Не дуже зручно мені писати про ту подію від свого імені, але ж мушу я по чистій правді розповісти, як воно там сталося. Проговорили ми тоді з нею, може, й з годину, як їй діяти далі, і не відходив я від Наталі, аж доки не повернулася вона до свого дому.

А на другий день я, разом з Наталчиними батьками, виряджав її на поїзд до столиці.

КАРАСЬОВ

Станіслав Новицький знав Семена Матвійовича Карасьова ще з часів, коли вони навчалися в Київському інституті народного господарства. Дружби між ними не було, навіть близьке знайомство не склалося, а все ж нитка студентського земляцтва єднала їх ще й на післяінститутських життєвих перевалах.

Дружби не було, але, зустрічаючись ледве не щодня в інститутських аудиторіях, знали вони один про одного все, що можна знати про людину хоча б в обсязі анкетних відомостей.

Карасьов знав, що Новицький був колись комісаром будьонівської бригади, і за це поважав його. Знав також, що після поранення, яке призвело до демобілізації з Червоної Армії, захопився був Станіслав Антонович ідеєю створення сільсько-господарських комун і сам працював у такій комуні, аж доки губком партії не відрядив його здобувати вищу освіту — відповідно до заклику Леніна вчитись, вчитись і вчитись. Захоплення комуною Семен Матвійович не схвалював і навіть розглядав його як ідеалістичний вивих, а тому й повага його до Новицького була з домішкою певної дози настороженості.

Самого себе Семен Матвійович вважав суворим реалістом, гордий був з того, що, як він відчував, всі сприймають його як людину прямолінійну, непохитну в своїх партійних переконаннях і позбавлену будь-яких інтелігентських заскоків чи ліберальної м'якотілості.

Різні вони були, ці два студенти-комуністи початку двадцятих років. Співставити їх просто цікаво, а де в чому, мабуть, і показово.

Новицький свою комуністичну партійність завжди розглядав як найважливіший засіб утвердження правди, добра, справедливості, омріяної найкращими мислителями людяності в суспільному житті і в стосунках між людьми. Для Карасьова ж його служіння партії (він любив це слово — служіння) було самоціллю, категорією загальною, яка до конкретних окремо взятих людей немовби не дуже й стосується. Тому це його — повторимо — служіння мало характер суворий, ледве не жертвний, а ідеологічні принципи Карасьова схожі були не стільки на переконання, скільки на майже релігійне вірування.

Новицький — натура широка, життєлюбна, схильна до гумору. Карасьов, навпаки, замкнутий, амбітний, насторожений і ущемлений — можливо, почасти у зв'язку з деякими особливостями своєї біографії (про що трохи далі), а може й тому, що не обдарував його бог (тобто ні в якому разі не бог, а природа) ні статурною зовнішністю, ні іншими класичними ознаками чоловічої вроди й привабливості.

Тож природно, що ще в інституті між ними інколи виникали дрібні конфлікти. Про один з них, хоч і теж невеликий, але, можна сказати, до деякої міри ідеологічний, варто розповісти.

Навчалася там разом з ними одна білява студентка Тамара Калюжна, роду-плем'яні службового, кореня провінційного — з того ж таки міста Богуслава. І роздзвонив хтось з її язика тих

подруг, що є у неї альбом з душеуціпливими пісеньками, на зразок: «Сидить Таня на дивані, вишиває платок Вані, як нашила першу букву, то й сказала — на розлуку». І що серед тих пісеньок всоталася в той альбом і частівочка, хоч і дурнувата, але все ж немовби трохи й причетна до політики. Починалася вона саморекламною заявою:

Я в своей красоте
Больше чем уверена:
Если Троцкий не возьмет,
Выйду за Чичерина.

Далі там у тому ж кривулястому ритмі йшло екстравагантне повідомлення такого змісту:

Что я вижу, что я слышу!
Это Троцкий взлез на крышу
И кричит всему народу:
«Наплевать мне на свободу!»

А Троцький у ті роки ще був членом Політбюро, і Карасьов, довідавшись про Тамарин альбом, без вагань кваліфікував його як класово ворожий випад проти Радянської влади і поставив питання руба. Тобто запропонував не тільки виключити Тамару з комсомолу, а й вигнати з інституту.

Адміністрація інституту дипломатично ухилилась від вирішення цього питання і переадресувала його органі студентського самоврядування — студкомові. А той у свою чергу зіпхнув цю справу загальним зборам студентів того курсу, де навчалася Калюжна.

На тих зборах і зіткнулися Карасьов і Новицький.

К а р а с ь о в. Це ганьба, товариші! Пляма на прапорі нашого інституту! Це випад проти здобутків Великого Жовтня і його видатних діячів! Гнати таких Калюжних з інституту в три вирви, щоб і духом їхнім нечистим тут не пахло! Калюжних — в калюжу!

Н о в и ц ь к и й. Оплесків не жди, товаришу Карасьов. Подумай сам: чи варто з легковажної мухи робити контрреволюційного слона? Калюжна добре вчиться, з неї буде хороший фахівець, що й потрібно для нашої держави.

К а р а с ь о в. Але ж покарати її ми мусимо! Щоб інших застерегти!

Н о в и ц ь к и й. Можна б порадити мамі Тамари, щоб за легкодумне переписування цієї придуркуватої частівки вона стьобнула разок свою доню кропивою. Але, мабуть, пізно: доня вже доросла. Давайте краще зобов'яжемо її законспектувати книжку Бухаріна «Азбука комунізму», за якою навчаються в гуртках політосвіти. Хто за?

Всі засміялися й одностайно підняли руки. За винятком, звичайно, Семена Карасьова.

Про той інцидент ніхто йому ніколи не нагадував. Але коли незабаром у партії розгорнулася найгостріша боротьба проти троцькізму, Карасьов простити собі не міг, що з тією частівкою Калюжної сам сів у калюжу. Але не забув і Новицькому його хоч і жартівливу, але все ж привселюдну рекомендацію конспектувати книжку Бухаріна...

За походженням Карасьов був сином сільського попа, чого не тільки не намагався приховати, а, навпаки, демонстративно нагадував про це за кожної нагоди. Знав, що така прямо-лінійність сприймається схвально.

Тим більше, що батька свого юний Семен зрікся, ще коли подав заяву про вступ до комсомолу. В тому ж місяці очолював він у своєму селі акцію, яку в глибині душі вважав майже всесвітньо-історичною. Тобто став ініціатором термінового і демонстративного скидання дзвонів з сільської дзвіниці. За що й прокляли його сільські жінки на віки вічні.

Старий Карасьов, він же отець Матвій, не набагато пережив ту подію з дзвонами і незабаром відійшов туди, де несть уже ні печалі, ні воздыханія. Але навіть і помираючи, не проклинав він свого єдино утробного сина, а, навпаки, подумки благословив його на шасливе плавання по бурхливому житейському морю.

І Карасьов плавав упевнено, за вивіреними орієнтирами — від одного маяка до другого, в масштабах спочатку районних і міських, потім губернських і нарешті всеукраїнських — на посту заступника народного комісара фінансів по кадрах.

Тут було йому де розійтися! Особливо в дні частих у ті роки чисток апарату. Нелегке це було завдання — виводити на чисту воду класово ворожі елементи та примиренців до них, що причаїлися на різних посадах, удаючи з себе борців за соціалізм...

Його улюбленим засобом було в таких випадках оглушувати службовця, збентеженого вже самою процедурою чистки, несподіваними запитаннями:

— Скажіть, товаришу: це правда, що ваш дід був попом? — спитав він якось на такій чистці старого касира Голобородька з бухгалтерії свого ж таки наркомату.

Ошелешений цим раптовим питанням, той здивовано закліпав очима:

— Прав... Правда,— відповів, запинаючись.

— А чому ж ви не написали про це в своїй анкеті? — впиваючись очима в бідолашного касира, продовжував Карасьов.

— Там не було... так, так... не було такого питання. Тобто про діда.

— А чому не написали в своїй автобіографії? Я, наприклад, ніколи не приховував, що мій батько був священнослужителем. Чому ж ви про діда свого промовчали?

— Не подумав... Яюсь так, що не подумав...

— «Яюсь-такось», — передражнив Карасьов. — Скажіть прямо: приховати хотів. Одурити Радянську владу.

— Я ніколи... — безладно відбивався касир. — Я хотів... Я не хотів...

— Хотів чи не хотів, а від нас не приховаєш! — резюмував Карасьов. І вже до комісії по чистці: — Гнати треба таких драним віником. Щоб не засмічували державний апарат.

У слова «від нас не приховаєш» Семен Матвійович вкладав зміст особливий, широкий і глибокий. Тобто натякав не лише на себе, а й на ту специфічну установу, з якою йому — за своїм службовим становищем кадровика — доводилося інколи контактуватися.

І от же що цікаво: свою суперпильність Карасьов виявив не стільки з холодного розрахунку, скільки за глибоким власним переконанням. То вже воно само собою складалося, що ця його властивість значно полегшувала йому просування по сходинках службової кар'єри. Але в основі недовіри до людей і нещадності при вирішенні їхньої долі лежала в нього щира віра в те, що тільки так і можна врятувати молоду Радянську державу від класово ворожих зазіхань. Вороги ввижались йому всюди, він бачив їх інколи навіть уві сні.

Ні, це не були лише особисті, суто індивідуальні властивості одного окремо взятого громадянина — такого собі товариша Карасьова. Якби так, проблема була б набагато дрібнішою чи, може, й взагалі не вартою особливої уваги. Але глибинна й тривожна суть її в тому, що отакі карасьовські індивідуальні властивості й нахили немовби самі собою вписувалися в деякі об'єктивні прояви громадянського життя справді ще зовсім молоді і справді оточеної імперіалістичними ворогами Радянської держави наприкінці двадцятих і на початку тридцятих років.

По країні час від часу прокочувалися громовиці, що електризували людей, потрясали громадську думку. «Шахтинська справа» — рік 1928! І як вивершення її — судовий «Процес Промпартії» — рік 1930-й! Порийтеся хоча б у енциклопедіях, молоді читачі, можливо, ви хоч частково відчуєте підземний гул тривоги, що бентежив радянських людей у ту добу. Звідти, з тих судових процесів взяло свій початок лиховісне поняття «шкідництво», що його за бажанням неважко було використати для ударів у будь-якому напрямку. А на Україні ще й процес

так званої «Спілки визволення України» (СВУ) — рік знову ж 1930-й! Між іншим, громадянським обвинувачем виступив на тому процесі один з тодішніх керівників Компартії України Панас Любченко. Виступив, не передчуваючи, звісно, яка трагічна доля спіткає його самого менше, аніж через десять років...

Відновити в пам'яті всі ті й подібні до них явища не важко. Значно складніше відтворити в уяві нових поколінь наелектризовану громадянську атмосферу в ті роки. Промацати пульс певної епохи якоюсь мірою можна. Але чи є стетоскоп, яким можна прослухати її дихання? Не знаю.

Звичайно, не вони, ті громоносні судові процеси і споріднені з ними явища, визначали увесь основний зміст суспільного життя в час, який названий періодом першої п'ятирічки. Визначальним було те, що країна напружено шукала шляхи і засоби побудови незнамого в світі соціалістичного укладу свого державного буття. Але ті драматичні події вже самою сенсаційністю свого звучання приковували до себе особливу увагу, тривожили уми. А на такому фоні не складно було виникнути й тим, у яких пильність перетворювалася в гіпертрофовану, майже маніакальну підозрілість ледве не до всіх і кожного.

Семен Карасьов якраз і був одним з тих, у кого органічно властива йому індивідуалістична замкнутість і настороженість не тільки легко «вписалися» в загальну панораму підвищення пильності, а й розцвіли пишним дуоцвітом, стали самоціллю всієї його діяльності.

А відчувши й осмисливши, що саме в такій тональності діє сам керівник партії й держави товариш Сталін, Карасьов остаточно утвердився на цьому шляху і намагався не збочити з нього ні на сантиметр.

— Не такий він простий, товариш Карасьов, як може видатися з першого погляду,— сказав якось Станіслав Антонович Ромацові, познайомивши перед тим його з Семеном Матвійовичем.— Май на увазі: коли він вимовляє слово «партія», то відразу ж внутрішньо немовби стає в позу «руки по швам». Ти ще не раз почувеш, як любить він називати себе солдатом партії. А коли доводиться йому говорити «Сталін», то в душі він просто завмирає в молитовному екстазі.

— Він уже з першого знайомства сказав мені: «Мій девіз — пильність, пильність і ще раз пильність»,— зауважив Роман.

— Не надумай сказати при ньому, що знайомий тобі голова райвиконкому виявився, наприклад, п'яницею. Він неодмінно скаже тобі: «Ви обережніше, товаришу Лісовенко. Голова райвиконкому — то представник Радянської влади. Ви розумієте, на чий млин лете воду своєю безвідповідальною заявою?...»

Доброзичливий Станіслав Антонович ці якості Карасьова лагідно називав «заскоками» і в пам'ять про давнє студентське земляцтво намагався не надавати їм надмірного значення, сподіваючись, що життя — крок за кроком — виправлятиме їх.

Зате Карасьов давно вже не зводив очей зі свого колишнього однокурсника. Давня антипатія все більше переростала в нього в підозрілість і настороженість. Вже сама людська доброзичливість Новицького видавалась йому ненормальною, а відтак і підозрілою. А тим паче схильність до розумувань і роздумувань. Про що розумувати? Навіщо роздумувати? Є програма, є директиви, є вказівки, є мудрий вождь, що краще за всіх нас разом узятих знає, що робити, за що й проти чого боротись.

Хіба не ясно, що наше діло — засукавши рукава, працювати день і ніч, саме так — і ніч, бо відомо ж, що є в Кремлі заповітне віконце, світло в якому не згасає майже до ранку. Тож само собою, що і йому, Карасьову, належить бути на посту в своєму кабінеті щонайменше до першої години ночі. Мало чого: може, хтось згори зажадає яку-небудь довідку по лінії його, Карасьова, а він — завжди напоготові. Такий стиль часу, і в цьому, шановні товариші, безперечно, щось є. Дехто з його колег бурчить з приводу такого розпорядку робочого дня, а він, Семен Матвійович, вважає за честь відбувати таку всенощну водночас із великим вождем.

Незрозумілими (а відтак і підозрілими) були для Карасьова і стосунки Новицького з тими його молодими підопічними — Романом і Северином. Що в них може бути спільного? Різний вік, різний рівень по службі, а значить, і різні інтереси... Не рідня, а стосунки якись нібито сімейственні... Ні, тут щось не так.

Крапля за краплею накопичував Семен Матвійович свої спостереження, доки не вивершилися вони тією дискусією в зв'язку з триумфальним приїздом челюскінців до Москви. Для Карасьова це стало останнім штрихом уявного портрета Новицького. Далі вагатися було нічого, потрібно робити остаточні висновки.

І все ж зважився на це Семен Матвійович не відразу. Минав місяць за місяцем, вже й більше півроку сплило в далину, а він усе ще виважував свій остаточний крок: як би не схибити, не взяти не ту ноту? Новицький — це не так собі, це постать, з ним все не так просто.

Але сталася подія, яка відразу ж поклала край будь-яким ваганням і зволіканням: вбивство Сергія Мироновича Кірова.

Гроном пролунало воно по всій країні, сколихнуло уми, змусило здригнутися серця.

Поет в ці дні писав:

— Поклянімося ж ізнов
ми відплатимо за кров!
За бійця, за сталінця
всіх поб'ємо до кінця.

Так думала, такими почуттями жила вся країна.

Але до цього праведного гніву скоро прилучилася й інша домішка, чорнопінна й каламутна. З'явився прошарок людей, для яких «поб'ємо до кінця» виходило далеко за рамки боротьби з тими, хто так чи так був причетний до терору, до диверсій чи до шпигунських акцій іноземних розвідок. Свій обов'язок ці люди вбачали в тому, щоб бити до смерті всіх тих, хто з будь-яких причин видавався їм не «стопроцентно відданим», схильним до нестандартних формувань і неказених стосунків з людьми. Виникла істерія підозрілості, що все більше набувала ознак соціальної пошесті. Всі швидко зрозуміли, що її епіцентр знаходиться «нагорі», на самому вершечку. А якщо так, то внизу з'явилося для неї справжнє роздолля...

Тож і не дивно, що Карасьов уже на другий день після звістки про чорний злочин у Ленінграді сів писати свою «записку» про Новицького.

«Записка» виявилася розширеною — дев'ять сторінок машинопису. Писав і сам же переписував на друкарській машинці, тикаючи одним пальцем по клавішах. Трудився над цим машинописом удома, повернувшись під вихідний зі служби, як водилося, далеко після півночі.

Дружина його, низькоросла, схожа на пампушку, Серафима Никанорівна, не дочекавшись чоловіка в спальні, з'явилася на порозі його кабінету в чому була, тобто в нічній сорочці та з паперовими папільйотками на голові, і манірно проговорила:

— Я дочекаюся тебе сьогодні? Хоч би під вихідний мав совість...

— А-а, дай мені спокій,— з досадою відмахнувся від неї Семен Матвійович.

— Тобто як? — не вгавала дружина.— Ти хоч пам'ятаєш, що в тебе є не тільки служба, а й жона?

— Сказано тобі...

— А мені не треба казати,— перебила його Серафима Никанорівна.— Я давно вже помітила, щò я для тебе — ніщо! Хатня робітниця!

Тут уже Семен Матвійович не витримав:

— Згинь! — лото вигукнув він, схопившись на ноги.

— Ах, так! — відповіла дружина.— Ну то знай же...

І, круто повернувшись, зникла за дверима.

А за мить знову повернулася, тримаючи в руках подушку й ковдру.

— Можеш у спальні не з'являтися!

Жбурнула ті спальні причандали на диван і велично випливла з кабінету.

— Дур-репа! — просичав їй услід Карасьов.

І знову заходився цокати на друкарській машинці.

ЗУСТРІЧ НА ВОКЗАЛІ

Стояла рання, прозора весна 1933 року. Столичний Харків, ще не передчуваючи, що незабаром доведеться йому поступитися першістю на Україні перед стародавнім Києвом, жив звичним активним і напруженим життям. Зводив нові й надбудовував старі будинки, впорядковував центральні вулиці й площі (про це особливо піклувався керівник харківських комуністів Павло Петрович Постишев), споруджував нові й нові корпуси своїх промислових велетнів.

Особливо відчутним був той напружений пульс життя молодій столиці республіки на залізничному вокзалі, де на вкрай перевантажених коліях найбільшого в цій частині республіки транспортного вузла ні вдень, ні вночі не вгавав рух пасажирських і товарних поїздів, не затихало гугукання маневрових паровозів і не зупинялося нуртування безперервних потоків пасажирів.

Але в той особливий день, а точніше — в ту особливу годину, про яку будемо зараз розповідати, перон харківського залізничного вокзалу був на диво безлюдним і притихлим. На всіх виходах на перон стояли на чатах люди у військовій формі, на залізничних коліях паровози перестали маневрувати і завмерли на місці, а відтиснуті від залізниці пасажири юрмилися на привокзальній площі.

Незвичну для пульсуючого життя вокзалу тишу раптом порушили сигнальні гудки кортежу автомашин, що пробиралися крізь людську вододверть на площі, доки нарешті не зупинилися перед самим входом до парадного крила вокзалу. З машин вийшли десятків зо два людей, що відразу ж рушили через парадний зал на перон. Багатьох з них люди на площі впізнавали, дивилися їм услід, півголосом називали:

— Косіор... Постишев... Чубар... Петровський... Скрипник... Любченко... Затонський...

Були це керівні діячі республіки, широко знані на Україні з портретів, фотознімків у газетах, з виступів на зборах, пленумах, конференціях. З ними прибули також керівні працівники міста, серед них і Станіслав Новицький.

Неголосно обмінюючись репліками, всі зупинилися на безлюдному пероні, ждуть.

Чекання не затягнулося. Незабаром з південного напрямку на колії показався пасажирський поїзд незвичного вигляду: паровоз і лише три спальні вагони. Перед вокзалом пригальмував, брязнув міжвагонними буферами і зупинився.

Перший секретар ЦК Компартії більшовиків України Станіслав Вікентійович Косіор, низенький на зріст, рухливий, з обличчям суворим, а в цю мить ще й по-особливому напруженим, зробив знак рукою своїм колегам залишитися на місці, а сам швидко підійшов до східців середнього вагона. Там уже стояв на виході ставний чоловік у військовій формі. Коротко привітавшись з Косіором, він пропустив його всередину вагона, а сам залишився на чатах біля східців.

За хвилину-другу Косіор знову з'явився на приступках вагона, ступив на перон і став збоку сходинок, даючи дорогу тому, кого приїхали зустрічати.

На перон неквапливо ступив Сталін.

Він повертався до Москви з півдня, з короткого перепочинку на Чорноморському узбережжі Кавказу, наміру затримуватися в Харкові не мав (відвідувати будь-які міста країни було не в його стилі) і цю зустріч на вокзалі розглядав лише як суто протокольну частину обов'язкового ритуалу.

Тож і вступати в докладну розмову з зустрічаючими не збирався. Кивнув їм головою, додавши до кивка коротке «здрасуйте, товариші!», і в супроводі Косіора неквапливо пройшовся сюди й туди вздовж вагона, попихкуючи своєю традиційною люлькою, розминаючись після тривалого сидіння.

Супроводжуючи його поглядом, всі напружено чекали, що саме скаже він. Знали, що не в його натурі говорити на зустрічах слова випадкові, позбавлені глибинного значення. Знали також, що навіть коли промовчить, то й мовчанка та буде багатозначною і не випадковою.

Зупинившись на мить, Сталін нарешті заговорив, не звертаючись, власне, ні до кого:

— Як ви знаєте, ми розпочали чистку партійних рядів від чуждих елементів, що примазалися до партії. В Москві до цієї справи підготувалися добре. А на Україні?

— Всі парторганізації республіки готові до чистки,— відповів Косіор.

Сталін схвально кивнув головою і продовжував, підкреслюючи окремі слова жестом правиці з розпаленою люлькою:

— Особисті справи комуністів треба уважно переглянути заздалегідь. І зарані скласти орієнтовні списки взятих під сумнів. А в процесі чистки ці списки уточнити.

Виголосивши таку настановчу тираду, Сталін ще раз пихнув димом з люльки, глянув на Косіора і для чогось раптом зупинив важкий і непорушний погляд на Новицькому. Станіслав Антонович мимоволі весь напружився і ледве утримався, щоб не зробити машинальний крок уперед (за що потім у думці довго картав себе). Але Сталін не сказав йому нічого і знову зробив повільний крок-другий уздовж вагона.

Говорити з ними йому не хотілось, нецікаво було. Знав, що на Україні його славлять, як і по всій країні, але сам ставився до України стримано й насторожено, не бував тут, ставши генсеком, ні разу, керівників республіки не поважав і ставився до них з недовір'ям.

Історія засвідчила, що підозрілість і недовір'я були властиві Сталіну завжди. Він охоче повторював формулу: «Здорове недовір'я — хороша база для спільної роботи», вкладаючи в неї свій специфічний зміст. А поскільки межі між «здоровим» і «нездоровим» у цій формулі не існувало, то фактично слово «здорове» виконувало тут функцію фігового листка.

Ось і тут, на харківському пероні, дивлячись на тих, що зустрічали його, він подумки миттю охарактеризував кожного з тих, кого знав особисто, схарактеризував відповідно до своєї уяви про них і, звичайно ж, виходячи з принципу «здорового недовір'я».

«...Петровський? Доводиться поки що терпіти: працював з Леніним до революції, був першим наркомом внутрішніх справ у найпершому Радянському уряді, нині звать його «всеукраїнським старостою»... Занадто популярний тут, і це треба мати на увазі. Любить нагадувати, що настанови для його виступів з трибуни Державної думи давав йому особисто Ленін... Але я, Сталін, ніколи не вважав, що Ленін в доборі своїх соратників завжди був достатньо розбірливим.

...Косіор? Поляк, і для першого секретаря Компартії України це, мабуть, добре: менше корінців пустить тут. Але з другого боку — земляк Дзержинського, могли й приятелювати, змовлялись... Отже пильнуй, наркоме Ягодо, пильнуй...

...Постишев? Діач з Далекого Сходу, типовий русак. Прямолінійний, а значить — простуватий. Кажуть, надто популярний тут... Чому носить вишиту сорочку? Українцям догоджає? Писав у ЦК РКП(б), що вивчає українську мову... Навіщо? Кажуть, воює з Скрипником проти якоїсь там літери в українському алфавіті. Проти Скрипника — це добре, але навіщо ж мову вивчає?..» І до Постишева:

— Товаришу Постишев, ви справді вивчаєте українську мову?

— Намагаюся, товаришу Сталін.

— І як успіхи? Сподіваюся, кращі, аніж, наприклад, з хлібоздачею на Україні?..

І, не чекаючи на відповідь, навіть махнувши рукою (в розумінні «можете не відповідати»), рушив далі вздовж вагона.

Всі мовчки переглянулися, а голова Раднаркому України Влас Чубар, завжди заклопотаний передусім господарськими справами, подумав:

— Ще один докір... Невже він не пам'ятає, що хліба в республіці не залишилося, і на Україні лютує голод?.. Не може не пам'ятати, ми ж писали й говорили не раз...

А Сталін якраз про Чубаря й подумав:

«...Чубар? Цей політикою не захоплюється, господарник, практик. Можна і в Москву взяти, знадобиться. Але ж у жовтні сімнадцятого в Петрограді в ревкомі працював, а там же Троцький був... Подумати треба...»

...Хто тут в них ще на пероні? Затонський? Ну да, він самий. В сімнадцятому в київському ревкомі діяв, більшовицьку лінію відстоював. Але ж у давніші роки і меншовиків не цурався. Щоправда, Ленін вірив йому, радився з ним як з представником Раднаркому України... Що ж, якщо товариш Ленін вважав можливим удаватися до таких ліберальних зигзагів, то товариш Сталін подібну можливість для себе виключає...

...Хто там ще? Любченко? Енергійний, красномовний. Здається, з Скрипником полемізує... Це добре. Але передусім він колишній боротьбіст. А до «колишніх» віри в мене нема й не може бути.

...І нарешті — Скрипник. Хизується, що в партії з 1897 року. Гордий зустрічами з Леніним і Крупською... Член виконкому Комінтерну і, звичайно, мислить себе діячем міжнародного масштабу... Вважає себе знавцем національного питання, обнародував, кажуть, понад двісті публікацій... Виходить, класичної марксистської роботи товариша Сталіна «Марксизм і національне питання» йому не досить... Проводить так звану українізацію. Далеко може заїхати, час би вже й притримати».

До Скрипника Сталін обернувся, вже взявшись за поручень сідців, що вели до вагона, затримався з розрахованою навмишністю:

— Кажуть, ви, товаришу Скрипник, опублікували ще одну свою книжку з національного питання?

— Так, товаришу Сталін,— відповів Скрипник. І, покашлюючи за звичкою, додав: — Вважаю, що це питання дуже важливе і досліджувати його варто на кожному новому етапі.

— Сподіваюся, ви згодні з твердженням, що в період, коли на сході Європи командуючі нації склалися в національні держави, українці, які в силу історичних обставин були тоді відтіснені на другий план, просто спізналися з цим процесом?

— Це твердження з вашої книги «Марксизм і національне питання» я пам'ятаю добре,— сказав Скрипник.— Що ж, історія є історія, її ні поліпшиш, ні погіршиш. Нині ж питання про державність соціалістичних націй нашої країни постає в новому світлі.

— Що ви маєте на увазі? — не то іронічно, не то справді зацікавлено запитав Сталін.

— Хочу підкреслити, що, наприклад, Україна як суверенна республіка виникла і міцно стала на ноги лише в соціалістичній співдружності братніх народів Радянського Союзу. Ми, українці, горді з того, що сама національна свідомість наша є нині соціалістичною й інтернаціоналістською.

— На якій же основі, по-вашому, ця підкреслена вами національна свідомість розвивається? — ще раз запитав Сталін, уже дратуючись з того, що дав себе втягнути в щось схоже на дискусію.

Скрипник з відповіддю не затримався:

— У вашій книзі сказано: «Отже, повна демократизація країни як основа і умова розв'язання національного питання».

— Воно розв'язане в нас раз і назавжди, і топтатись навколо нього не бачу підстав,— різко парирував Сталін.

Ще раз оглянувши всіх, помовчав, знову пихнув димом з люльки і завершив розмову вже в тоні директивному:

— Не забувайте, товариші: на Україні повно петлюрівців. Чи не занадто вільотно їм тут живеться?..

Ще одна пауза — і, як остаточне резюме, чеканна фраза:

— Але найбільшу небезпеку складає націоналізм замаскований. Пора кінчати з ним.

Кивнув усім головою, окремо зупинив погляд на Скрипнику і зник у глибині вагона.

...Перші арешти групи визначних діячів української радянської літератури і мистецтва, а також деяких харківських політичних діячів відбулися в Харкові тієї ж весни.

Між іншим, масових репресій, що прокотилися згодом по всій країні, тоді, в 1933 році, ще не було. Харків у цьому відношенні став на той час ніби винятком. А скоріше — провозвісником.

Найстаріший український більшовик-ленінець академік Микола Олексійович Скрипник застрелився сьомого липня 1933 року. В Українській Радянській Енциклопедії про це

сказано так: «В 1933 Скрипник під впливом культу особи Сталіна був необгрунтовано обвинувачений у націоналізмові. Глибоко вражений несправедливістю, у хвилину розпачу заподіяв собі смерть».

...Великодушний мій читачу! Відчуваю, що знову настала хвилина для прямої мови і одвертого з'ясування деяких особливостей авторського висвітлення тих сторінок історії. Передусім, здогадуюсь про закономірне питання: звідки, мов, авторові знати, що думав у той день Сталін про діячів Радянської України і на якій підставі він, автор тобто, наводить немовби достеменні вислови Сталіна в тій зустрічі на харківському вокзалі? Адже в цьому конкретному випадку посилатися на письменницьке ясновидіння не випадає: надто велика відповідальність...

Що маю сказати? Взагалі-то, письменник може й не відповідати на таке запитання: адже створює він у своїй книжці не двійника історичної особи, а її образ, відповідно до своїх уявлень про неї та пов'язані з нею певні історичні факти. Але в даному конкретному випадку не ховатимусь за це пояснення і спробую відповісти.

Те, що думав (міг думати, повинен був думати) Сталін про кожного з тих, що зустрічали його там, на пероні, автор побачив у дзеркалі трагічної долі, яка спіткала кожного з них. Так, так, кожного з них. Усіх без винятку. Адже навіть єдиний з тієї групи, кому не заподіяли смерть, Григорій Іванович Петровський теж зазнав тяжких моральних страждань, був затаврований, вигнаний з усіх своїх постів і завершив своє життя, виконуючи обов'язки завгоспа Музею революції.

Ну, а те, що говорив Сталін на тій зустрічі, легко було сформулювати як на основі його опублікованих творів, так і на підставі можливих повідомлень реальних учасників тієї події.

Наприклад, про те, що Сталін вказав на нібито існуюче засилля петлюрівців на тодішній Україні, а також про потребу нещадної боротьби з тими, кого він назвав замаскованими націоналістами, в Харкові стало досить широко відомо вже в найближчі дні після розмови на вокзалі.

Ну і неважко зміркувати, що про деякі інші висловлювання вождя автор міг дізнатися безпосередньо від одного учасника (а точніше — німого свідка) тієї зустрічі. Тобто від Станіслава Антоновича Новицького.

Адже цілком можливо припустити, що я теж був знайомий з ним, хоч і не так близько, як мій друг Роман Лісовенко. Був знайомий і свого часу мав можливість не раз чути його цікаві роздуми і яскраві розповіді.

ТРИВОЖНІ РОЗДУМИ

(Внутрішній монолог Новицького)

«Як же пронизливо подивився він на мене!.. Погляд важкий і... Почекай, може, то тільки здалося? Ні, таки правда: погляд важкий і недобрий.

Але чому ж? Він же вперше побачив мене. І, звичайно ж, нічого не чув про якогось там Новицького, звичайного партійного функціонера. Та й тут, на пероні, не поцікавився, не познайомився... Значить, той його погляд властивий йому завжди?..

Як давно вже думаю я про нього... Либонь, з того часу, коли остаточно утвердився він на найбільшій височині... Чотирнадцятий з'їзд партії. Після нього Сталін уже не просто Генеральний секретар, лідер партії, а — вождь. Мудрий вождь. Великий Сталін!

...Що стало тоді трампліном для такого злету? Звичайно ж, вона, пам'ятна перемога абсолютної більшості з'їзду на чолі з Сталіним над тими, що їх він назвав «ноюю опозицією». Центральне питання — про побудову соціалізму в одній, окремо взятій країні. В нашій великій Країні Рад. Керівники опозиції — Зінов'єв, Каменєв — доводили, що це неможливо. Їхнє гасло — курс на світову революцію...

Яку ж високу хвилю обурення викликала в партії ця позиція! Ще й досі пам'ятаю мої власні слова на київській партійній конференції: «Вони прагнуть закрити радянському народові перспективу! Це все одно, що намагатися осліпити всіх нас і прищепити зневіру в цілях і можливостях нашої революції! Правда на стороні товариша Сталіна!»

Це були щирі слова. Аплодувала їм уся конференція. Між іншим, і Карасьов...

Хвиля обурення партії — проти опозиції... А гребінь цієї хвилі й виніс на п'єдестал Сталіна. Незабаром він остаточно утвердився там, ущент розгромивши чужорідний для нашого народу троцькізм... Скільки людей у партії підтримувало Троцького? Здається, менше одного процента... Та й ті в більшості визнали хибність своїх поглядів. Виходить, реальної небезпеки троцькізму вже не існує... Чому ж Сталін раз у раз говорить про неї?..

...Є люди з перебільшеними уявленнями про особисту небезпеку. Чи не з цієї причини у Сталіна такий пронизливий, такий важкий і недобрий погляд? А все ж я там, на пероні, зустрівшись очима із Сталіним, відчув ніби якусь спонтанну потребу зробити крок йому назустріч. Гаразд, що своєчасно утримався... Що ж то було?.. Магнетизм його неосяжної влади

чи інстинктивне прагнення до людського контакту?.. І до порушення такого надміру офіційного церемоніалу?.. По щирості — не знаю й досі... Але минає день за днем, а зустріч та все ще не вивірюється з пам'яті...

...Розбуджений революцією народ творити хоче, будувати нове життя. Вивільнена суспільна енергія готова звершувати найвищі творчі трудові подвиги. І ось точний і обгрунтований сталінський заклик до індустріалізації країни: або ми за десять років пробіжимо відстань у 50—100 років, на які ми відстали від передових країн, або нас зімнуть!

За десять років! Велика мета, співзвучна з величчю і цілями Жовтневої революції. Народ прийняв це програмне завдання. І як побічний наслідок — ореол слави навколо імені Сталіна став ще виразнішим.

...І ще одне: клятви іменем Леніна. Присяга над домовиною Леніна... Посилання на Леніна у всіх своїх книжках, доповідях, виступах. Знає, що надійнішого ключа до серця нашого народу, як ім'я Леніна, не існує... І народ повірив у ці сталінські клятви...

Але якраз у цьому питанні і найперший камінь спотикання для Сталіна. Його підкреслений вождизм... Його очевидне для всіх, хто здатний думати, прагнення до особистого диктату... Його так само очевидне потурання безмежному вихвалюванню своєї особи... Яким же чужим і чуждим було все це для Леніна! А до всього того додається ще й жорстокість, нещадність у ставленні до людей...

Застереження Леніна про особу Сталіна набувають все більшої чинності... Допитливий Роман запитав мене тоді, в Миронівці: які застереження? Чи правильно, що я не сказав йому?.. Оберегав від можливих болісних ударів, молодий він ще, зелений, а Гречані й Карасьови не поодинокі... Ленінський вислів про кухаря, що любить гострі страви, теж поки що приховав від нього...

А ще була ж у нас і пам'ятна розмова про статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів» — проти болючих викривлень у здійсненні колективізації. Стаття знаменита: вона справді притамувала клекіт вулкану, що готовий був вибухнути на селі... Юний Роман прибіг тоді до мене, розмахуючи газетою, і з ходу вигукнув: «Грози не буде! Ця стаття — як громовідвід, правда ж?» І я сказав — правда. Роман ще сказав — мудра стаття; по-державному мудра. А я відповів: державна мудрість передусім у тому, щоб завчасно передбачити. Роман запитав: «А тут?» І я мусив сказати: «Подумай сам».

Ні, не була ця стаття ні передбаченням, ні застереженням. То була судомна спроба погасити пожежу, іскри якої вже

почали спалахувати. Чому ж Сталін так довго не надавав цьому значення? Якщо не відчував лихоманного пульсу наростаючих подій, то це не робить йому честі. Якщо ж знав про все, але сподівався, що в «гострого блюда» адміністративної колективізації буде найкращий смак, то удар по його престижу мав бути ще відчутнішим.

Але який там удар!.. Новий вибух славослів'я... Значить, всі державні й партійні висоти були вже осідлані і всі важелі влади були в його руках... А жорстокий курс політики ще більше посилювався...

...Ломотно болить голова, сну немає й близько, і вже не першу ніч... Хотів би не думати про все те — і не можу, не можу, не можу...

...Власне, що він, Сталін, сказав тоді на пероні? По суті, одне: про всіляке посилення жорстоких заходів. Невже зараз для України найважливіше — щоб чистка в партії була якнайгострішою і щоб будь-що вишукувати і нищити тих, кого він назвав «замаскованими націоналістами»?

Але ж я, один з харківських секретарів, добре знаю, що тут у нас ця загроза нині мінімальна. Колишнім поодиноким проявам окремих збочень у національному питанні — наприклад, у письменника-комуніста Миколи Хвильового — громадськість дала ґрунтовну відсіч, і сам Хвильовий щиро визнав хибність своїх збочень і відмежувався від них.

...Україна останні роки дише Дніпрельстаном, Тракторобудом, оновленим Донбасом. А він згадав лише про «замаскованих». Гірше того: він не згадав, не спитав про те, що колишні «запаморочення від успіхів» у справі колективізації нині обертаються на українських ланах голодом... Не знає? Не хоче знати? Але такий олімпійський відрив від реальної дійсності загрожує потрясіннями...

...Як же важко на душі від усього цього, як каламутно й неспокійно... І ні з ким поділитися, нікому відкрити свою душу... Поступово міняється сам стиль стосунків між партійними працівниками... Замкнутість, офіційність, слова обов'язкові, трафаретні... Формується новий тип працівників апарату. Недоречним став стиль полум'яних трибунів і відважних вождів мас епохи революції й громадянської війни, прямодушність безмежно відданих ідеям побудови соціалізму діячів двадцятих років. На першому плані — демонстрація відданості вождеві... Утверджується химерний сплав бездумної віри в нього, продуманих лестощів і спонтанного страху перед ним...

Ненормально це. Не по-ленінському. І може виродиться у велику біду.

...Як же недобре глянув він на мене. І нема кому навіть розповісти про все це... За кілька років склалося так, що лише юний Роман Лісовенко з його щирістю переконань і чистотою помыслів став мені духовно найближчим. Його інтелектуальна зрілість формується просто на очах. Але все ж занадто ще він молодий. Не загартований. Тяжкі струси, можливо, ще йому й не під силу. Хотілося б до пори до часу оберекти його від болісних душевних потрясінь.

Хотілося б... А чи зможу?.. Барометр рухається на грозу...»

НОВОЖЕНЦІ

А Роман освоївся в Харкові швидко й просто: риба в воді.

На диво просто й обгрунтовано, майже без обов'язкових на такі випадки складностей і перепон відбувся в нього й сам переїзд до столиці. Його безпосереднього шефа — редактора ворошиловградської газети Ф. Левіна призначили заступником редактора столичної комсомольської газети, а той відразу ж домовився в своїх інстанціях і про вельми-вельми (на його думку) перспективного молодого журналіста і до деякої міри майже віршотворця Лісовенка Романа. Новицькому навіть не довелося втручатися в цю справу, все склалося немовби за вироком самої долі.

От тільки з житлом було неясно, це правда, і доля в цю справу чомусь не втручалася. Квартири не було, і на ближчий час ніхто її й не обіцяв. Але, за уявленнями комсомольського активіста часів першої п'ятирічки, такі перепони могли бентежити тільки якого-небудь міщанина-себелюбця, для котрого квартирний комфорт був вінцем його ідеалів і навіть, можна сказати, його домашньою релігією.

Заводи будуємо, товариші, велетні-заводи, п'ятирічка — за чотири, до житла черга, ясно-зрозуміло, ще не дійшла. Он на Магнітобуді взагалі живуть, в основному, в палатках, що й возвеличено на рівні поезії:

Мы жили в палатках
с зеленым оконцем,
промытых дождями,
просвеченных солнцем.

Живуть у палатках, гриються в основному ентузіазмом, та й то не журяться. Бо знають, для чого живуть і для чого працюють. Нема квартири сьогодні — то буде післязавтра, а поки що...

А поки що можна тимчасово ночувати, наприклад, на редакційному дивані в тій-таки столичній газеті, де випала тобі честь

працювати. І Роман справді «поки що» жив там, виходить — днював і ночував, аж доки одного несимпатичного вечора, коли пішов він погуляти по місту, не вкрали в нього в тій редакційній кімнаті новісіньке драпове (вперше в житті — драпове!) пальто. Тільки ж минулого тижня купив його Роман у столичному магазині — і от не обачно залишив висіти на цвяху, забитому в стіні поруч з тим-таки редакційним диваном з брунатною дерматиновою оббивкою. Залишив — та й шукай вітра в полі...

Ну що ж, прикро, але не плакати ж з такого приводу. Ще чого б не вистачало! Було — загуло, може, за якийсь місяць-другий-третій пощастить на таку само обновку, і вже цього разу залишати її на вечір на цвяшку в службовій кімнаті Роман, звісно, не буде.

Ця трагікомічна подія з украденим пальтом послужила додатковим поштовхом для енергійних пошуків надійного притулку. А коли шукаєш, то й знаходиш. Наприклад, за околицею міста, у приміському селищі з поетичною назвою Липовий Гай.

Притулок той (платний, звичайно) у вигляді вузької кімнатки в приватному будинку приміського міщанина (а не виключено, що й дрібного спекулянта на харківському Благовіщенському базарі — скорочено Благбаз) видався Романові просто рятівним. Ба навіть без п'яти хвилин розкішним.

А те, що звідти доводилося щоранку їздити до Харкова приміським поїздом, особливих ускладнень не викликало. Поїздка та — через луг, через річку, через залізничний міст — займала від вокзалу до вокзалу лише яких-небудь двадцять хвилин, що в порівнянні з вічністю взагалі можна вважати за ніщо.

Щоправда, бувають інколи й хвилини, короткі, лічені хвилини, які вміщують у собі вічність. Це хвилини зустрічі з коханою після тривалої розлуки.

..Коли Роман, приїхавши вже з Харкова, несподівано з'явився на такому знайомому порозі Наталиної світлиці у тій-таки пріснопам'ятній Миронівці, Наталя тільки зойкнула, тільки руками сплеснула і в ту ж мить, ні про що не спитавши й нічого не сказавши, опинилася в його обіймах. Замкнувши руки на його шиї, цілючи раз по раз, сміючись і плачучи водночас.

Не знайшов слів у ту хвилину і Роман. Тільки й те, що повторював «Наталю», «Наталочко», у вічі вдивлявся і знову пригортав до себе, цілував очі, брови, губи, шию...

Не випустив з обіймів, навіть коли через поріг світлиці переступила хазяйка хати, та ж таки Гандзя білолиця. Поріг переступила, але аж ніяк не збентежилась і не здивувалась навіть, побачивши закохану пару в обіймах. Тільки й промовила:

— О, та в нас гість! — І лукаво перепитала: — Та й хто ж він за один? Не впізнаю, хрест святий — не впізнаю.

І Наталя, взявши Романа за руку і гордо виструнчившись поруч з ним, сказала:

— Мій чоловік, тітонько. Муж. Роман.

А Гандзя, трохи начитаною будши, відповіла майже політературному:

— Був у тебе роман, а тепер, бачу, починається повість. Про життя.

І вклонилася їм у пояс, і кінчиком хусточки на очах сльозу витерла, а випроставшись, раптом тупнула ногою і заспівала весільної:

Закувала зозуленька на дубу,
Вирядь мене, моя мати, до шлюбу.
Що ж тобі, зозуленько, до того?
Не буде вже дівуваннячка мого.

Коротким був цей день для Романа й Наталі. А ще коротша — ніч. Спалахи пристрасті, буйні, полум'яні і лагідні хвилі ніжності, незнані досі ніколи, коли найбільшим щастям стає вдивлятися одне одному в обличчя, голубити, шептати пестливі слова. Присипляючи Романа, Наталя навіть «котика» жартівливо проспівала:

Котику-коточку,
Не ходи в садочку,
А ходи до хати
Рому колихати...

— Ти знаєш,— шептала вона йому на вухо,— я просто сама себе не впізнаю... Я ж була завжди така сором'язлива, що навіть доторкнутися до себе не дозволяла. А перед тобою я тепер розкрита, як квітка, і не соромно мені ані крихти...

— Завтра ж підемо до загсу, розпишемося,— мовив Роман.

— Що? — перепитала Наталя і аж підвелася на ліжку у всій своїй наготі — вже не цнотливий, зате щасливий.

— Кажу, завтра підемо...— знову розпочав Роман.

— Чула,— перебила його Наталя.— Тільки не підемо ми ні до якого загсу. Щоб не здалося ні тобі, ні кому іншому, що я хочу тим загсівським папірцем прив'язати тебе до себе. Я вірю тобі й так, вірю безмежно, і якщо ти цю мою віру поламаєш — я просто помру. І все. І ніякий папірець тут не допоможе.

— Але ж люди...— знову розпочав Роман, і Наталя перебила його знову:

— Людям, всім людям, кому належить знати, колегам моїм, наприклад, я завтра ж скажу, що я вже заміжня, що ти мій муж.

І підемо ми завтра не до загсу, а подамося під вечір на вокзал, і поїдемо до моїх батьків у Корсунь. Мусять же вони знати, якого зятя я їм обрала.

На тому дискусія поки що й вичерпалася. Не до дискусій їм було тієї щасливої ночі, не до суперечок.

Не в осуд Наталі й не в похвалу їй належить тут сказати, що в ті роки в нашому суспільстві, особливо ж серед молоді, ніякої пошани до канцелярських паперів не було («К мандатам почитення нету»). Не існувало, наприклад, ні дипломів, ні трудових книжок, їх замінювали елементарні довідки, найчастіше написані від руки та ще й інколи на листочку, поспіхом вирваному з учнівського зошита (у мене й зараз зберігається кілька таких потертих, пожовклих і поламаних на згинах довідок).

Більше того: навіть паспортів не було. Слухайте й дивуйтеся: не було! І коли згодом, уже в дні перебування і Романа, і Наталі в Харкові, розпочалася обов'язкова паспортизація всього населення і потрібно було роздобувати метричні посвідчення та інші довідки, наші молоді герої тільки плечима знизували на всю цю несподівану канцелярщину.

Ну, а при оформленні одружень (як і розлук) офіційна сторона процедури була спрощена по саме нікуди: кожна пара могла просто по дорозі на роботу чи з роботи зайти в найближчу установу з урочистим найменуванням «Запис актів громадянського стану» (скорочено загс) і за якихось чверть години вийти звідти зареєстрованою як подружжя чи, навпаки, розведеною в різні боки, «як у морі кораблі». (Між іншим, кількість розлук, пам'ятається мені, була тоді значно меншою, ніж у наш дисциплінований час).

Але в Наталі її несподіване для Романа рішення не поспішати до загсу зумовилося не неповагою до тієї вкрай спрощеної процедури. То її гордість так своєрідно (а може, дещо й викривлено) трансформувалася. А почасти, може, ще й підсвідомий гонор красуні. Мовляв, не на шлюбну формалістику вона покладається, а лише на любов. І нехай Роман знає: нема в неї наміру в'язати йому крила загсівським мотузком. Застерігав же її від цього Северин, і, мабуть же, не тільки з ревнощів...

Вранці вона повела Романа до своєї райтрудошколи, що височіла на пагорбі, красувалася своїми пофарбованими під червону вохру стінами, представила його шановним колегам як свого чоловіка, з щасливою усмішкою вислухала привітання і на тій зворушливій хвилі людяної теплоти таки ж випросилася на три дні (включаючи й завтрашній вихідний) для поїздки разом з новоодруженим мужчиною Романом Лісовенком до своїх батьків, у недалекий Корсунь.

Як побачимо з дальших подій, мужні то були люди — Наталині батьки, скромні корсунські вчителі Сусанна Павлівна і Сергій Гурович. І єдину свою доньку любили всією душею. Ось і піднесла вона їм сюрприз, відразу й не розібрати — радісний чи тривожний.

— Ява друга! — вигукнула Наталя, як тільки вони з Романом переступили поріг корсунського будиночка Зарічних.— Ті ж і новоженці! Здрастуй, мамо! Здрастуй, тату!

І кинулась обійматись. А потім, дзигною крутнувшись, велично показала рукою на свого судженого, урочисто проголосивши:

— Роман.

— Догадалися,— усміхнувся батько.

В тій же тональності — й мати:

— За літо вона вашим ім'ям усі вуха нам протуркотіла: «Роман, Романа, Романові...»

А Роман — ні в тих ні в сих. Ледве оговтався, ледве промурмотів:

— Навіщо ж ти — з таким перебором...

— Та не вір ти їм, Романе, не вір! — замахала руками Наталя.— Я, їй-богу,— ні разу, хіба, може, вві сні... А взагалі знай: перед тобою єдині на світі двоє людей, перед якими у мене ніколи не було ніяких таємниць. О, та чого ж це ми стоїмо?

Посідали за стіл, помовчали.

— Це зветься — оглядини,— майже урочисто проголосила Наталя.

І здалося їй, що за бадьорим тоном ніхто-ніхто не помітить її затамованого хвилювання. Але мати тільки усміхнулася загадково і відразу взялася доводити ситуацію до цілковитої ясності:

— Ти хочеш сказати, що жених свататись прийшов? — перепитала вона дочку. І до Романа: — Не знаю, як вирішить Наталя... Я, про всякий випадок, вже давненько підготувала обидва варіанти: вишитого рушника женихові, якщо «так», і гарбуза — якщо вона скаже «ні». — І сама засміялася з свого жарту.

— Запізналася, мамо,— дуже серйозно сказала Наталя.— Ми вже одружилися.

— Вже записалися? — здивовано підвів брови Сергій Гурович.

— Ні, тату. Не були ми ні в загсі, ні в церкві. Любов і записала нас, і повінчала. Пам'ятаєте оповідання Коцюбинського «На віру»? От і ми — на віру...

Сказала — і бровою не повела. Рішучість свою демонструвала, твердість.

Тут і довелось Наталиним батькам мобілізувати всю свою мужність і виявити всю силу своєї любові до дочки. Щоб не схопитися за голову, щоб не обрушити на новоженців громи і блискавки, щоб не скрикнути, не стукнути кулаком по столу.

Нічого цього не сталося. Замовкли тільки, значуще перезирнулися, а мати ще й глибоко зітхнула.

— А реєструватися навіть не збираєтесь? — не стільки перепитав, скільки сам собі відповів батько.

Роман зашарівся:

— Я готовий хоч у цю ж мить. Але Наталя...

— Не треба, мамо. Не треба, тату,— лагідно, але твердо мовила Наталя.— Якщо й запишемося, то значно пізніше, коли на світ попроситься в нас щось дуже манюсінке. Але це буде не скоро. А поки що дозвольте нам — на віру...

— Дуже вам потрібний наш дозвіл,— сумно усміхнулася Сусанна Павлівна.

— Але благословення потрібне,— сказав Роман.— Без нього важко нам буде на душі. Моя мама далеко звідси — я ж з іншої області. Батька давно вже нема на світі. А вас просимо: благословіть.

...Увечері, вже в застільній розмові, з'ясувалися найближчі обставини життя новоженців. З усього виходило, що якийсь час доведеться їм жити нарізно: Наталі — в своїй Миронівці, навчальний рік у школі завершувати, а Романові — в Харкові, шукати притулок вже не для самого себе, а для двох, і по можливості готувати ґрунт для перевodu молодої вчительки Наталії Сергіївни Зарічної на роботу в одну з харківських шкіл.

— А весілля, бачу, так і не буде,— скрушно зітхнула Сусанна Павлівна.— Ви до весілля як ставитесь? — спитала вона свого явленого зятя.

— Я знаю тільки сільські весілля,— відповів Роман.— Пісні на них за душу беруть, обряди язичницькою поезією дишуть. Але п'ятики — над міру, та й п'яних бійок вистачає.

— А я про інше скажу,— продовжувала Сусанна Павлівна.— Набирайтеся терпцю і слухайте...— І проголосила цілий монолог: — Весілля в селі — це споконвічний привід возвеличити наречених. Погляньте через сиву давнину: живуть на світі князівські чи боярські смерди, пізніше — панські кріпаки, а згодом хоч уже й не кріпаки, але, як говорилося, репані мужики. Останні люди, принижені, зневажені, безправні... Але ось настав день весілля. І молода пара на цей день — уже не смерди й не мужики, а князь і княгиня. Так їх називають і так величають. В піснях славлять, обрядами возвеличують. І не було свята більш людяного і мальовничого. Навіть друзів жениха возводять

на ці дні у ранг «бояр», а з подруг нареченої створюється ціле гроно «дружок». Це ж, мабуть, «дружинниці», адже охоронці справжніх князів і княгинь складали дружину... Пам'ятаєте весільну:

Уже наше сонечко вгору йде,
Уже наша княгиня з двору йде,
Попід вишневим садочком,
З нею дружечки рядочком.

Проспівала ці рядки Сусанна Павлівна і сама розхвилювалася, сльозинку на оці витерла.

— Нічого не вдієш, матінко,— зауважив Сергій Гурович.— Колишнє відмирає, а нового за один день не зліпиш.

— Годі дискусій,— втрутилася Наталя.— Поведу свого князя староденний Корсунь показувати. Хай на нього подивиться...

Взяла Романа за руку і зникла з ним за порогом.

— Нашим весілля додало б не багато,— кивнула їм услід Сусанна Павлівна.— Наталя аж світиться од щастя. А Роман...

— А знаєш, я чомусь повірив йому,— додав Сергій Гурович.— Здається, є в ньому щось справжнє... Га?

— Щирий вің,— зітхнула Сусанна Павлівна.— Таким живеться нелегко. Чомусь боязно мені за них...

Наступного ранку Наталя перш за все повела Романа на свою скелю над Россю.

Річка тут, стрімко пробившись трохи вище через кам'яні ущелини, враз ставала лагідною і немовби загадковою, її невинний плін, здавалось, промовляв про щось одвічне й безкінечне, освітлені вранішнім сонцем густі крони прибережних могутніх дерев таємничо віддзеркалювалися в річковій глибині, гранітна скеля над водою височіла як мовчазний пам'ятник чомусь незнаному, але значущому й важливому для всіх прийдешніх поколінь. Поблизу скелі на березі тихенько, але невинно-пульсувало невелике джерельце з прохолодною кришталевочистою водою, що грайливим струмочком стікало в Рось.

— Тут я все літо розмовляла з тобою,— сказала Наталя.— Думала про тебе. Співала наші пісні. А інколи, дурненька, й плакала.

— Таки ж дурненька: заборонила мені писати.

— А ти, розумний, узяв та й послухав.

— До деякої міри...

— Тобто?

— Посилати листи таки не зважувався. А писати... У мене їх півчеходана назбиралося. Приїдеш до Харкова — всі будуть твої.

Наталя мовчки поцілувала його, взяла за руку, підвела до самого краю скелі:

— На цьому камені наші голоси звучать, як у храмі. І я хочу сказати тут слова вінчальні й урочисті: Благослови ти нас, камінний підмурок нашого щастя, і ви, широколисті надрослянські дуби, що вінчали тут, у Корсуні, ще Богдана, і ти, вічножива Рось, і ви, духи наших предків-росичів, що живуть у цих загадкових скелях. Ми говоримо вам своє найглибніше слово: навіки! Любов наша — навіки!

І Роман, хоч і посміхаючись над патетичністю новоявленого обряду, все ж щиросердо проголосив:

— Навіки!

...Пробачмо їм, читачу, ці надто врочисті й старомодні слова. Дуже ще молоді вони, наші герої, романтики вони, і щасті їм, доле, хоч у думках і мріях якнайдовше покружляти в тій уявній надхмарній височині.

Ось так воркотили вони (як шкода, що слова «як голубів пара» такі заштаповані, а то ми неодмінно скористувалися б ними) на тій пам'ятній скелі, милуючись краєвидом, а ще більше одне одним. І здавалося їм, що дороги перед ними стеляться шовковою травою, а обрії невичерпно голубіють у своїй безхмарності.

А ввечері вирядили корсунські батьки свою доньку й зятя на вокзал, посадили на поїзд і попрощалися надовго. Наталя подалася в свою Миронівку, а Роман тим-таки поїздом — до Кисва, а звідти прямим сполученням до Харкова.

Бо хоч він, приступаючи до роботи в харківській газеті, найпереконливіше просив дати йому місяць для влаштування своїх родинних справ, але йому найпереконливіше роз'яснили, що громадське вище особистого, а тому для таких справ і тиждень забагато. Бо час летить, час — вперед, або, як співали в одній виставі харківського театру «Березіль», «темпи не ждуть нас, темпи працюють на нас».

ЛИСТ ІЗ КОЗИНА

Ну от, зробили ми вже на цих сторінках кілька коловоротних забігів у ретроспекцію (а водночас — інколи — і в перспективу), знову немовби наблизилися до вихідного рубежу своєї оповіді про драматичну долю наших героїв, а розповісти про все, з чим вони прийшли до того рубежу, все одно не змогли. Доведеться доповнювати дещо трохи згодом, а поки що рушимо далі: час не чекає.

Згадали ми на самому початку, що кіножурнал про приїзд героїв-челюскінців до Москви дивився Роман у харківському кінотеатрі без свого вірного друга Северина Гурченка. Бо їздив тоді Северин у журналістське відрядження в свій рідний Миронівський район і, зокрема, в своє найрідніше село Козин того ж району.

Саме так воно й було. А далі несподіванка: поїхав — та й пропав. Строк відрядження минув, а його нема та й нема. Роман уже й занепокоївся: що воно за причина з тим невгамовним Северином? Поїхав — і ні чутки, ні звістки. Як у воду впав.

Між іншим, застосувавши подумки цей графаретний зворот про безслідне падіння в воду, Роман відразу ж самокритично посміхнувся і навіть махнув заперечливо рукою. І мав для цього всі підстави. Бо й справді: в яку таку «воду» міг упасти Северин у своєму Козині? В названу вже не раз ласкаву річку Росаву? Не витримує таке припущення критики вже хоча б тому, що не та вже стала в наш вік Росава та й ще не та. То колись-колись, згадуючи, як на берегах її королівське військо погромило козаків, поет міг написати:

Кого били-потопили
В глибокій Росаві,
А кого судом судили
В далекій Варшаві.

А нині сказати про Росаву «глибока» не зважиться ні реаліст, ні романтик. Тож і зникнути в її хвилях без сліду — це треба вміти. Та й не по натурі це таким бадьорим і енергійним росавичам, як товариш Гурченко Северин.

А все ж, коли говорити вже без жартів, стривожив він своєю загадковою затримкою не тільки Романа, а й всю редакцію своєї бойової комсомольської газети. Що могло статися з ним? Захворів? То міг би хоча б телеграму вдарити. Легковажно забув про строки і свої кореспондентські обов'язки? Але всі знали, що завжди схильний до жартів Гурченко, однак, ніколи не жартував з своїми комсомольськими дорученнями.

То в чому ж річ? Ось минає один тиждень, а за ним і другий — і знову ні чутки, ні звістки. Справжню загадку загадав Северин.

І ось нарешті розгадка. Лист із самого Козина. Чорним по білому. Ось він весь, рядок у рядок.

«Дорогий друже-брате!

Упевнений, що з причини своєї столичної відсталості не вгадаєш ти, нізащо в світі не вгадаєш, від кого цей лист. Готовий навіть об заклад побитися. Ти, звичайно, скажеш — від не дуже відомого, але дуже роз'їзного кореспондента столичної комсомольської газети С. Гурченка. Помиляєшся! Пише тобі

новообраний голова козинського колгоспу товариш Гурченко Северин Прокопович. Можеш собі уявити таку метаморфозу? Ясна річ, не можеш. І я не міг. Але — факт.

Спробую по порядку. Приїхавши в свій Козин, ходив я три дні приголомшений, слідами людського горя ходив. Знав і раніше, що минулого сумнозвісного 1933 р. переболів-переголодував мій Козин безмежно. Але одне діло знати, а інше — пересвідчитись самому. Ходив, кажу, по селу, а за мною, як курчата за квочкою, дріботів гурток жінок, землячок козинських. Передавали мене, як естафету, з одної вулиці на другу і розповідали, розповідали, розповідали... І про те, як їздили в пошуках хліба аж за Дон, і як діти бродили з простягнутою рукою за шматком того насущного, і як по всьому району люди пухли-мерли з голоду...

Згадали і як приснопам'ятний усім нам товариш Гречаний, їдять його мухи з комарами, за рік перед тим подвоював та й подвоював план хлібоздачі з села... Не забули й про те, як у попередні роки він та іже з ним заганяли силоміць у колгосп усіх, до ноги, щоб колективізація була негайною і стопроцентною...

А я, слухаючи своїх землячок, згадав, що був же в Козині ще раніше хоч і невеликий, менш, як на півсела, але справжній, живий і живучий колгосп, створений з доброї волі всіх, що записалися в нього. І врожаї були на його ланах добрі, і худоби вистачало не тільки на фермі, а й по дворах, і працювали люди дружно, весело, і надії на прийдешнє були високі. А як почалася та «екстрена, суцільна й стопроцентна», все пішло шкереберть. Колотнеча виникла — не розбери-бери, спочатку навіть усіх, без винятку, корів та свиней усупільнювали та навіть і на курей-качок замахувалися. Люди від усього того просто знецілювалися. Хто с'як-так працював, а хто й по закутках вичікував або й пірнув з головою в самогонне розлий-море...

Навіть після статті Сталіна про запаморочення не відразу все втихомирилося. Багато хто своїх корів-свиней, овець порізав. Частина поля зоставалася незасіяною. От, зрештою, й дійшли до ручки. Гаразд, що жінки хоч городи засадили картоплею, інакше б...

Мені, землякові своєму, розповідають про все не криючись. Гірко слухати ті розповіді. Гірко не тільки від того людського горя, а й від думки про те, який же удар нанесли ті запопадливі горе-адміністратори по самій сонячній ідеї колективної праці на селі. А можна було б цього уникнути, не допустити, зробити все по-людському, не ганятись за дутими цифрами і надуманими строками, а дбати про людей, поважати невсипушу працю трудового селянства.

Тепер виправляти все це значно важче. Але треба. І можна.

Можна тому, що самі колгоспники після всіх землетрусів багато про що подумали. І насамперед про свої обов'язки перед матінкою-землею і перед своїми сім'ями. Особливо жінки-колгоспниці, подвижниці в своїй повсякденній праці, невичерпні в своїй людській чуйності і доброті, безоглядні в своїй готовності до самопожертви в ім'я щастя своїх дітей. Мадонни, справжні колгоспні Мадонни.

Моя тітка Секлета Малуша говорить: «Люди між собою як ходять: хоч любляться, хоч чубляться. А земля в тому не винна. Вона свята. Її обробляти треба». А дядина Федора Гурченко заявила: «Я своєму главі сім'ї сказала коротко і ясно: якщо в посівну не вийдеш у поле, я з тобою макогоном поговорю. Як та Одарка зі своїм Карасем, котрі по радіо співають. Ти, кажу, спочатку своїх дітей хлібом забезпеч, а вже потім справдовуйся з тими твердолюбими уповноваженими — чия правда, а чия кривда».

Особливо ж пожвавішали дівчата. За справжньою роботою, кажуть, скучили. Створили ланки по буряках, хочуть навіть на рекордні врожаї замахнутися. Комусь, кажуть, воно, може, й не до шмиги, а нам, наприклад, на придане треба заробляти.

Жартують, звичайно, але до роботи взялися без жартів. Курячий послід на угноєння своїх плантацій збирають по всіх курниках мішками, гній на поле вивозять, суперфосфату вимагають. Навіть дівочі співи знов починають лунати над Росавою. Якщо, кажуть дівчата, якісь там недоумки не знають, як у колгоспах лад навести, то ми в цьому не винні. Для себе ми добре втямили, що гуртом і працювати легше, і співати веселіше.

Тепер питання: чого ж ті мої землячки та завзялися хвостом за мною ходити по всьому селу? Спочатку я й сам не докумекав. Але незабаром все з'ясувалося: вирішили мене головою колгоспу обрати. Спасибі, кажуть, що ти виник у ці дні в своєму селі, і знай, що живим тебе ми з своїх рук не випустим. Нам головне, щоб було кому лад наводити, а все, що треба зробити на полі чи на фермах,— зробимо. Тебе, кажуть, знаємо як облупленого, навіть на агронома майже вивчили, тож май совість. Не залишай своє село в біді.

Та ще й додають: ти ж у нас першим просвітителем був, з неписьменністю боровся та й за колгосп агітував. От і візьмись тепер здійснювати свою агітацію на факті.

Ну що ти їм скажеш...

Ось так воно й обернулося. Приїхав секретар райкому, подивився, послухав... «Ну, що ж, якщо так — то господи благослови».

По таких його словах ти легко догадаєшся, що то був не товариш Гречаний. Той би за такий вираз сам собі догану виніс би. Нема вже в районі товариша Гречаного, зняли з роботи за перекручення в колгоспних справах. Пізнавато, правда, а все ж...

Щоправда, пропасти він не пропаде, недарма ж у номенклатурі числиться. Чутка є — влаштували його в якусь обласну установу, не то контролером, не то ревізором. Не дай боже зустрітись...

Отака сталася зі мною пригода. З одного боку, немовби й випадкова, а з другого — сам розумієш...

Не знаю, чи довго доведеться мені подвизатися на своєму новому, так би мовити, поприщі, але два-три роки — то вже напевне.

Пам'ятаєш, скільки ми з тобою говорили про ідею колективного господарювання в сільському господарстві? Вірю я в неї й нині, упевнений, що до одноосібницького кайдашівського укладу життя в селі повороту не буде. Вірю і спробую зробити все, на що тільки здатний, щоб у моєму Козині очистити цю ідею від усякого намулу.

Знаю, що ти розумієш мене і не вважатимеш дезертиром з газетного фронту.

Надсилаю окремого листа до своєї редакції й до ЦК комсомолу. Сподіваюся, вони мене не осудять.

Окремо пишу також Станіславу Антоновичу. А тебе прошу додатково передати йому від мене душевний привіт. Попросив би в нього рекомендацію на вступ до партії, так товариш Сталін, як відомо, припинив на кілька років прийом у партію і перевід з кандидатів у члени. В чому тут справа — не знаю. Мабуть, за цим стоїть якась висока політика, і нам звідси, з козинських низин, осягнути її своїм духовним зором не завжди можливо.

До побачення, мій дорогий і найдорожчий.

Тайї Северин.

Постскриптум!!! Прошу запримітити також ось таку мою примітку: разом з гуртком жінок і дівчат ходила вслід за мною козинськими вулицями також і відома тобі Настя Підопригора. Та, що виступала в ролі конферансьє у Миронівці, в нашому самодіяльному хорі.

Виявляється, навчалася вона після того на якихось курсах, здобула професію рахівника-бухгалтера і призначена на цю посаду в наш-таки колгосп.

Так от, ходила вона, кажу, слідком разом з іншим жіночодівочим активом, але поглядала на мене цілком індивідуально. А в мене — серце не камінь, взяло та й ворухнулося...

От і роздумую тепер, що негоже голові колгоспу бути розхристаним холостяком. Що ти з цього приводу скажеш?

Привіт Наталі.

С.»

«От тобі й «С»,— подумав Роман, дочитавши листа.— Хоч портрета з нього малюй, хоч «ура» кричи...»

Подумав і знову заходився перечитувати ту Северинову сповідь з самого початку.

Було що перечитувати, було над чим і задуматися тричі. Лист короткий, а новин у ньому на цілу книжку.

Невелике те село над Росавою, на карті — найменша крапка, ледве-ледве помітна. А відчуваються в ній трепетні порухи пульсу цілого краю. Неглибока нині та Росава, а віддзеркалюються в її водах не тільки прибережні верби, а й високе небо, і сонце на ньому, і густоброві хмари, що намагаються заслонити золоту усмішку сонця від людей.

Рідний край, рідне село, рідна річка — і нема їм виміру, як немає виміру глибинам людської душі.

КОГО З'ЄДНАЛА ДОЛЯ

— Знайомся, Романе, моя дружина Євгенія Василівна.

Такою родинною новиною зустрів Романа на порозі свого домашнього кабінету Станіслав Антонович *. Весело посміхаючись, він широким жестом вказав на молоду, на диво струнку й граціозну жінку, що підвелася з канапи Романові назустріч.

— Згодний прийняти її до нашої комуни?

— Відкрились очі мої і враз уздріли, що саме її нам не вистачало,— весело запевнив Роман.

— А я знаю про вас все-все — жваво заговорила Євгенія Василівна, невимушено подаючи Романові руку.— Поскільки ж Станіслав Антонович засекречував мене від вас, заповнюю для ближчого знайомства усну анкету. Прізвище в мене... Проте спробуйте вгадати самі: воно трохи стосується до вас.

— Невже ви — Романенко?

— Не вгадали. Думайте далі. А я продовжую свою анкету. Вік — майже бальзаківський. Походження — з міщан, отих самих, що на вікнах вазони з геранню. Освіта — гімназія,

* Тут належало б описати обстановку кабінету, але... Але навіть це робити, коли сам Новицький, майже так само, як і Роман, не надавав домашньому комфортові ніякого значення?.. Аби стіл, та канапа, та стільці, а найголовніше — полиці для книжок. Решта ж — то вже ледве не від лукавого.

її в нас після революції ще довго не закривали. Фах — стенографія: записую, буває, навіть досить розумні промови, але ще частіше ті, що не дуже... На виступи товариша Новицького не натякаю, вони поза конкурсом.

— Змилуйся! — благально підняв руки вгору Новицький. — Глузувати з мужа — це не етично.

— Зате рівноправно. Але продовжимо анкету. Моя улюблена пісня — «О милий мій, прошу тебе...».

— Що? — вражено скрикнув Роман. — Це ж просто дивовижно!

— Знаю, що це з репертуару вашої Наталі. І дуже рада. Але ми ще не з'ясували мого прізвища.

— Златокоса, — категорично заявив Роман, натякаючи на її справді золотаві, хвилясті коси. — Дивно тільки, що, даруйте за прямодушність, брови у вас чорні. Але немає сумніву, що оспівана бардами Ізольда Златокоса була вашою прабабкою.

— А ви вже фехтуєте компліментами, мов лицар шпагою. Для ясності додаю: ні коси, ні брови не фарбувала. Від бога все, від бога. Але годі гратися в піжмурки. Моє прізвище... Ми з вами однофамільці.

— Сюрприз, Романе, га? — засміявся Новицький.

— Всім сюрпризам сюрприз. Виходить, ви, Євгеніє Василівно, з мого краю?

— Уявіть собі — ні. Чистокровна харків'янка, вулиця Карпівська, дванадцять. Але — Лісовенко. І хоча ми з Станіславом Антоновичем відвідали вчора найпопулярнішу міську установу — загс... Між іншим, там один вусатий канцелярист довго розглядав наші паспорти: позіхав, розглядав, знову позіхав і знову розглядав... Правда ж, Стасю?

— Не пам'ятаю, — знизав плечима Новицький. — Я дивився не на нього, а на тебе.

— Я хотіла пояснити Романові, що хоч, зрештою, той вусань все ж зареєстрував наш шлюб, я своє прізвище зберегла. Принцип! Емансипація! Рівноправність!

— Яка там рівноправність! — махнув рукою Новицький. — Рабовласництво. Жінки — рабовласниці, чоловіки — раби. Принаймні ми з цим молодим мужем. Правда ж, Романе?

Роман багатозначно підняв пальця вгору:

— Чернишевський сказав: палиця нерівноправності так довго була перегнута в бік панування чоловіків, що, для того, щоб вирівняти її, потрібно на деякий час перегнути в протилежний бік. Від усього серця вітаю вас з одруженням. Дозвольте, Євгеніє Василівно, поцілувати обидві ваші руки.

— Казав же я тобі, що Роман достроково став справжнім

столичним джентльменом,— у тому ж жартівливому тоні зазначив Новицький.

— А мені здається, що він і народився джентльменом,— заперечила Євгенія Василівна.

— Це було особливо помітно, коли я бігав босоніж і пас бабину корову. Своєї у мами не було: злидні,— уточнив Роман.

— Пастух-джентльмен — ознака нового суспільства,— цілком серйозно сказала Євгенія Василівна.— Розкажіть, джентльмен Лісовенко, як почуває себе у Харкові ваша Наталя?

— Звикла вже. І до своєї школи, і до нашої однокімнатно-комунальної резиденції. Навіть запевняє, що та наша дев'яти-метрова світлиця найкраща в Харкові.

— Розумію: це арія з опери «З милим рай і в курені». А що, Наталя ще й досі не хоче реєструвати ваш шлюб?

— Уявіть собі,— розвів руками Роман.

— А ви й не підганяйте її. Всьому свій час. Я теж обійшлась би без канцелярщини, так для Станіслава Антоновича це неможливо: відповідальний, керівний, взірцево-показовий... Тут хочеш не хочеш — а ходи по струнці... Коли ж ви познайомите мене з Наталею? — І сама ж відповіла: — Сьогодні! Приходьте ввечері обоє, відзначимо наше весілля.

— Женя-Жечка! — благально підняв руки вгору Новицький.— Сьогодні я повернуся з свого міськкому лише після півночі. Ось і на обід ледве зумів вирватись.— І пояснив Романові: — Між іншим, «жечка» — це по-польському «річка». В розумінні жива вода, для мене принаймні.

— От вам і взірцевий, от і показовий,— зітхнула Євгенія Василівна.— Навіть для власного весілля не може викроїти час... Знаєте що, Романо: весілля відкладемо на вихідний, а сьогодні ввечері я сама нанесу вам і Наталі перший візит. У мене передчуття: ми з нею подружимося. До речі, і на вашу райську кімнату гляну: помірковано, як з нею далі бути.

— А нам скоро доведеться прощатися з нею. У зв'язку з переїздом столиці до Києва.

— Для тебе вже щось визначилось? — занепокоєно перепитав Станіслав Антонович.

— Сьогодні вранці. Викликали до ЦК комсомолу і порадували, що ні в Харкові мене не залишать, ні до Києва, куди вже націлилась моя редакція, не переведуть. Бо їм терміново потрібний заступник редактора комсомольської газети в славному місті Дніпрянську. Переводимо, кажуть, тебе з підвищенням, сердечно дякуй і кажи «завжди готовий».

— А ти?

— Сказав. Не звик інакше.

— «По морям, по волнам, нинче здесь, завтра там»,— сумовито процитував з популярної комсомольської пісні Станіслав Антонович.

— Така моя комсомольська доля. От тільки з вами розлучатись боляче.

— Кого з'єднала доля, того розлука не розлучить,— усміхнулася Євгенія Василівна. Усміхнулася так приязно і щиро, і такою ласкою та добротою світилися її виразні сірі очі, що не погоджуватись з нею було неможливо.

ПРОЩАННЯ З ХАРКОВОМ

Немовби озорений цією усмішкою, в найкращому настрої повертався Роман додому. Радів, що в Станіслава Антоновича, до якого він приріс всією душею, з'явилася нарешті така привітна і по-жіночому чарівлива подруга життя.

Яка ж вона невимушена, граціозна, весела, доброзичлива! А найбільше вражас безпосередність її у контактах з людьми: ні краплі навмисності, сама ширість. «Жечка...» Щасливий буде з нею Станіслав Антонович, недарма ж сказав, що вона для нього — як жива вода. Щасливою буде й вона.

Про родинні обставини життя Новицького Роман знав дуже мало. Ще в Миронівці Станіслав Антонович в одній розмові дав зрозуміти, що zostався він самотній, з дружиною в Києві розійшовся.

Про обставини не розповідав і взагалі більше до цієї теми не повертався. А Роман, звичайно, не розпитував.

І ось тепер, як видно, в його житті все стало на своє місце. Як і в Северина, який теж побрався в рідному Козині зі своєю Настею. Виходить, що їхня, як говорить Новицький, «комуна» визначилася остаточно: три хоча й різномастих, але напрочуд дружних пари. Євгенія Василівна й Наталя, безсумнівно ж, стануть нерозлийвода, та й Северинова Настя, мабуть, настроїться на таку саму хвилю. А таку душевну співзвучність, як у чоловічої частини «комуни», взагалі здибаєш не щодня.

Шкода тільки, що от саме тепер обставини розводять їх у різні боки. Та не навіки ж. «Кого з'єднала доля, того розлука не розлучить». Настане час — і знову з'єднаються в одному місті. І нехай би це був Київ, у давнину стольний, а нині для республіки столичний Київ. Що Станіслав Антонович згодом опиниться на столичній орбіті — в цьому ніяких сумнівів. Не рядовий він, і є

в ньому щось таке, що виділяє його з-поміж багатьох. А для них із Северином він — як магніт, до якого завжди тягнуться їхні душі.

Так думалося, так мріялося. А поки що... А поки що — до побачення, Харків! Надійшли дні прощання, і хоч особливої драми тут наче й нема, а все ж душа щемить...

З таким настроєм і вирішив Роман пройтися неквапливо по центральній магістралі Харкова, глянути на неї прощальним поглядом. Пройтися за тим же маршрутом, що і в той день, коли поспішав він до Новицького з розповіддю про зустріч героїв-челюскінців у Москві. Тільки в протилежному напрямі: від вулиці Басейної на Сумську і далі — на площу Тевелева і площу Рози Люксембург.

Ось і Сумська вулиця в горішній її частині. Романові вона завжди чомусь уявлялася в образі хазяйки міста, чепурної, гостинної й привітної, але й виповненої свідомості своєї гідності, на ній однаково доречними й необхідними видаються як старі будівлі, наприклад, вельми переконливий і габаритний будинок колишнього страхового товариства «Саламандра», так і найновіші, як-то кубічний, споруджений в стилі, що його називають конструктивістським, будинок ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України.

Від цього будинку розпросторюється перед його фасадом вже названа в цих записах найбільша в Європі площа імені Дзержинського. На її протилежному боці височить на диво гармонійний будинок-велетень Держпрому (установ державної промисловості), що його вважають взірцем конструктивістського стилю. Скло, залізобетон, прямокутні башти високих корпусів, з'єднаних між собою бетонно-скляними переходами. Дерзновенна заявка першої революційної столиці республіки на архітектурний прорив у майбутнє, на утвердження нового, на конструктивність.

Романові пригадалося, що, коли він побував тут уперше, той будинок потряс його, вчорашнього селяка, своєю величию і незабаром навіть приснився йому.

Але зараз думка Романова не затрималась на цій згадці. Її витіснив інший спогад, ближчий за часом, драматичний до крику: літній день липня 1933 року, залита сонячним сяйвом гігантська площа Дзержинського — і глухий гомін людей, сотень людей, що безладно рухалися по площі перед будинком ЦК, передаючи з уст в уста чорну новину, не вірячи, перепитуючи, настоєжено поглядаючи на всі боки.

День самогубства Миколи Олексійовича Скрипника.

Як це могло статися? Про що думав у той лиховісний день він, найстаріший український більшовик-ленінець, невтомний патріот і глашатай дружби народів, перший глава першого Радянського уряду на Україні, професійний революціонер, що не раз дивився смерті у вічі, був засуджений царським судом на більш як тридцять років каторги, п'ять разів утікав з тюрми і заслать?..

Казали, згадав Роман, ніби після пострілу в груди він ще кілька годин жив і що до нього в лікарню відразу ж прибув тоді перший секретар ЦК КП(б)У Косіор. Що встиг сказати йому Микола Олексійович у ті останні хвилини свого життя? Можливо, це були слова застереження від небезпеки? Від якої? Чи сприйняв, чи зрозумів їх Косіор? І як поставилися тоді до загибелі Скрипника ті, що вивершували справи тут, у цьому кубічному будинку на вулиці Сумській, біля площі Дзержинського? Чи намагалися розгадати, що криється за смертю Скрипника, товариші Косіор, Постишев, Чубар, Любченко, Петровський?..

Сталін назвав ту трагічну подію «гріхопадінням Скрипника»... В чому ж те гріхопадіння? В самому факті пострілу собі в серце? Але хіба ж не ясно, що для такої мужньої й загартованої людини, як Скрипник, то була колізія масштабів шекспірівських трагедій.

Спрощувати її до майже фривольного терміну «гріхопадіння» — це означає... «Стривай, стривай, Романо,— сам зупинив біг своїх думок Роман,— це ж Сталін сказав, не хто-небудь, а... Може, твої висновки надто зелені, може, ти багато чого просто не знаєш?.. Таки й не знаю... Бо не повідомляють, не публікують... Висока політика? Та, мабуть, же. Але ж...»

«У нас,— вів Роман нитку своїх думок далі,— заведено вважати самогубство ознакою душевної слабкості. Мабуть, як правило, так воно й є. Але не завжди. Скрипник був передусім боєць, мужній боєць. Отже, й той його постріл... так, так, той його постріл, напевне, був його способом боротьби. Певне, єдино можливим на той час. Схоже на те, що пострілом він хотів примусити відступити ті сили небезпеки, які, вважав він, загрожували йому і його справі... Стріляючи в себе, він цим немовби відстрілювався від цих сил, дійшовши до висновку, що інакше їх не зупиниш і не привернеш до них уваги громадськості...»

Пригадав Роман, продовжуючи свій роздум, і книжку Скрипника «Національні перетинки». Може, в ній були якісь похибки? Адже пошук той — по непроторених стежках. Але якщо, може, й були, то хіба що в якихось другорядних питаннях. Не в прин-

ципах. Книжка та — про утвердження ленінських основ національно-культурного будівництва на Україні.

Не раз чув Роман в останні роки і виступи Скрипника на різних столичних форумах. Його промови нагадували роздуми вголос. Про зовнішні ефекти промовця не дбав, часто — за звичкою завзятого курильщика — громозвучно відкашлювався, любив вдаватися до жартів, хоч вираз обличчя був у нього суворий.

Його популярність у столиці була велика. Харків у ті трагічні дні прощався з Скрипником скорботно й схвилювано. В людській пам'яті він залишився надовго. Але, подумалося Романові, скільки ж років мине, коли Харкову буде дозволено спорудити йому достойний зримий пам'ятник?..

Від будинку ЦК Сумською вулицею подався вниз, аж до площі Тевелева. Помолодшала вона, Сумська, за останні роки, як і весь Харків. Житлових будинків споруджувалося небагато (основний заряд своєї будівельної енергії Харків витрачав на будівництво велетнів-заводів), зате надбудови нових поверхів на старих будинках стали, можна сказати, модою. Так само, як і благоустрій міста: асфальтування, чистота-охайність, упорядкування скверів і парків — от хоч би й того, що простягся вздовж Сумської з правого боку.

Найпершим ентузіастом благоустрою виявився керівник харківських більшовиків Павло Петрович Постишев. Харків'яни любили розповідати, що він часто ходив-бродив по дворах і завулках, закликав познімати зайві огорожі, зробити вільним та безкоштовним доступ у міські парки, навести чистоту й порядок у занедбаних закутках міста. Цим зовсім буденним справам умів він надавати романтичного забарвлення, що було високою мірою в душі часу.

Романові пригадалося, як скликав товариш Постишев міську конференцію двірників, вшанував їхню професію, називав їх господарями міста. Конференція стала невимушеною розмовою «на рівних» (Роман був присутній на ній як репортер своєї газети).

«Ви який струмент тримаєте в своїх руках?» — звернувся Павло Петрович до двірників. «Мітлу», — відповів один двірник. «Лопату», — додав другий. «То знайте ж, — продовжував Постишев, — що то чаклунські мітли й чудотворні лопати. У ваших руках вони здатні вчинити так, щоб кожна вулиця в Харкові і кожний двір усміхалися людям. То покажіть же всім, що ви і себе поважаєте, і місто наше любите».

З захопленням розповідали харків'яни і про те, як часто відвідував Постишев новобудови, магазини й базари, школи й

дитячі будинки. Якось заговорив Роман про це з Новицьким і у відповідь почув:

— Дуже популярним стає Павло Петрович. Як би дехто не приревнував.

— Про що ви? — здивувався Роман.

— Та так, між іншим,— відповів Новицький.— Не надавай значення.

Шумить, пульсує центральна артерія міста, і Роман, прощаючись з нею, подумав, що йому, таки ж колишньому пастухові, вже важко буде обходитись без постійного відчуття її напруженого ритму. Тут, у Харкові, безмірно поширилися виднокруги його думання. Тут на повну силу відчув він силу і красу друкованого слова. Тут відкрилися йому і чарівливі барви світу великого мистецтва.

Харківський театр «Березіль», вражаючий храм Прекрасного. Ось він знову перед очима Романа, в нижній частині головної вулиці столиці, бічною стіною в паралель з приміщенням щойно створеної Спілки письменників України, фасадом на Сумську вулицю, а сутністю своєю — прямо в душу Романові.

Гроно його вистав: «97» Миколи Куліша і його ж «Патетична соната», поряд з ними вистави за п'єсою драматургічного опонента Куліша — Івана Микитенка «Диктатура», і за п'єсою молодого Олександра Корнійчука «Загибель ескадри», і могутня соціальна драма Івана Тобілевича «Хазяїн», і Шіллера «Змова Фієско з Генуї»...

В них жодного натяку ні на декларацію, ні на котурни, ні на примітивно побутове балакання на сцені. Кожний епізод, навіть за мізансценами своїми,— це образ, справжній образний спалах, помножений на філігранну майстерність винятково талановитих акторів.

До того ж завжди несподіване оформлення сцени. Наприклад, аж до застосування іграшково-макетних будиночків — житла деяких персонажів у «Диктатурі», умовних будиночків, поруч з якими натурально сидять їхні цілком реальні власники. Один з них по ходу дії навіть переставляє свою макетну хатку з одного місця на друге і вкладається спати поруч з нею.

Зупинившись перед «Березілем», Роман уже в котрий раз подумав: тільки революція могла створити такий дерзновенно-новаторський театр. В ньому подих нової епохи, її наелектризованості, її динамічних поривань до осяйного прийдешнього.

«Нехай критики-мистецтвознавці сперечаються чи не сперечаються,— продовжував свій роздум Роман,— а я знаю одно: це геніальний театр. І до останньої своєї клітини наш, радянський, революційний».

І відразу ж — палюча, як блискавка, гірка, але неминуча думка про інше:

«Звідки ж обрушилася на «Березіль» та несподівана й незрозуміла чорна біда, що її принесла та ж таки лиховісна весна 1933 року?.. В той же час, що й Микола Скрипник, що й Микола Хвильовий... В той же час, коли в Харкові зникла з суспільного обр'ю ціла група письменників, художників і політичних діячів... Не стало тоді й того, хто створив, виплекав і очолив театр,— Лєся Курбаса. Не стало й основного драматурга театру, колишнього комісара червоного полку в громадянську війну Миколи Куліша. І ніяких ні пояснень, ні повідомлень... Чому?

Схоже на те, що й тут хтось, певно, розгледів жупел того «замаскованого націоналізму», що, на думку товариша Сталіна, становив для України на початку тридцятих років найбільшу небезпеку?..

Але ж для України київського «Арсеналу» і створеного саме тут, в Харкові, першого регулярного полку Червоного козацтва, для України Петровського й Скрипника, Подвойського й Дибенка, Щорса і Боженка, Юрія Коцюбинського й Віталія Примакова в цій все більш наростаючій підозрі — глибока образа. І, мабуть же, радіють з такої ситуації справжні націоналісти — петлюрівські емігранти і їхні можливі поодинокі агенти, запроданці іноземних розвідок.

— Прощай, «Березіль»! Може, й зустрінемося ще. Може, й ім'я твоє колись повернуть тобі! До нового побачення!»

І, знявши кепку, Роман подумки глибоко вклонився театрові, що мовчки зорив на нього пофарбованою цегляною кладкою свого фасаду, пильно зберігаючи свої таємниці.

За квартал від театру — площа Тевелева. Сумська вулиця тут і закінчується. В центрі площі — такий виразний, у світлі кольори пофарбований будинок-палац: Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Найвищий орган влади республіки, резиденція «всеукраїнського старости» Григорія Івановича Петровського. Стає вже цей будинок пам'ятником історії: ВУЦВК переїжджає до іншої столиці Радянської України, колиски державності нашої Батьківщини — старого Києва.

Воістину пам'ятним залишиться цей будинок в історії Радянської України. В ньому знайшло своє продовження й вивершення те, основу чого було закладено Першим Всеукраїнським з'їздом Рад 25 грудня 1917 року: Радянська влада на Україні, суверенність Республіки в сім'ї братніх народів.

А якими славними іменами комуністів України позначені були перші діяння молодого Республіки! Гаряче серце Романа

сколихнулося на саму лише згадку про їхні імена. Скрипник і Чубар, Затонський і Євгенія Бош, Коцюбинський і Примаков, Соколовська і Блакитний... «Щастям було б для мене,— думав Роман,— якби колись зумів я про когось з них написати».

Вклонився подумки Роман, прощальним уклоном вклонився і цьому пам'ятному будинку. Згадав і про те, що тепер він передається дітям. Ще одна ініціатива Постишева. А водночас згадалися Романові і деякі інші «ініціативи» того ж таки Постишева: як громив він Скрипника, як гнівно таврував деяких українських комуністів (включаючи й працівників ЦК партії), що були обвинувачені в контрреволюційній діяльності і опинилися за ґратами... (Згадав, хоч, звісно, й не знав тоді, що тими своїми звинуваченнями Постишев напророчив і свою власну трагічну долю...)

Від площі Тевелева ліворуч відгалужується вулиця Московська, перебігає через міст, а звідти далі й далі, через усе місто, в напрямі на станцію Лосєво. Харків'яни звать цю магістраль алеєю гігантів. Обабіч неї, як найбільша гордість міста, височать заводи-велетні, без яких Харків не був би Харковом: турбінний завод, електромеханічний, велосипедний, сільськогосподарського машинобудування... Як писав поет:

Отут твоє, Харків, обличчя,
тут твій центр.

А на завершення промислової магістралі виріс біля станції Лосєва найновіший і наймогутніший велетень — Харківський тракторний. Легко було вгадати, що незабаром алея гігантів буде суцільно забудована аж до самого тракторного і квартали Харкова розпросторяться далеко на схід.

Зупинившись на мить на початку Московської вулиці, Роман з хвилюванням, а трохи й з щемливим смутком за недавнім минулим, згадував, як цікаво було йому, наприклад, пірнути з голдовою в будні будівництва тракторного заводу, перебуваючи там у складі виїзної редакції своєї газети «Комсомолец України».

Вони випускали чотири-п'ять разів на день листівку «Удар», за темпераментом комсомольську, за бойовим настроєм ледве не фронтову. Наприклад, повідомлення з бригад бетонників звучали в ній як оперативні зведення з передової: «Бригада Голубєва дала сто замісів за зміну. Хто перевищить?» І ось звістка за звісткою: бригада Севаст'янова — 130 замісів, бригада Гусєва — теж. А на імпортній бетономішалці «Кайзер» замість передбачених за технологією 240 замісів за зміну бригада Мовлєва почала давати 360 замісів, бригада Марусіна —

452, і — як вивершення змагання — бригада Козирева і Гордєва видала за зміну 801 заміс. Всесоюзний рекорд.

Працювали бетонники під духовий оркестр, деякі бригади звали себе «батальйонами», а термін «штурмові ночі» став на Тракторобуді звичним і нормальним.

Посміхаючись сам до себе, Роман відзначив для себе, що навіть побіжна згадка про ті події автоматично формується в нього як нотатки репортера, в ролі якого довелося йому діяти там, на будівництві.

Та найвагоміша думка в спогаді про ті події вирізьбилася в Романа в іншій площині. Думка про те, що там, на будові, в могутньому і нестримному вирі трудових зусиль тисяч людей, якимось ніби притуплялися, навіть відходили на другий план відчутні больові точки політичного життя країни. Менш помічалося різке зростання жорстокої авторитарності адміністративних органів і найбільшої централізації державного життя.

На заводах і будовах люди всю свою душу вкладали у вивершення своїх трудових завдань, гордилися з цього, вважали цю справу своєю кровною, вбачали в ній і за нею велику соціалістичну мету, яка окрилювала їх. А насамперед — молодь.

Як же могло сполучатися в нашому суспільстві тридцятих років трагічне й величне, нище і героїчне, найвища людяність, виявом якої було трудове братерство мільйонів або хоча б та челюскінська епопея, і нещадність непояснених і, як видно, необгрунтованих харківських репресій весни 1933-го?

Відповісти собі на ці питання Роман не міг. Він подумав лише, що непросто буде майбутнім історикам знаходити правдиві орієнтири для з'ясування всіх обставин, що виникали на історичних магістралях того періоду.

Ну, ось і завершення прощального походу по центру міста. Площа Тевелєва, можна сказати, впадає в площу Рози Люксембург, а на ній темніє навпроти готелю «Асторія» громада Будинку профспілок, на одному з поверхів якого й містилася редакція газети «Комсомолец України». Йї, редакції, і належав останній прощальний уклін Романа.

Сотні разів пройшов він через цю площу на роботу й з роботи і навіть коли привіз до Харкова свою молоду дружину, то передусім повів її сюди — показати свою редакцію. Саме тоді, коли вони з Наталею ступили на площу, з радіурупора пробилися крізь міський гул і гомін три рядки з невідомого Романові вірша:

...мов каблучки моєї коханої
на розпеченому ґрунті
площі Рози Люксембург.

— Це про тебе, Наталю,— сміючись, запевнив її Роман. Наталя щасливо усміхнулася і ще тісніше притулилася до його плеча.

«Не довго ж, Наталю, довелося тобі бути харків'янкою»,— подумав Роман, востаннє оглянувши бетонно-асфальтну чашу площі. Уклін тобі, Харкове, від нас обох. До побачення. Чи, може; прощай?..

Шкода, нема тут зараз тієї циганки, що ворожила мені в Миронівці, віщувала моє майбутнє. Ну, що ж, як буде, так і буде. А на нову зустріч сподіваюсь».

Частина друга

МАГНІТНА БУРЯ

Гай-гай, як же стрімко біжить час! І як багато може вмістити в собі кожна година, якщо вона не плюскла й не інертна! Стрілка годинника рухасться немовби й повільно, майже непомітно, а перо за нею не встигає. І відстає. І завжди відстає.

Доки ми переправлялися на завжди неквапливому літературному поромі через нешироку ріку часу, яка відокремлює берег першої частини нашої оповіді від паралельної до нього берегової смуги другої частини, в цій швидкоплинній річці встигла пропливти в далину немала плетениця подій, що мають пряме відношення до долі наших героїв.

Роман, наприклад, встиг за цей час відслужити один рік в армії (курси однорічників) і повернутися до своєї редакції в тому ж таки Дніпрянську, збагатившись званням молодшого лейтенанта запасу і значком «Ворошиловського стрільця». До здобутого звання був байдужий, а значок — чого ж, хоч заслуга в ньому її не велика, а все ж присмно...

Наталя, самовіддано, як і завжди, працюючи в дніпрянській середній школі імені Гоголя (працювати вчителем стало легше: комплексна система канула в небуття, а проблема «комдитрух і соцвих» якось зникла сама собою), паралельно з цією роботою штурмувала найбільші висоти педагогічних знань на заочному відділені місцевого педінституту.

Все йшло нормально, все як у людей. Життя молодій парі немовби стабілізувалося, і контури прийдешнього, принаймні на найближчі роки, окреслювалися для обох цілком виразно і навіть, можна сказати, усміхнено.

З Новицькими і Гурченками не тільки жваво листувалися, а й навіть відпустку провели минулого літа разом — всі три пари, отже, не тільки Станіслав Антонович, і Роман, і Северин, а й золотокоса Женка, і співуча Наталя, і червонощока Настя. Списалися, змовилися, скоординувалися та й махнули аж на Чорноморське узбережжя славного Кавказу.

Щоправда, Северин зумів тільки й того, що привезти свою Настю, побути в «комуні» лише два дні, та й мусив поспішати назад, у Козин: голові колгоспу вирватись навіть на одну п'ятиденку було майже неможливо. Щоправда, Настя й без нього не дуже скучала, ахала й охала з приводу чорноморсько-кавказьких див, в компанії була весела й привітна. От тільки здалося Станіславу Антоновичу і Євгенії Василівні, що з ними була вона

трохи ніби й улеслива, тобто, мабуть, не досить щира. І надто намагалася прислужитись. Але, можливо, нічого особливого в цьому й не було: не звикла до них, шанувати старших призвичаєна була, от і брала інколи не ту ноту.

. Воно б, може, годилось би й докладніше описати ту життєрадісну групову мандрівку, змалювавши принагідно ще й екзотичну красу субтропічної природи, та тільки ж не надано авторові можливостей для таких позасюжетних відгалужень. На його перо вже владно претендують інші події в житті героїв роману, грізні й невідворотні, і як не намагався він відсунути їх по можливості десь на дальші сторінки свого рукопису, але часу не одуриш. Вони, ті події, насувалися уже впритул, і не обійти їх ніякими кривулястими стежками, скільки б не намагався зажмурювати очі чи затуляти собі вуха.

Ось вони вже біля самого порога, під самими вікнами. Проститься на папір порівняння їх з лиховісною чорно-багряною хмарою, що нависла над людською долею. Але грозову хмару видно здалеку, гуркіт грому, що наближається, чути за кілометри, а від блискавок, навіть найбільш палючих, давно вже сконструйовано громовідводи.

Ні, то була не хмара, а смертоносна магнітна буря, незрима, незрозуміла, всюдисуща. На небі світило сонце, а вона діяла. Земля дихала спокоем, а вона, як неблаганний тать, несподівано входила в доми, перевертала в них увесь уклад життя догори дном, паралізувала людські душі страхом.

Пробив, повторюю, остаточно пробив для неї час і на сторінках нашого щиросердного літописання долі кількох дорогих нам людей, і автор ледве зміг викроїти ще кілька лічених хвилин, щоб привернути увагу читача до одної, лише одної, дуже короткої, але зворушливої, здавалось би — суто родинної сцени, яка передувала тому незримому, що вже стояло біля вхідних дверей дому, в якому жили Роман і Наталя.

Перед самими канікулами між двома семестрами в шкільному навчанні одержала Наталя тривожного листа з Корсуня від своєї матері. Сусанна Павлівна сповіщала, що нездужається їй, серце почало відчутно здавати, і хоч особливої загрози, здається, нема, але рада вона була б, якби Наталя в дні канікул провідала її. Та й батько скучив уже за своєю донькою і радий буде, якщо вона хоч днів зо три пощобече в їхній старій хаті.

— Звичайно, їдь, — відразу ж погодився Роман. — Завтра ж. Для них це буде справжнє свято.

— А коли повернуся, — лукаво посміхнулася Наталя, — коли повернуся, буде родинне свято і в нас. Невеличке, але...

Та й на тих словах — багатозначно — пальця вгору.

— Яке свято? — трохи спантеличено спитав Роман.

— Роман Лісовенко і Наталя Зарічна підуть до однієї установи і... і...

Та й знову замовкла, багатозначно поглядаючи на Романа сміхотливими очима.

— Якої ще установи? — непорозуміло закліпав очима Роман.

— Найшановнішої, яку іменують загс. І подадуть там заяву про реєстрацію їхнього шлюбу.

— Нарешті! — аж скрикнув Роман. І сам розплився в усмішці — рот до вух, перенісся аж зморщечками взялося. — Ти всерйоз надумалася?

— Не я надумалася, а воно, — так само таємниче уточнила Наталя.

— Воно? — ошелешено повторив Роман.

— Воно. Котре має народитись у нас. — І враз зовсім серйозно: — Романо, я сьогодні була в лікарня.

Так сказала, ось так вона сказала — і годі слів. Тільки обійми, і пригортання до грудей, і радісний сміх, а в Наталі ще й щаслива сльозинка.

Другого дня Роман ще по дорозі на роботу купив Наталі квитка до Корсуня, подзвонив їй із своєї редакції, що все гаразд, і, як і завжди, заходився листати в редакційних підшивках уранішні газети.

Крім центральних, завжди проглядав ще й харківську міську газету — по старій пам'яті цікавився, та й відгомін діяльності Станіслава Антоновича з великим інтересом надбибував на її сторінках.

Ось і цього разу пробіг він очима її, паперову харків'янку, ковзнув поглядом по заголовках — і раптом...

— Що це?.. Як це?.. Ні, ні, не може бути... Не може бути!

Ще раз перечитав цих кілька рядків петиту внизу, на останній сторінці, і в розпачі охопив голову руками, відчув, що в очах темніє, а серце то завмирає, то калатається так прискорено, ніби хоче вискочити з грудей.

Газета скупно повідомляла, що в Харкові викрито підпільну контрреволюційну організацію ворогів народу. Кілька прізвищ, і серед них Новицький, С. А. Новицький.

Обережно відсунув газетну підшивку набік і закам'янів за своїм столом. Вихор думок, і на жодній не міг зосередитись.

«Провокація? Безперечно ж, провокація... Але чому ж Новицький? Справжній лєнінець, кров свою пролив за революцію... Делегат Сімнадцятого з'їзду партії, з'їзду переможців... Може, десь щось — необережно?.. Але ж не схоже це на нього

ні з якого боку. І навіть якщо б і справді так, то невже ж можливо, щоб за якимсь там необережне, випадкове слово — арешт?.. Ні, щось тут не так...»

Роман знав, звичайно, що за останній рік у Москві відбувся великий судовий процес над колишніми керівниками різних опозиційних угруповань. Громовий процес із величезним резонансом. В обвинувачувальних висновках підсудним інкримінувалися страхітливі речі: вбивство Кірова, змови проти Сталіна, всякі там диверсії, терор, зв'язки з іноземними розвідками. Процес сколихнув країну, створив уявлення про грізну внутрішню небезпеку, а на фоні невпинно зростаючої загрози агресії з боку гітлерівської Німеччини це відчуття ставало ще гострішим.

Країна звикла вірити своїм органам безпеки: на них ще падав відсвіт бойової слави чекістів Фелікса Дзержинського, одного з найвірніших ленінців. Того, що закликав чекістів мати гаряче серце, холодну голову і чисті руки. Вважалося, що жила ця традиція, тому й стало в народі ходячою думкою: якщо когось заарештували, то значить — щось там є...

Глухі чутки про початок нових і нових арештів у Москві, Ленінграді, Києві вже бродили між людьми, але чогось певного ніхто не знав, і здавалося, що ті події, якщо вони й справді відбуваються, то десь там, аж за обрієм.

Згадавши про них, Роман подумав, що, можливо, й справді подекуди ще позалишалися деякі залишки яких-небудь, украй ошалілих, троцькістів, та й іноземні розвідки, звичайно ж, не марнують часу і намагаються завербувати собі хоча б поодиноких агентів. Все можливо...

Але Новицький! Новицький! Він же ніколи не належав ні до яких опозицій! Роман знав це добре. Як же можуть поєднувати з його ім'ям слова «контрреволюційна організація» і «ворог народу»? Чи, може, подібні арешти — це початок якоїсь гігантської диверсії, направленої проти вивічених кадрів стійких комуністів-ленінців? Звідки ж вона розпочинається? І яких заходів уживе Сталін, коли довідається про неї?..

І раптом вогняним спалахом нова думка: якщо ті чорні слова можуть застосовувати до Станіслава Антоновича, то, значить, і до нього, до Романа Лісовенка, теж зможуть?.. Так, так, інакше, мабуть, не може й бути. Ми ж з ним — душа в душу, як одна дружна сім'я, «комуна», як інколи говорив він жартома...

І якщо чомусь взялися трясти його душу, то й мене не минуть. Не минуть...

Як це відбувається? Приходять, обшуковують, забирають. Тільки б не при Наталці!.. Вона ж не переживе цього! Тільки б

не при ній! Скоріше б побачити її. Але про Новицького — ні слова. Нехай спокійно їде в свій Корсунь.

Пославшись на нестримний головний біль, Роман відпросився з роботи і подався додому. Так і Наталі сказав: голова заболіла, та й хочу допомогти тобі збиратися в дорогу. Поїзд — за п'ять годин, встигнемо.

Не відходив ці п'ять годин він неї ні на крок. Дивився-надивлявся, цілував, пестив, любовно складав її нехитрий багаж у чемодан, навіть жартувати намагався. А про те, пекуче,— ні слова.

І все ж Наталя помітила в ньому щось незвичайне:

— Ти сьогодні якийсь такий... Щось, може, сталося?

— Ну що ти справді... Здалося тобі, здалося. Про ту твою, тобто нашу, новину, що ти вчора сказала, думаю. І на тебе надивитись не можу.

На вокзалі, в купе вагона, в мить прощання взяв її голову в обидві руки і, забувши про сусідів-пасажирів, довго-довго вдивлявся в її очі. На прощання гаряче поцілував і швидко вийшов з вагона, швидко-швидко вийшов, щоб не заплакати, не застогнати.

Вдома довго сидів мовчки за столом, безтямно дивився перед собою. Потім повільно встав, витяг з-під ліжка невеликий чемоданчик і, не кваплячись, почав укладати його: пара білизни, шкарпетки, носовички, шерстяний светр. Про всякий випадок. Нехай... Щоб напоготові.

З тим вечір і пройшов. Роман чекав. Міряв кроками кімнату з кутка в куток, поглядав, сам того не бажаючи, на двері, знову непорушно сидів за столом і думав, думав, думав... Пробував читати — не виходило. Інколи — пробліском надії — виникало: може, я помилився? Але в глибині свідомості все більше зріла впевненість: ні, не помилився. Якщо Новицький — значить, і я...

Пізнім вечером різко задзвонив телефон. Міжміський: «З вами буде говорити Харків».

І відразу ж голос Євгенії Василівни:

— Романе, ви?

— Я. Здрастуйте, Євгеніє Василівно. Скажіть тільки одно: це правда?

— Правда. Звідки ви дізналися?

— З газети.

— Романе, Романе, це такий жах, це щось таке, що...

(І тут Роман виразно відчув, що з телефонною трубкою щось ніби сталося: голос Євгенії Василівни, що лунав так дзвінко й виразно, раптом став віддаленим і приглушеним).

— Алло! Алло! Я погано чую!

— Романе, я з ума сходжу... Це ж... Це ж...

І задихнулась, заплакала, заридала.

— Будемо сподіватись на краще,— гукав Роман у трубку.—
Це ж цілком очевидна помилка!

— А може... провокація!

— Цілком можливо. Тримайтесь, Женя! Тримайтесь! Я сподіваюся, що...

Але трубка раптом заглухла, розмова урвалася.

— Алло! Алло!

Трубка не озивалася. Тільки тутукання — знак роз'єданого контакту.

Роман поклав її на місце, у відчаї опустив голову: значить, газета не переплутала. Це справді сталося.

Сталося, хоча все те — брехня, брехня, брехня! Все, що за тією газетною нотаткою криється, брехня!

Отже, вони справді придуть і за ним, Романом. Прийдуть... Прийдуть... Прийдуть...

...Того вечора не прийшли. Наступної доби теж. Прийшли аж на третій день, пізно ввечері. Двоє. У військовій формі, з пістолетами на поясах, з відзнаками на петлицях — лейтенант і сержант. З ними двірник з цього двору — понятий.

Все по закону: ордер на обшук і на арешт, обов'язкове питання: «Ви Роман Лісовенко?» Тон офіційний, але коректний.

— Сідайте он на тому стільці.

— Вже сів.

— Перш за все, здайте зброю.

— Що?..

— Зброю здайте. Де вона у вас?

Роман ошелешено мовчав. Нарешті опам'ятався, навіть спробував усміхнутись:

— Ось вона. Візьміть.

Здобув з кишені піджака ручку-самописку, простягнув перед собою.

— Глузуєте? — криво усміхнувся той, що з лейтенантськими відзнаками.— Скоро вам буде не до сміху.

— Вам зі мною теж буде — не в шашки грати,— відрубав Роман.— Я, між іншим, думав, що про тих, хто вас цікавить, ви знаєте все. Всевидячі і всезнаючі. А вам невідомо навіть, що в мене ніколи не було й нема ніякої зброї.

— Забагато говорите. Документи при вас?

— Прошу.

Витяг з кишені піджака паспорт і комсомольський та профспілковий квитки, простягнув лейтенантові й знову закам'янів на стільці.

Як же довго тягнувся той обшук! Перетрусили всі книжки,

переглянули одяг у гардеробі, зазирали під ліжку, сержант навіть у кухні тарабанив посудом.

Роман мовчав. Він справді немов закам'янів. У перші хвилини йому важко було стримати нервовий дріж — нове відчуття, що його він раніше ніколи не відав. Але поступово сама безглуздість такого ретельного обшуку, а також якась примітивна буденність у діях тих, що прийшли його заарештувати, немовби урівноважили його.

«Не боюсь я їх,— подумки твердив він сам собі.— Я ні в чому не винен, це правда. А в правді сила».

Лейтенант висунув шухляду письмового столу, довгенько порпався серед безладно напханих туди паперів і раптом завітвся торжествуючою усмішкою:

— Ось вони! — проголосив, показуючи пачку здобутих у шухляді листів.

— Що за «вони»? — перепитав Роман, хоч відразу догадався, про що говорить лейтенант.

— Листи від Новицького. Ми знали, що вони у вас є.

— І я знав. Навіть раніше, ніж ви. І не ховався з ними. Закінчуйте свій перетрус, у квартирі нема більше нічого.

— Вже закінчили. Встати!

Роман підвівся.

— Руки за спину — і вперед,— скомандував лейтенант.

— Куди «вперед»?

— Туди, де на вас чекає комфортна кімната з ґратами на вікнах.

— Пішки?

— А ви думали — карету вам подадуть?

— Пішки я не піду.

— Що-о?

— Не піду, і все. Я не злочинець. У місті мене знають сотні людей, і йти на очах у них під конвоєм, з руками за спиною... Не піду!

— Ми примусимо вас!

— Не примусите. Тягнути мене силоміць по вулиці за ноги — будь ласка. Ваша сила — ваше й право. А йти не примусите.

— Мовчати!

— Мовчу.

Тяжка пауза — і знову команда:

— Вперед!

— Не піду. Виявіть мені останню журналістську честь і відвезіть машиною.

Лейтенант плюнув спересердя і взявся кудись дзвонити, просити машину. І, видно, не випросив, з досадою поклав трубку.

— Не дають. Кажуть, усі машини зараз зайняті. Ви ж у нас не один. Таких мухоморів, як ви, виявилось на сьогоднішній день чимало. Транспорту зараз нема, розумієте?

— А я й не поспішаю,— сказав Роман.— Почекаємо. Але по-вашому не буде.

Лейтенант сів на канапу, сердито засопів:

— Ну, я вам пригадаю...

Роман і сам навряд чи пояснив би, чому він так затявся з тією машиною. Добре розумів, що не має це ніякого значення — пішки чи на авто, вийшло це в нього майже випадково, але тепер він знав, що не поступиться нізащо. Нехай з першої ж години відчують, що не дасться він помикати собою, як їм хочеться, буде опиратися, де тільки зможе. Чорта з два залякають! Він не злочинець і ходити перед ними на задніх лапах не буде. Нехай зарубають собі на носі.

— Ну, ви ж розумний чоловік,— майже запобігливо заговорив лейтенант.— Машини справді нема. І яка вам, власне, різниця?

— Вам цього не збагнути. Не піду, і все.

Лейтенант знову сплюнув з досадою, чорта згадав і заходився ще раз надзвонювати кудись телефоном. Після тривалих переговорів нарешті сказав з явною полегкістю:

— Машина зараз буде. Ну ви ж і штучка!..

За півгодини Роман разом зі своїм зарані спакованим чемоданчиком вже опинився за ґратами.

НОВИЦЬКИЙ НА ДОПИТІ

Переступивши поріг кімнати, до якої привів його конвойний, Станіслав Антонович зупинився. Не поздоровкався з тим, кого побачив у глибині кімнати, стояв мовчки, все ще тримав руки за спиною.

За столом сидів перед ним літній чоловік з сивіючими скронями, стомленим обличчям, зосередженим поглядом з-під чорних, злегка нахмурених брів. Сидів, старанно писав щось, на Новицького глянув між іншим і знову продовжував писати.

Станіслав Антонович легко збагнув, що ця демонстрація неухважності, а скоріше — зневаги, розігрується навмисне. Збагнув, але особливого значення (того, на яке, мабуть, розраховував господар кімнати), ніякого особливого значення цій тактиці не надав. В порівнянні з тим, що пережив він і передумав за цей перший тиждень свого перебування в тюрмі, це була дрібниця найдрібніша.

Стояв непорушно, не виказуючи ніяких зовнішніх ознак хвилювання. Затамував і той сплеск обурення своїм ув'язненням, що клекотів у його свідомості і рвався назовні бурхливим потоком гнівних слів. Розумів, що саме цього вибуху обурення від нього й чекають тут, а ще більше розумів, що буде від цього тільки найтяжчий нервовий струс для самого себе і сподівана втіха для того, хто сидить там, за столом.

Стояв непорушно, чекав.

А в свідомості вихором кружляло все, що сталося з ним за цей чорний тиждень.

Власне, ще й до того жив останнім часом у найбільшій напрузі. З службової інформації, відкритої й закритої, знав: по всій країні нещодавно знялася незрозуміла поки що хвиля репресій, що обрушилася насамперед на партійних і державних діячів різних рангів. Декого з них він знав особисто, знав як бездоганних, глибоко відданих справі партії комуністів-ленінців. Знав. Помітив також, що термін «ворог народу» ледве не щодня почав з'являтися на сторінках газет, стає звичним і буденним. У голові роїлися найрізноманітніші припущення і найсуперечливіші тлумачення тих подій, але до якогось остаточного висновку він так і не дійшов.

Подумував інколи і про можливість крутих поворотів у своїй власній долі, але все ж, але все ж сподівався, що та незрозуміла чорна хвиля його не зачепить.

Зачепила. З ніг збила, безжалісно жбурнула в нестримний, чорнопінний вир подій, яким не знаходилося пояснення.

І от за ним прийшли, забрали, повели... Як же ламала собі руки, як же чайкою, що б'ється грудьми об лід, голосила Женя-Жечка... Що з нею тепер?.. Чи витримає?..

А йому залишається лише надіятись на нездоланність правди. І в її ім'я розпочати дико незрозумілий, але неминучий двобій он хоча б з тим функціонером своєї установи, що сидить за столом у цьому кабінеті, мабуть же — його, Станіслава Новицького, товаришем по партії, комуністом, представником держави, за яку і він, колишній комісар Новицький, воював, не шкодуючи життя, і утвердженню якої присвятив себе всього до останку.

— Чому ж ви, Станіславе Антоновичу,— глянувши на Новицького, але все ще не одриваючись остаточно від своїх паперів, іронічно заговорив той, що сидів за столом,— кажу, чому ви не заявляєте гromозвучного протесту проти вашого ув'язнення? До вашого відома: до такого трафарету вдаються всі ваші, так би мовити, товариші по нещастю.

— Розумію, що вас би втішило, якби я заговорив тут голосом волаючого в пустелі,— відповів Новицький.— Але розумію також, що коли ви вже вирішили кинути мене в тюрму, то слова мого протесту для вас не більше, як звук пустий. Думаю, що протест від імені таких, як я, вам заявить історія.

— Он як,— так само насмішкувато мовив той, що за столом. Насмішкувато, але й зацікавлено, навіть свою авторучку відклав нарешті набік.— Покладатись на історію не раджу: запевняю вас, що обидва ми, навіть взяті разом,— занадто дрібний об'єкт для неї. Так, так, занадто дрібний і нецікавий.

Помовчав, іронічну усмішку з уст зігнав і заговорив зовсім в іншій тональності, сухо й навально:

— Але переходимо до діла. Я майор Вайсберг, мені доручено вести вашу справу. Сідайте, стілець он там у кутку. З чого ж почнемо?

— Мабуть, з нуля,— знизав плечима Новицький.

— Помиляєтесь, Станіславе Антоновичу. У нас на вашому рахунку давно вже числиться немало цілком конкретних справ. Факти, живі свідчення, речові докази. Сподіваюся, за цей тиждень у камері-одиночці ви встигли і подумати як слід, і пригадати дещо. Радив би вам розпочати з щиросердих зізнань у своїх тяжких злочинах проти партії, народу й Радянської держави. В цьому для вас єдиний шанс.

Глянув на Новицького, почекав. Відповіді ніякої.

— Що ж, розпочнемо з наслідків обшуку. У вас вилучено револьвер системи «наган». Не зареєстрований. Звідки він у вас і для якої терористичної мети ви зберігали його?

— Той наган — іменна зброя, якою нагородив мене сам Семен Михайлович Будьонний. Після бою під Перекопом. Я реєстрував його ще коли навчався в Києві. Куди подівся той документ — не знаю. Можливо, ви не дуже й шукали його серед моїх численних паперів і книжок, а можливо, й...

— Ніяких «можливо»,— перебив майор.— Справа ясна: револьвер зберігався незаконно, документів на нього нема. Йдемо далі. Ви тримали в своїй домашній бібліотеці контрреволюційну літературу — твори деяких керівників так званої опозиції. Тих самих, що насправді виявилися заклятими ворогами партії й народу.

— Які саме твори?

— Наприклад, книжку Бухаріна «Азбука комунізму». Кому ви давали її читати?

— Нікому. Я навіть забув, що вона в мене є. Колись вона була підручником для політнавчання, з того часу й затрималась у мене.

— Ви говорите неправду. Ще в інституті ви популяризували цю книжку на студентських зборах. Рекомендували, наприклад, студентці... студентці... Хвилинку, зараз уточню...

Розгорнув папку, що лежала перед ним, погортав папери в ній і продовжив:

— Калюжній. Рекомендували студентці Калюжній читати й перечитувати її. Так чи ні?

Новицький іронічно посміхнувся. Карасьов на тих давніх студентських зборах постав у його пам'яті як живий:

— Нагадайте Семєну Карасьову, який, очевидно, постачав вам таку цінну інформацію, що тоді цю книжку читали всі й вивчали цілком легально. І навіть в обов'язковому порядку. А з своєї бібліотеки я не давав її нікому.

— Навіть своєму підшефному Романові Лісовенку? А він охоче розповів, що саме за допомогою цієї книжки ви доводили йому, що треба студіювати не вчення товариша Сталіна, а антипартійні теорії Бухаріна.

— Цього не було, і Роман цього не міг сказати. Як вам не соромно вдаватися до такої дешевої провокації? Цілком можливо, що Роман, як і всі комсомольці двадцятих років, міг вивчати цю книжку в тодішніх гуртках політосвіти. Невже ви не розумієте, що криміналу в цьому нема?

— Нагадую раз і назавжди: питання тут задаю я.

На цих словах майор аж рукою рубонув у повітрі. Станіслав Антонович тільки головою похитав і промовив з таким болем і гіркотою, що навіть слідчий на мить завмер непорушно:

— Не про це питаєте, майоре, і не про те говорите. Ми обидва зобов'язані думати зараз про інше, в тисячу разів важливіше.

— Про що ж, по-вашому?

— Про те, як же могло статися, що нас, комуністів, наприклад — вас і мене, хтось намагається розвести по різні сторони барикади. Про те, хто ж задумав цю нечувану провокацію проти таких, як я, проти вірних своїй партії комуністів-ленінців. Кому це потрібно, і чим, зрештою, може закінчитись? Не вірю, щоб вам особисто це було ясно. Я знаю, якого розмаху набувають тепер репресії проти численних комуністів, особливо керівних. Чому? Звідки? Поки що ясно лише одно: такі справи — на радість нашим ворогам. Гітлерові насамперед.

— І ви думаете, що такі високопарні декларації вам допоможуть? — усміхнувся майор. — Ви розчаровуєте мене, Новицький. Я був значно вищої думки про ваш інтелект. Як смієте ви говорити про ленінську чистоту партійних рядів, ви, керівник підпільної контрреволюційної організації? У ваших устах це — блюзнірство! І годі! Ніяких більше тирад і декларацій!

Розповідайте по порядку: хто входив до складу створеної вами підпільної організації? І які завдання ви їм давали? Наприклад, завербованому вами журналістові Романові Лісовенку?

— Що?..— схопився на ноги Станіслав Антонович.— Романові?.. Завербованому?.. Куди?.. Для чого?.. Не смійте зачіпати його, чуєте?

Згарячу Новицький навіть зробив крок до столу.

— Ні з місця! Сісти! — скомандував слідчий, теж схопившись на ноги. І навіть до свого пістолета доторкнувся.— Якщо ви ще раз дозволите собі такий пірует, я звелю надіти на вас наручники!

Новицький опустився на стілець, рукою за серце вхопившись, марно намагаючись урівноважитись. А в голові пульсувала, пташкою билася об стінки клітки болюча, нестерпна думка: Роман... Роман... Значить, і його... Довірливого, щирого, обдарованого... Що ж це?.. Як же це?..

— Ще кілька конкретних питань,— почувся знову голос майора Вайсберга.— Ви знайомі були з Скрипником?

— Звичайно. Кілька разів був у нього в наркомаі у службових справах.

— А в його квартирі?

— А що, по-вашому, це має якесь особливе значення? Ні, в квартирі не був.

— Ви погоджувалися з його лінією в національній політиці?

— Я не теоретик з національного питання, але, у всякому разі, ніяких порушень ленінських принципів я у Скрипника не помічав.

— Ви ж поляк. Як же у вас виникло спілкування з українськими націоналістами?

— Ви про Скрипника?

— Ну хоча б.

— Націоналістом його не вважаю. Я поляк, народився в колишній Волинській губернії, вчився в російській гімназії. Найбільший вплив на мене в юності мала саме російська культура й література. Знаю і люблю всі три мови: польську, російську й українську. Спільне з товаришем Скрипником у мене було одне: наша Комуністична партія.

— Знову декларації,— аж засміявся Вайсберг.— Розкажіть краще, які завдання вам давав на Сімнадцятому з'їзді партії Бухарін. Адже на з'їзді ви були, засідали...— І після короткої паузи — підкреслено: — Навіть голосували...

«Ось воно звідки проросли корінці! — майнуло в свідомості Станіслава Антоновича.— Сімнадцятий з'їзд, голосування кандидатури Сталіна!..»

— Я жду відповіді,— нагадав слідчий.

— З Бухаріним я не знайомий,— стримано відповів Новицький.

— А зустріч з ним у фойє в перерві між засіданнями з'їзду? Ось передо мною фото. Не забувайте: нам відомо все. Як і те, що книжку Бухаріна ви зберігали й пропагували не випадково.

— У фойє я стояв з групою делегатів. Повз нас проходив Бухарін, зупинився, поздоровкався з одним своїм знайомим делегатом, пожартував, що той почав товстішати, і пішов далі.

— З ким саме він здоровкався? Нам, звичайно, відомо, це я перевіряю вашу щирість.

— З ким — не пам'ятаю. Не надавав цьому ніякого значення.

— Ще одна неправда. Ну що ж, наш діалог на сьогодні вичерпаний. Оформляю його протоколом. Вступну частину — анкетні дані про вас і інші формальності — я написав заздалегідь. Формулюємо основні питання й відповіді.

Ось так і з'явився він на світ, перший протокол допиту Станіслава Антоновича Новицького. Відтворюю найважливішу його частину.

П и т а н н я. З якою терористичною метою ви незаконно тримали в себе револьвер?

В і д п о в і д ь. Відповідати відмовляюсь. Револьвер мені ще в час громадянської війни подарував командарм Будьонний.

П и т а н н я. Ви тримали в себе антипартійну книжку ворога народу Бухаріна. З якою метою?

В і д п о в і д ь. Вона затрималася в моїй бібліотеці випадково.

П и т а н н я. Ви нахабно брешете. Ви давно пропагували її серед молоді. А останнім часом її читав у вас журналіст Роман Лісовенко.

В і д п о в і д ь. Мені про це невідомо.

П и т а н н я. Чи знайомі ви були з Миколою Скрипником?

В і д п о в і д ь. Так, знайомий. З його політичними поглядами згодний.

П и т а н н я. Які завдання він вам давав?

В і д п о в і д ь. Відповідати відмовляюсь.

П и т а н н я. Про що розмовляли ви на Сімнадцятому з'їзді партії з Бухаріним?

В і д п о в і д ь. З Бухаріним я не був знайомий. В перерві між засіданнями з'їзду він підходив до групи делегатів, серед яких був і я, і привітався з якимось своїм знайомим. З ким саме — відповісти відмовляюсь.

П и т а н н я. Які завдання давав тоді Бухарін вам особисто і всій тій групі делегатів?

Відповідь. Відповідати відмовляюсь.

Питання. Розкажіть про склад створеної вами підпільної групи ворогів народу.

Відповідь. Такої групи я не створював.

Питання. Чи є у вас родичі в панській Польщі Пільсудського?

Відповідь. Не знаю.

...Ось і весь протокол. Далі підписи майора Вайсберга і Новицького. Перед підписом Новицького приписка: «Мої відповіді на перше питання, а також на питання про Бухаріна й Скрипника в протоколі викривлені. Я не говорив «відповідати відмовляюсь», я просто підкреслював, що ніяких завдань Бухарін і Скрипник мені не давали. С. Новицький».

На цьому допит і завершився. Знову конвойний, і знову руки за спину, і чорний фургон з загратованим віконцем, і внутрішня тюрма НКВС з її похмурими стінами, і камерами, і підвалами, і карцерами, і загородженим двориком для підконвойних прогулянок з закладеними за спину руками.

НАТАЛЯ І СЛІДЧИЙ

Передачі... Чи чула вона це слово раніше? Не пригадує. Либонь, не чула. Чи, може, повз вуха пролетіло, не затрималося в пам'яті. Бо ніколи ж не думалося, не гадалося, що може воно стосуватися і до неї та до її Романа.

Що це?.. Як це?.. Роман — і тюрма?.. Комсомолец, котрий — вона знала це — життя готовий би віддати за свою Радянську владу, — і «ворог народу»? Чи світ перевернувся, чи Земля скособочила з своєї орбіти, чи затемнення розуму напало на когось і почало ширитися, як епідемія?

І ось вона, Наталя, співуча Наталя, ще недавно — найщасливіша дружина свого щасливого, безмежно закоханого в неї мужа, та, в якій під серцем вже проростає і незабаром ворухнеться його дитя, стоїть змарніла й бліда в довжелезній черзі жінок, що з вузликами в руках прийшли до тюремної прохідної, до віконця, в яке приймають передачі для ув'язнених.

Стоїть, по-сільському запнута під підборіддя хустиною з «будочкою» над лобом, стоїть непорушно, мовчить, хоч серце криком волає до всього світу, а ноги ледве тримають на жорсткому бруку моєстової, що стелиться до самої тюремної брами.

Як же багато їх тут, згорьованих, пригнічених, заплаканих! У деяких малі діти тримаються за спідницю, видно, не було на кого залишити їх удома. Зрідка перемовляються поміж собою, а найбільше — мовчать. Ждуть.

— Я вже шостий місяць ходжу сюди,— півголосом говорить Наталі літня жінка в темному жакеті. Вони стоять поряд, але зустрілися вперше.— Спочатку,— продовжує вона,— нас таких було тут мало. А з кожним тижнем — все більше, більше... Нині вже, мабуть, разів у двадцять більше. Що воно за рік такий розпроклятий настав?..

Ось і Наталина знайома прийшла, дружина завідуючого облнаросвітою, сама вчителька — Валентина Олексіївна. Зустрічалися вони тут уже не раз. Якось познайомила вона Наталю в цій черзі з одною дамою, високою, статурною, зі смаком одягненою, з привітним обличчям і уважним поглядом виразних сірих очей:

— Знайомтесь, Наталю: це Зінаїда Миколаївна, дружина секретаря обкому по пропаганді товариша Самутіна.

— Секретар обкому теж тут?..— вражено сплеснула руками Наталя.— Що ж діється?.. Що діється?..

Зінаїда Миколаївна глянула на неї з мукою, але відповіла стримано, зовні спокійно:

— Тримайтесь. Будьте мужньою. Багато чого сьогодні ще не ясно. Невідомо також, що й з нами буде...

І ось сьогодні вона вже не прийшла. Наталя підійшла до Валентини Олексіївни:

— Зінаїди Миколаївни сьогодні не видно...

— А ви ще не чули? Її теж уже забрали. Тут вона, за ґратами. Не знаю тільки, чи знайдеться кому передачі носити для них обох...

Ось, нарешті, дійшла черга передавати той вузлик і для Романа: білизна, згущене молоко в банці, кільце ковбаси, кусень сала. І записка з кількох слів: здорова, про тебе всі мої думки, вірю, що скоро зустрінємось.

Коли приходила з передачею вперше, підготувала й листа аж на двох дрібно списаних листках. Черговий, що приймав передачі, відразу ж повернув ті листи, пояснив:

— Тільки коротеньку записку. Про своє здоров'я, ну там, якщо хочете, про любов. Можна також порадити, щоб призначався в своїх гріхах по всій правді.

І вона так і написала: здорова, про мене не турбуйся, говори їм тільки правду, люблю, жду.

Довго чекала, доки принесли від Романа поношену пару білизни і на її ж, Наталиній, записці відповідь чорним олівцем: здоровий, сподіваюся, що правда переможе, люблю тебе, сонечко моє.

— Значить, олівець у нього є? — спитала чергового.

— Наглядач дає свій,— байдуже пояснив черговий.— Ідїть, не затримуйтесь, бачите ж, яка черга...

Майже таку ж саму відповідь одержала від Романа на своїй записці і сьогодні. Поцілувала ті його рядки, витерла сльозу, мовчки попрямувала додому.

На слідство Наталю не викликали. Чекала і тиждень, і місяць, вирішила добиватись до слідчого сама.

Вдалося не відразу. Кілька разів вахтер, подзвонивши кудись телефоном, незмінно відповідав:

— Він вас не прийме. Як треба буде — сам викличе.

Нарешті сказав:

— Прийдіть через тиждень.

Але й через тиждень не пустив:

— Сказали, через десять днів.— І додав: — І чого б я туди набивався? Ех, дамочко, видать — не бачили ви ще смаленого вовка...

Минули й ті нестерпно довгі десять днів. І ось вона в кабінеті слідчого. Здрастуйте сказала, очима кімнату обвела і не то запитала, не то подумала вголос:

— Це ж і Роман тут у вас буває? Може, навіть на цьому самому стільці сидів?

Слідчий усміхнувся — не то над наївністю запитання, не то над її розгубленим виглядом:

— Тільки вчора мав честь зустрічатись.

І враз зсунув брови, суворість напустив на обличчя і з удаваним здивуванням запитав:

— А чому, власне, він вас цікавить? Ви йому хто?

— Як хто? — ошелешено перепитала Наталя.— Дружина я йому. Дружина. Невже вам невідомо?

— За нашими даними, підслідчий ув'язнений Роман Лісовенко не одружений,— відчеканив слідчий.

— Як ви можете таке говорити? Ви ж добре знаєте, що...

І аж захлинулася від хвилювання, від обурення, від подиву.

— Знаємо, що ви жили разом. Але шлюбної реєстрації у вас нема. І виходить — ви не більше, як... ну, утриманка чи сожительниця... Чи, може, й просто те, що на одну відому букву... Я правильно формулюю?

За все життя, за все своє життя не знала Наталя такої образи. Закричати, заридати, руки з горя заломити... Не могла вимовити ні слова, дух перехопило, відчувала тільки, як лунко б'ється, калатається в грудях серце.

— Я жду відповіді,— пролунав голос слідчого.

Підвела голову, і з погляду його, зловтішного, глузливого, враз зрозуміла: та він же того й чекає, щоб ти закричала, заридала-

ла. В цьому була б його втіха відчуття своєї влади над тобою. Зрозуміла і враз якось дивно, навіть для самої себе несподівано, заспокоїлась: не діждеться він, щоб перед ним вона, горда черкашанка, радянська вчителька, мати майбутнього Романового сина...

— Мені все ясно: ви самозванець,— мовила, не відводячи очей від слідчого.

— Що-о? — не стільки розгнівано, скільки здивовано вигукнув лейтенант.

— Ніякий ви не слідчий мого Романа,— продовжувала Наталя.— Мене просто не в ту кімнату привели. Я йшла до слідчого з Народного — чуєте? Народного! — комісаріату внутрішніх справ. Радянський командир, що служить у такій установі, не може, не має права розмовляти з жінкою, як грубіян і хам. Не має права ображати її, топтати її честь і гідність.

— Ви з ким розмовляєте? — стукнув кулаком по столу лейтенант.

— Я ж сказала: з самозванцем. Справжній слідчий мого чоловіка добре знає, що я дружина Романа Лісовенка і — можу повідомити вас — мати його майбутньої дитини. Нас поєднали не загсівські папірці, а любов. Така любов, що не здолають її навіть сто слідчих. І, звичайно ж, ви добре знаєте, скільки років ми вже одружені. Між іншим, у вас є дружина?

— А вам що до того? Ну, с.

— Скажіть їй, що мені жаль її. Жаль, що попався їй муж, який не має уяви ні про любов, ні навіть про звичайну чемність у розмові з жінками.

Невідомо, чи то після її слів у лейтенанта справді щось ворухнулося в грудях, щось не протокольне, не службове, чи просто Наталя своїм незвичним для нього випадом трохи спантеличила його, але заговорив він уже в іншому тоні:

— Ви мене не так зрозуміли. Я — в ваших же інтересах. Якщо ви формально не є шлюбною жінкою Лісовенка, вам краще б триматися від його справи подалі. На сьогоднішній день навіть деякі законні-шлюбні жінки зрікаються своїх репресованих чоловіків. Наприклад, відома вам... Хвилиночку, зараз гляну в папери, уточню... Так, так, відома вам дружина Романового колишнього друга Северина Гурченка Настасія Підпригора зреклася його, та ще й через газету. Як ворога народу. Мене повідомили колеги з Київської області, я з ними контактуюсь у цій справі. Подумайте, Наталіє Сергіївно. Навіщо вам калічити свою долю? Ви молода, красива, у вас все ще попереду. Вам ясно, що я вам раджу?

— Запишіть,— відповіла Наталя.— Запишіть так: я, дружи-

на безвинно заарештованого Романа Лісовенка Наталія Зарічна, заявляю, що хочу поділити його долю до останку. Якщо сталось би, що його беззаконно зішлють кудись у табори, я готова йти за ним не тільки на Соловки, а хоч і на Шпіцберген.

«Схоже на те, що вона й справді...» — подумав слідчий. А вголос запитав:

— Для чого ви добивалися зустрічі зі мною?

— Щоб заявити і засвідчити, що Роман Лісовенко ні в чому не винний, не може бути винний. Він всією душею відданий партії і народові. Його арешт — трагічне непорозуміння, яке треба виправити якнайшвидше.

— І все?

— Все.

— Давайте підпишу вашу перепустку. Можете йти.

І Наталя вийшла. Не прощаючись.

«Чортова баба,— дивлячись їй услід, думав слідчий.— І до чого ж красива, сатана. Очі... гм... очі — як зорі... Мені, каже, жаль вашої дружини. Таки справді чортова баба! Але є в ній щось таке... Є...»

Певно, не звик товариш лейтенант, щоб з ним так розмовляли дружини ув'язнених. Тож навіть уже в себе вдома, пізно ввечері, згадав ту розмову. І не втерпів, розповів своїй вірній Віолеті Денисівні — з умовою, звичайно, щоб вона не роздзвонила: справа все ж службова.

— Ти розумієш, вона навіть набралася зухвальства заявити, що я нічого не знаю про любов. Самозванцем назвала, сатана.

Віолета Денисівна вислухала уважно, помовчала, перепитала:

— Кажеш, вона вагітна?

— Так заявила.

— А той її Роман — він що, справді щось там накоїв?

— Розумієш — жодної зачіпки. Сам як кремій, і на нього ніхто ні слова.

Віолета Денисівна знову помовчала, сіла поруч зі своїм лейтенантом, обняла його за плечі:

— Знаєш що, Васильку... Знаю: не моє діло, вибач, що втручаюся я до твоєї служби... Тільки краще б ти... Тобто я хочу сказати — не веди ти цієї справи. Зіпхни її на когось іншого.— І тривожно прошептала йому на вухо: — Тхне вона чимось дуже нечистим... Розумієш?.. Чує моя душа: є тут щось дуже смердюче. Тривожусь я за тебе. Хто зна, як воно все може обернутися... Сьогодні-завтра ніби ось так, а якщо післязавтра — навпаки?.. Краще б ти — подалі...

Легко сказати — зіпхни... Не так воно все просто, моя мила! Тут сам чорт ногу собі зламає... На сьогоднішній, значить, день...

А сам собі подумав: «Має рацію Віолета. Правильно радить... Правильно. Справа виїденого яйця не варта, зиску з неї ніякого, навіть подяки в наказі не заробиш, а мороки... Тільки як його відкрутитись? Машина запущена, спробуй зупини... Сам попадеш під її колеса...»

...А Наталя, ще як з кімнати слідчого виходила, остаточно з'ясувала для себе, що ніяких надій добитися тут правди нема. Що ж його робити?.. Куди стукати?.. І хто може зрозуміти її, підтримати?..

У школі колеги, спасибі їм, не відцуралися. Директор сказав: доки слідство про її чоловіка не дійшло свого краю, звільняти її з роботи нема підстав. А товариші по роботі, особливо жінки, хоч зовні й стримано обходилися з нею, але наодинці, без свідків кожна шептала їй слова співчуття.

А от порадити не могли нічого. До кого ж звернутися? Перед ким розкрити свою наболілу душу?..

Розуміла: всі дороги для неї закриті.

Вільною залишається тільки одна: до своїх батьків.

І Наталя, по-людському домовившись з директором про тиждень відлучки з роботи (мовляв, занедужала, застудилася), поїхала в свій Корсунь.

...Там і побачив я її в розпачі, на пам'ятній скелі над Россю, ще заздалегідь побачив-передбачив цю картину і для вас, дорогі читачі, в главі «Камінь над Россю».

Звідти (ви вже знаєте про це) подалася Наталя шукати правду в столицю.

ЗИГЗАГИ ДОЛІ

Про Настью Підопригору слідчий сказав Наталі правду: зреклася вона свого Северина, зреклася терміново й демонстративно, з публікацією в обласній газеті і з покайним виступом на засіданні правління колгоспу. Так, мов, і так, недогледіла, що мій чоловік, тобто вже колишній мій чоловік, що він, значить, з компанії ворогів народу. Притупила пильність, недочула й недобачила. Та й важко було побачити: він же, той перевертень, так хитро маскувався, що завжди і в усьому поводитив себе немовби точнісінько справжній радянський громадянин і передовий голова колгоспу. Каюсь і зрікаюсь. Простіть.

Простили. Тобто вислухали мовчки, ніхто й пари з уст не випустив (тільки ланкова по буряках Секлета Малуша чомусь тяжко зітхнула); переглянулися між собою і відвели очі вбік. Від Насті вбік.

— То проголосуйте, щоб мені й далі бути в вас бухгалтером,— жалібно попросила Настя.

Проголосували теж мовчки, але одностайно. Тим більше, що на засіданні був присутній уповноважений з району і не заперечував. (Згодом пішла в селі чутка, що то, мабуть, він і підказав червонощокій Насті виступити з тим каяттям. Так воно чи ні — хто зна. Могло бути й так, а могла й сама додуматись, була вона молодиця відзігорна і про свою вигоду ніколи не забувала).

Було те засідання вже на другий день після того, як Северина забрали й повели «куди слід». На тому ж засіданні і знімали його з посади голови колгоспу як викритого ворога народу. Для такої операції й прибув з Миронівки той уповноважений, одержавши завдання роз'яснити гостроту моменту і вивершити справу відкритим голосуванням. Правління колгоспу проголосувало знову ж мовчки. І, само собою, одноголосно.

Отже, проворна й оперативна Настя, можна сказати, вийшла сухою з води і залишилася на коні. Так їй здавалося. Але незабаром (і навіть скоро) виникла дивна несподіванка.

З'ясувалося, що голову колгоспу Гурченка С. П. навіть і не заарештовували, а тільки взяли в обласний, значить, відділ внутрішніх справ на допит. Приїхав звідти відповідальний лейтенант, поставив районних керівників до відома, що перевірятимуться зв'язки того Гурченка з викритими ворогами народу, відомими й по Миронівському району Новицьким і Лісовенком, попросив терміново викликати запідозреного в район (викликати під яким-небудь службовим приводом) і відразу ж повіз його на вокзал.

— Я що ж — заарештований? — спитав по дорозі ошелешений Северин.

І у відповідь почув:

— Там дізнаєтесь. Заходьте в вагон.

Зайшли, розмістилися в службовому купе, сусідів ніяких, розмов теж ніяких.

— Ви все ж можете пояснити мені, на яких підставах...— почав був Северин.

— Там пояснять,— перебив його на слові лейтенант.— Сидіть мовчки, думайте. А я покурю в коридорчику. Дверей до купе не зачиняти.

І вийшов, і курих собі в коридорчику, і посвистував для розваги, зрідка й на Северина поглядав, але в розмову не вступав.

А годин за сім вони вже й у Кисві, у відповідному будинку, в належній кімнаті. І ось перед очима Северина вже це лейтенант, а капітан, як з'ясувалося — слідчий. Але першим заговорив не він, а сам Северин. Прямо з порога.

— На якій підставі мене схопили? Якщо я заарештований, покажіть ордер на арешт.

— Не горячкуйте, громадянине,— спокійно відповів капітан, добуваючи з коробки цигарку «Казбек».— Ви що ж — з Місяця звалилися? Не чули, з яким розмахом розпочалася боротьба з ворогами народу? Про ордер не турбуйтеся: якщо буде потрібно — з'явиться. За це я, капітан Середя, могу ручатися.

Чиркнув сірником, димом пихнув, вказав Северинові на стілець. Навіть не в кутку, а перед своїм столом.

— Сідайте. Паспорт при вас?

— Звичайно.

— Давайте.

— Даю. Але яке відношення я маю...

— Оце ми й маємо з'ясувати. Підпишіть оцей папірець. Про невіїзд з Києва без нашого дозволу. Зрозуміли?

— Майже.

— Зупинитися в Києві у вас є в кого?

(Були, звичайно ж, були в Северина київські знайомі, навіть в центрі міста жили, але він миттю зміркував, що називати їх тут ні до чого).

— Нема.

— Морока мені з вами,— пробурмотів капітан, шкрябаючи собі потилицю.

— Так я ж не нав'язувався,— майже пожартував Гурченко.

— Прикусіть язика,— застеріг капітан.— Жити будете в одному гуртожитку. Там комендант — наша людина. Я подзвоню. Щоранку з'являться сюди відмічатись. Якщо скажуть затриматись для розмови, виконувати без усяких вібрацій. Ясно?

— Ясніше нікуди, ідять його мухи. Тобто нічого не ясно.

— Ви що — гуморист з діда-прадіда чи новоспечений? Не поспішайте поперед батька в пекло, зараз з'ясуєте все і вся. Авторучка є?

— Є.

— Ось вам листки паперу, ідіть в сусідню кімнату — вона порожня — сідайте за стіл і пишіть.

— Що саме?

— Пишіть все, що ви знаєте про свого друга Романа Лісовенка, а також про Станіслава Новицького. Особливо про зв'язки і спільні дії з ними за останніх пару років.

— Лісовенка? Новицького? З якої речі?

— Вони викриті як вороги народу,— відкарбував капітан і втупився в Северина пронизливим, немигаючим поглядом.

А Северин ураз відчув, як вся кров відхлинула в нього з обличчя, став він білий, як ті листки паперу, що їх вручив йому слідчий.

Вони один за одним посипалися на підлогу, а Северин навіть не помітив цього.

— Ви... Ви розігруєте мене? — ледве зміг він виговорити неслухняними устами.

— А що, вам не віриться? — зверхньо усміхнувся капітан.— А між тим, той ваш Лісовенко вже зізнався, що були ви їхнім одноступцем і членом створеної Новицьким контрреволюційної організації.

Гурченко пильно глянув на капітана, перехопив його допитливий погляд, але своїх очей не опустив.

— Капітане,— промовив він гірко, але вже майже урівноважено.— Скажіть одверто: невже вам не соромно, невже вам зовсім не соромно проголошувати таку чорну брехню?

— А що, вважаєте, що на них це не схоже? — з певним, як здалося Северинові, інтересом перепитав капітан.

— Скажу одне: якщо ви коли-небудь зумієте стати таким відданим нашій партії комуністом, як Станіслав Антонович Новицький, або людиною такої чистої душі, як Роман Лісовенко, уважайте тоді, що ви досягли справжніх вершин людського духу.

— Гурченко, ще раз раджу вам загнудати свій язик. Не вам читати мені мораль. Не забувайте, де ви і з якого приводу вас сюди доставили. Ідіть, куди вам сказано, і пишть.

Северин підібрав з підлоги листки паперу і переступив поріг сусідньої кімнати.

Капітан Середа провів його зацікавленим поглядом, пальцями по столу побарабанив і заходився міряти кімнату повільними кроками з кутка в кутку. В роздумі міряти. В тривожному.

Тому в тривожному, що йому, давньому й досвідченому чекістові, самому було не дуже зрозуміло, чому раптом за останні місяці виникла така безпрецедентна навала репресій, а значить, і термінових справ для слідства. Справ безмірно багато, і немала частина їх завершується навіть зізнаннями обвинувачених, хоча б частково. Але доказовості й переконливості в цих зізнаннях...

Йому добре було відомо, як за останні роки його колеги (та й він сам) навчилися «підводити» політичних в'язнів до подібних зізнань, якщо в цьому виникала пильна потреба: обіцянками полегшити їхню долю, запевненнями, що такі зізнання потрібні не для того, щоб засуджувати цих, мовляв, другорядних для порушених справ людей, а щоб з їхньою допомогою остаточно викрити справжніх заматерілих ворогів партії і Радянської держави...

Для чого ж виникла така потреба зараз, у 1937 році, і чому в такому нечуваному масштабі?.. Що діється, «там», нагорі, на самій вершині, звідки, очевидячки, й пішли ці могутні поштовхи?..

І сам собі — подумки: мовчи, капітане, мовчи, не забувай, де ти служиш і хто стоїть над тобою... Збоку думають — ти всемогутній, а по сьогоднішній ситуації сам ходи та тремти. Твоє діло — виконувати накази, не більше, але й не менше.

Але якраз щодо Гурченка наказ був якийсь розпливчастий. З папірця, який прибав з Харкова, випливало, що належить перевірити політичну благонадійність голови колгоспу села Козин, Миронівського району Гурченка С. П. і з'ясувати особливості його можливих контактів з відомими йому, нині заарештованими, громадянами Новицьким С. А. та Лісовенком Р. С.

Ця відносна розпливчастість харківського запиту про Гурченка пояснювалася тим, що в «записці» С. Карасьова про Новицького Гурченка згадувався лише побіжно й невиразно, ніби між іншим. Причина в тому, що Карасьов бачив його в Новицького десь раз чи два (та й то на короткі хвилини) і знав про нього значно менше, аніж, наприклад, про Романа.

Навіть сам київський начальник капітана Середи, проглянувши того листа з Харкова, скептично хмикнув:

— Де Харків, а де Козин... Тут своїх справ — поверх голови, вгору ніколи глянути...— І до Середи: — Достав цього Гурченка сюди і візьми на цугундер. Знайдеться зачіпка — заарештуй, не знайдеться — вирішуй сам.

Ось так і виник він, той двотижневий, сказати б, діалог, що відбувся між капітаном Середою і Северином Гурченком. Діалог скупий, одноманітний, а як подивитися з боку — навіть нудний:

— Чи листувалися з Новицьким?

— Винен я перед ним: за клопотами ніколи було писати. Останнього листа послав ще минулого року.

— Про що саме?

— Коротко — про колгосп, що він стає на ноги, п'ятисотенниці з'явилися, клуб... Ну і там трохи про домашні справи, привіт від дружини і інше, як годиться.

— Між іншим, дружина вже зреклася вас.

— Справді?

— Ось вирізка з газети.

— Що ж, поставте це собі в заслугу,— похмуро сказав Северин. А в уяві побачив свою рум'янощоку бідову Настю, гірко зітхнув: ех, Насте, Насте, ось до якого сальдо прийшла твоя бухгалтерія...

— Ще раз нагадую: ближче до діла,— почувся голос Середи.— Коли саме завербував вас Роман Лісовенко в підпільну організацію Новицького?

— Капітане, вбити мене ви, якщо захочете, то, мабуть, зможете. А зводити наклеп на свого найкращого друга не примусите ніколи. В цьому я вам клянусь і даю своє чесне комсомольське слово.

— З комсомолу вас теж уже виключили. Назад вам ходу нема, краще зізнавайтесь у своїх гріхах. Легшою буде кара. Які саме антирадянські дії звершували ви за вказівками Новицького?

— Запишіть наперед у своїх протоколах: ніде, ніколи, ніяких. Не було й не могло бути ні таких вказівок, ні дій, ні намірів.

Так один допит, так другий, так і третій, четвертий, а там і знову все спочатку: коли завербувався, які розпорядження одержував, до кого звертався з антирадянською агітацією... Ті самі питання й ті самі відповіді.

У дні, коли на допит не викликали, Северин лежав у робітничому гуртожитку на ліжку, неохоче листав газети, сусідам по гуртожитку сказав, що чекає оформлення на роботу, розмов унікав. І майже нікуди не виходив. Не існували для нього в ці дні ні зеленокучерні, завітчані пагорби мальовничого Києва, ні його стародавні Лавра і Софія, ні Дніпро, ні кручі. Життя, здавалося, зупинилось. Чи пульсуватиме знову?..

Через два тижні капітан Середа зустрів Северина, уявіть собі, досить приязною усмішкою, навіть за руку привітався, справді привітався, а сідати запросив незвичними словами:

— Сідайте, Северине Прокоповичу. Підпишіть цей листок — зобов'язання про невиїзд з вашого села. І повертайтеся додому. Теми для наших розмов поки що вичерпані. Питання є?

— Тільки одне: до якого часу мені жити на підписці про невиїзд?

— Доки не вивершиться слідство в справі Романа Лісовенка. А далі, мабуть, у залежності від наслідків того слідства. Ідіть. Бажаю вам добра.

З тим і розійшлися. Скажемо відразу ж: назавжди.

Як це могло статися? Северин не знав. Не знає толком і автор: в подібних ситуаціях плацдарм для недокументованих уявлень обмежений. Можливо, відпустили Северина тому, що до господарників органи безпеки ставилися тоді значно менш причіпливо, ніж до працівників політичних та ідеологічних? Може, просто нецікавою й неперспективною видалася капітанові Середі чи його шефові ця третьорядна для них справа, побудована на сипучому піску? А може, і в самого капітана Середи гору взяв

здоровий глузд або й ворухнулося в грудях затамоване співчуття до цього щиросердого ентузіаста колгоспних справ? Хто зна, або, як у святому письмі сказано, «темна вода во облацех».

По цих розмовах подумалося, що, можливо, читачі поцікавляться, чи знає автор що-небудь про дальшу долю самого капітана Середи. Випадково знаю, дізнався, правда, не в ті часи, а значно пізніше. Розповідали деякі знайомі, що через роки та й роки повернулися з дальніх таборів, звільненими повернулися і реабілітованими.

Сказали, що в році 1938-му з'явився там серед них і Середа, на тих же правах, що й інші ув'язнені. За його словами, ця карколомна зміна в його долі прямого відношення до справи Гурченка не мала. Знайшлися, видно, серйозніші обставини, за якими капітан на той час виявився в своїй установі не до двору...

Відпущений додому Северин з'явився в своєму дворі вранці, Настя ще й на службу не пішла.

Побачивши недавнього мужа свого, спочатку оторопіла, але швидко оговталася, визивно вигукнула:

— З того світу повернувся?

Северин мовчав, дивився на неї, наче вперше побачив.

— Чого придивляєшся? Не впізнаєш? — продовжувала Настя. І після паузи: — Я на розлуку подала.

— Знаю,— похмуро відказав Северин.

— Чуло моє серце, що не доведуть тебе до добра ті Новицькі. Подумаєш, великі пани! По курортах каталися! Ще й мене з собою тягали, думали — буду в них на побігеньках... Не на таку наскочили!

— Мовчи, Насте, мовчи, чуєш?

— Хати я тобі не віддам, майна не віддам, заберу все.

— Забирай.

— Одежу свою можеш спакувати, вона мені без діла. В коморі валянки твої стоять, бурки, можеш теж забрати. На Соловках пригодяться, а мені не шкода. Чого мовчиш? Коли залицявся до мене — був балакучий...

— Я ж не знав тоді, що ти відьма.

І, відсторонивши Настю рукою, зайшов у хату, свою нову хату, яку вони разом побудували, склав у чемодан одяг, пальто на руку взяв і пішов до своєї матері в її стару хатину.

А для Насті далі обернулося трохи не так, як вона сподівалася. Того ж дня, а ще більше в наступні дні помітила, що в селі стали її не помічати. Зустрінуть на вулиці — одвертаються, в розмови не вступають, навіть не здоровкаються.

Покрутилася тиждень-другий і, чутка пішла, почала шукати покупця на свою хату, щоб виїхати звідси хоч би й світ за очі.

Севериніві почала розповідати про це його мати, але він не дослухав її, зупинив:

— Не треба, мамо. Забудьте про неї.

З материної хати він у ті дні майже не виходив. Зайшов лише в сільмаг, купив кілька пляшок горілки — та й знову в хату.

У перший вечір пив на самоті чарку за чаркою, аж доки не звалився на ліжко.

На другий вечір — так само. Мати боязко поглядала на нього, пробувала вмовляти, але він тільки рукою відмахувався:

— Н-не треба, мамо...

І знову наливав чарку по вінця.

На третій вечір знову так само. Випив одну, другу, третю, спробував заспівати своїм дзвінким тенором «Де ти бродиш, моя доле»... І згадав, що це ж дуєт, його і Романів дуєт на миронівській самодіяльній сцені, навіть голос Романа немовби вчувся...

Схилив голову на стіл, на руки свої і тяжко, голосно, не кричучись, заривав. Крізь плач тільки й чулося:

— Ромanel.. Ромanel..

І знову тяжкий чоловічий плач, і знову ті ж слова:

— Романе... Романе... Ох, Ромanel..

СУСІДИ

А Романа навіть Севериніві важко було б впізнати. За всі роки своєї юності не мінявся він так, як змінився за кілька місяців тюрми. Не тільки тому, що схуд, аж вилиці випнулися (в тюремній баланді калорій не густо, а невеликі продуктові передачі дозволяли не часто, та й тими Роман завжди ділився з сусідами). Характером змінився, манерами, поведінкою.

Зникла з поверхні його натури схильність до радісних патетичних сплесків, до готовності вірити кожному з першого слова і навстіж розкривати свою душу, радісно й щедро відгукуватись на кожний прояв добра, чуйності, людської солідарності.

Все це немовби осіло десь у глибинах його душі, причаїлося, примовкло. А на перший план виступила настороженість, вдумливість, наїжаченість до всього, що викликало підозру в нечесності й недоброзичливості, стриманість у судженнях і оцінках. А в характері викристалізувалася кремениста твердість, якої раніше він у собі не помічав та й не відчував у ній особливій потреби.

Незмінними, ба навіть ще більш вирізьбленими й чіткими залишалися лише його суспільні ідеали й політичні переконання. Дивно це й парадоксально, але саме тут, за ґратами, стали йому особливо дорогими ті ідеали, ті ленінські ідеали свободи, справедливості й людяності, на яких він виховався і якими жила, дихала, світилася його душа.

«Ось відступилися від них, збилися чомусь на криву стежку,— думалося йому,— і яка ж біда прокотилася по всій країні...»

Що біда розпросторила свої чорні крила справді на всю країну, він уже знав: зустрічався з новими й новими ув'язненими (тюремна адміністрація з якихось своїх міркувань дуже часто перемішувала-перетасовувала по камерах своїх, сказати б, підопічних) і хоч уривками дізнавався від них, що діється в місті, про що трублять газети і які вісті долітають з інших міст і областей.

Зрозумів, що його випадок не був випадковістю, а підпадав під якусь лиховісну закономірність, і ще більше утверджувався в своїй правді і в своїй вірі, без якої не мислив собі життя.

Якось переповів своїм сусідам по камері (втрьох вони тоді були) зміст одного оповідання письменника Паустовського. Переповів, щоб час заповнити і хоч трохи порушити одноманітність тюремних тем для розмов.

В оповіданні мовилося, що у великому приморському місті захворів хлопчик, тяжко захворів на хворобу, дуже мало відому, але смертельно небезпечну. Висновок консилиуму найкращих лікарів — хлопця можна врятувати лише за умови, що він протягом певного часу перебуватиме в абсолютній тиші. Жодного стуку, жодного скрику.

І все місто, всі взялися рятувати його. Припинили рух транспорту в найближчих кварталах, перестали ходити поблизу будинку, в якому перебував хворий, на фабриках-заводах замовкли гудки, навіть коли до порту наближався іноземний пароплав — йому передавали радіограму про цей звуковий режим у місті, і все обходилося без жодного порушення.

Коли ж метеорологи встановили, що з-за обрію на місто насувається гроза-гromовиця, назустріч їй вислали ескадрилью літаків, озброєну спеціальними препаратами, що розганяли грозові хмари.

Все місто рятувало хлопчика і врятувало, і стало це найкращим святом для сотень тисяч людей.

Переповів і замовк. Мовчали й сусіди. І раптом один з них, літній чоловік з сивиною в густій бороді, гірко й безпорадно заплакав, навіть не намагаючись приглушити свої ридання.

(В політичному спецкорпусі тюрми в ті роки люди часто заливалися слізьми. Загартовані люди, серед них і ті, що не раз мужньо дивилися смерті в вічі, в тих обставинах хлипали, як діти, і не соромилися свого плачу).

А другий сусід, білобрисий, худорлявий райкомівський працівник одного з районів міста, дослухавши Романа, помовчав, а потім скептично, навіть з докором, похитав головою:

— І ви вірите в такий сюжет?

— А ви? — обережно до нього Роман.

— Казка... Хіба не так?

— Не так. Не казка то, а найкращий цвіт наших душ. Якщо затопчемо його — загинемо.

— Ми й так гинемо.

— Ми боремось. І не тільки за себе, а й за ту правду, для якої жили.

— З ким боремось? Подумайте, що ви говорите? Виходить — боремося з Радянською державою за Радянську державу?..

— Я протистою тут не державі, а тим ненормальним обставинам, завдяки котрим ламаються закони й мораль нашої держави. Я говорю це за себе. А якщо є ще такі, як я, то й за них... Ваших справ я не знаю, про них судить самі.

— Які там справи! — махнув рукою худорлявий. — Ось котрий уже тиждень довбають мені: підпиши те, про що тобі кажемо. Нас не ти цікавиш, а ті справжні акули, серед яких ти — дрібна тюлька. Допоможи остаточно викрити їх — і справа твоя не буде безнадійною. Ну й мусив...

— Що мусив? — насторожено спитав Роман.

— Мусив підписати. Вчора! — зло вигукнув худорлявий. — Може, це й справді потрібно, щоб викрити тих... Акул... Воно ж схоже, що не знизу ті поштовхи виникають, а згори. Там все ж видніше... Звідки мені знати про все?.. Самі заварили цю кашу, самі нехай і розхлебтують.

І замовк, завалився на ліжку, порушивши тюремний розпорядок: лежати вдень не дозволялося, тільки сидіти, стояти й ходити.

Роман мовчав. А бородатий ще раз схлипнув і заговорив, ні до кого не звертаючись:

— І я підписав... Підписав... Не тому, що не можу далі витримати... Я солдатом був, бачив усяке, не боявся... А тут... Якби допитував мене, наприклад, гестаовець, фашист, лютий ворог — не зломив би він мене. На смерть пішов би. На смерть... За свій народ, за партію. Але гинути як «ворог народу»?.. Щоб і слід мій вкрила ганьба?.. Я на що завгодно готовий, щоб вирватись звідси... Вирватись і сказати всім, що я не ворог. От і під-

писав... Що, засуджуєте, молодий товаришу?.. Кажіть, не мовчіть...

— Не суддя я вам,— тихо сказав Роман.— Совість ваша судитиме вас. І той хлопчик, що його все місто рятувало і врятувало... Він завжди пам'ятатиме, що таке людяність і солідарність.

Іншого разу був у одній камері з Романом літній колгоспник з дальнього району Хома Колісник. За що його взяли — він і сам толком не міг пояснити.

— В чому ж вас звинувачують? — питав Роман.

— А чорти його батька знають,— розвів руками Хома.— Він мені одно довбає: гарнізація та й гарнізація... З ким, кажу, гарнізація? З кумою Якилиною, що до неї я інший раз підночувувати ходив? Бо я, бачте, вдовець. А він мені: а тобі не однаково, яка вона, та гарнізація! Твоє діло підписати, строк тобі полегшимо, швидше вдома будеш.

— І що ж, підписали?

— Дулю з маком! — одрізав Колісник.— І тобі, сину, скажу одно: землю їж, на стіну лізь, а в душу собі не наплюй. Бо тоді ти гірше, ніж мертвець.

А ще вразила Романа живучість і життєлюбність Хоми. За п'ятдесят йому вже було, та й грижа випирала внизу живота. Поскаржився — мусили відвести в тюремний медпункт (його іменували тут «околодок»). Там і ночувати залишили. Повернувшись, Колісник повідомив:

— Полікувався трохи, бандаж пов'язали, та ще й хазяйку собі напивав.

— Яку хазяйку?

— Фершалка там одна є. Вдова та ще й бездітна. Ну й договорився: якщо зразу випустять — зразу й заберу до себе. А якщо якийсь там рік-другий припаяють мені, вона буде ждати, і, як звільнюся,— прямо до неї. А тоді разом до мене в село. Тутешня вона, адресу сказала, а я, само собою, запам'ятав.

Навіть китаєць один кілька днів побував у Романа сусідом. Можливо, один він і знайшовся на всю область, та от не пофортунило й йому. Розповів, що в юності, ще до революції, працював на шахті в Донбасі, згодом у Червоній Армії воював, потім одружився з україркою, має дітей, працює охоронником на цукровому заводі.

До допитів у слідчого ставився зневажливо, розповідав про це так:

— Він мені — я йому. Ти, каже, япо-ни-скі шпійон. Я йому — ти сама япо-ни-скі шпійон. Ти, каже, кон-ти-ра. Я йому — ти сама кон-ти-ра. Я тебе, каже, цим чори-ниль-ницем як бахну! Я йому — я тебе цим стільцем як бахну!

Цьому пощастило: повернувся з чергового допиту, паспорт показав (повернули!), торбинку зі своїми речами зібрав, весело сказав:

— Він мені — забирайся, каже, під три чорти до своя дом! Я йому — ти сама забирайся під три чорти до своя дом! Будь здорова, Роман!

З того, що в камері-одиначці довелося Романові бути лише тиждень, а в дальшому завжди з сусідами, а також з того, що сусіди ці були люди невисокого або й ніякого службового рангу, рядові, можна сказати, люди, Роман зробив для себе висновок, що й сам він для слідства — птах дрібний і польоту не високого.

Зрозумів: не в ньому для них справа, до Новицького хочуть через нього добрати якісь додаткові ключі. Даремно сподіваються...

Одного вечора в камері у Романа з'явився сусід трохи іншого гатунку, ніж усі попередні. По-перше, зовсім ще молодий, приблизно того ж віку, що й сам Роман. До того ж, принаймні з першого погляду, якийсь дуже рвучкий, неспокійний, можна сказати — нервово енергійний.

Щоправда, вже того ж першого вечора з'ясувалося, що й вельми контрастний: від емоційної наелектризованості майже без переходів упадав у стан ледве не цілковитої протрації, наглухо замовкав, шмигав носом, безтямно дивився перед собою, втупивши погляд в стелю або в стіну.

Як тільки наглядач, брязнувши ключами, замкнув камеру, новоприбулий відразу ж ступив крок до Романа, широким жестом простягнув руку для вітання:

— Юрій Бутяк. Учитель з Глибочанського району. А вас, пробачте, як величати?

— Роман Лісовенко,— стримано відповів Роман.

— Справді? — зраділо вигукнув Бутяк.— Той самий?

— Як це розуміти — «той самий»?

— Ну, як же! Наш молодий, але вже уславлений майстер слова! Скажу прямо: найкращий журналіст нашої області, а може, й ширше. Чув я трохи, ніби вас забрали, та все ж якось аж не вірилось... Йй-богу... Як же це ви, га?

— Як бачите.

— Вас, звичайно, по справах ОУН?

— Що ви маєте на увазі?

— Ну, українські націоналісти. Самі добре знаєте... Але можете не відповідати. Я розумію: конспірація. Язик за зубами. І хоч я ваш товариш по нещастю, але... Не наполягаю. І, звичайно ж, глибоко співчуваю.

— В чому саме?

— Ну як же: такий талант — і в тюрмі... Від ваших творів у мене завжди аж душа співала.

— Спасибі. Які ж мої твори найбільше припали вам до душі?

— Всі. Буквально всі.

— Нариси? Фейлетони? — продовжував допитуватись Роман.

— І нариси. І фейлетони.

— А оповідання?

— Само собою.

— Я ще й п'єсу опублікував.

— Знаю. От тільки назву забув.

— «Жайворонки в небі», — цілком серйозно повідомив Роман.

— От-от. Дуже поетична назва.

Ні оповідань, ні п'єси Роман не публікував. Про драматургію взагалі навіть не мріяв. А цей запевняє... «Качка, — іскрою майнув у Романа здогад. — Підсадна качка. Тільки як же погано її поінструкували...»

Тим часом Бутяк бадьоро, але в якомусь нервовому, рваному ритмі, марширував по камері, мугикав собі під ніс пісеньку, кидав уривчасті фрази. І раптом сів на ліжку, уткнувся носом у подушку і заплакав, голосно хлипаючи носом.

— Перестаньте. Годі, — намагався зупинити його Роман.

— Не можу! — знову схопився на ноги Бутяк. — Витримки вже не вистачає...

— Для чого не вистачає?

— Для всього. Наприклад, для тих харчів, для тюремної баланди. І половий вопрос мучить. У мене ж жінка молода!

— Побачень не дозволяли?

Бутяк раптом хитро посміхнувся, навіть оком підморгнув:

— Один раз дозволили. Слідчий змилювався і дозволив. Там, у них, в окремій кімнаті. Навіть диван там мав місце... Слідчий мій, знаєте, якийсь неурівноважений. Інколи він — страшно глянути. А інколи, як то теща моя говорить, хоч до рани прикладай... Запевняє, що дуже поважає вчителів... Слідчий, кажу, слідчий... А я ж учитель!

— Пощастило вам на слідчого, — сказав Роман, укладаючись на свій матрац. — На добраніч, пора спати.

А коли прокинувся вранці, Бутяк уже знову марширував тим самим рваним ритмом, щось бубонів собі під ніс, пальці свої покусував, знову бубонів якісь уривчасті, не пов'язані одне з одним слова.

«Неврастенік, — подумав Роман. — Викінчений неврастенік».

Помітивши, що Роман уже розплющив очі, новий сусід сотворив привітну усмішку і жваво заговорив:

— Ранку вам доброго. Ну, як спалося? Що снилося?

— Білий кінь снився.

— Білий? — жажнувся Бутяк.— Це ж, знаєте... Це смерть! Це сповідатись треба, про всі свої гріхи розказувати... Смерть, ви розумієте? Смерть!..

— Кому що судилося,— знову ж стримано відповів Роман.

— А-я-яй!.. Такий молодий... Талановитий такий, а за плечима вже вона, з косою... До чого ж вас довели! — І пошепки: — Сталін довів, га?

— З Сталіним не знайомий,— сказав Роман.— Думаю, про мене він знає не більше, ніж про вас.

— Ви що ж — справді не боїтесь? — напосідав Бутяк.

— Кого?

— Ну, того... Білого коня...

— Розкажіть краще про себе. Вас самого забрали чи за компанію з кимось?

— П'ятеро нас. Четверо — старі шкарбуни, а серед них і мій шановний тесть. Фельдшер він з нашої амбулаторії. По вихідних всі вони збиралися в нього в пульку грати. Ставка — по півкопійки, а коли й по копійці. А при цьому, звісно, й розмови всякі, ну там анекдоти про вищестоящих, слівця різні. Їм що, вони старі, своє віджили, а через них і мені пропадати?.. Слідчий каже, що, мов... А я й сам думаю: яке мені до них діло? Що, неправда?

— Якщо правда, то чого ж ви нервуєте, нігті свої кусаєте? Кажіть спокійно: на догоду слідчому підписав усе, що він вимагав. Так чи ні?

— Так! — майже істерично вигукнув Бутяк.— Іменно так! Я ж не підписав проти Радянської влади... Я навпаки... А що воно й до чого — нехай розбираються ті, що їм доручено! Я молодий! Що ж мені — гнити десь у таборі?..

— Табору вам все одно не минути, згадаєте моє слово. Може, на якийсь рік менше, аніж тому вашому тестеві, от і вся ваша вигода. Але головна ваша кара буде не в цьому.

— В чому ж іще?

— Не буде вам спокою все життя. Про совість коли-небудь чули?

— Ну, чув. Але, між іншим, не бачив її.

— Почуєте ще стократ. І навіть побачите. Наприклад, коли глянете на фотографію вашого старого тестя. Або й на його онука, сина вашого, котрий з'явиться на світ після вашої зустрічі з дружиною, на дивані, з дозволу слідчого... І годі. Я не хочу більше розмовляти з вами.

— Що, боїтесь мене? От бачите — боїтесь. Значить, я ще чого-небудь вартий!

— Слухайте, Юрій Бутяк. Я знаю, для чого вас підсадили до мене. І якщо ви дозволите собі хоч одне слово брехні чи наклепу на мене, якщо заявите, наприклад, що чули від мене які-небудь антирадянські випадки, я і на слідстві і на суді викрию вас як підісланого мені агента. Ви проговорилися та ще й не раз. І навряд чи вас поглядять по голівці, коли дізнаються, як незграбно ви повелили себе зі мною.

Буває інколи, що пауза в розмові може тривати десь цілих півгодини. Чи, може, й більше. Так сталося й цього разу. Бутяк довго сидів на своєму ліжку мовчки, зрідка маятником похитувався з боку на бік, глибоко зітхав. А на завершення заплакав. Тихенько заскімлив, як хлопчисько, що наробив шкоди і не знає, що з цього вийде. А поплакавши трохи, заговорив:

— Ви простіть мене, товаришу Лісовенко. Не знаю, як ви розгадали, але все правда. Доручили мені... Але ви не остерігайтесь: про вас я їм — ні слова... Ні слова.

— Ви надто часто плачете. Візьміть себе в руки.

— Не знаю, як це можна зробити.

— Мабуть, урівноважитись треба. Між іншим: ви свою роботу любите? Ту, що в школі?

— Люблю. З дітьми дуже цікаво.

— Настане день — і ви повернетесь до неї. Будете вчити дітей добру і людяності. Але спочатку треба здобути собі моральне право для цього.

— Як цього досягнути?

— Самі поміркуюте.

Весь день до цих тем не поверталися. І взагалі не розмовляли. А перед сном Бутяк знову спитав:

— Звідки у вас це? Ну, стійкість, віра в краще...

— А що ж тут особливого? Людині так і належить.

— Не скажіть... Бувають такі обставини, що...

Та й замовк. Мовчав і Роман. А потім спитав:

— Ви Шевченка читали?

— Само собою.

— Цей рядок пам'ятаєте: «У нас нема зерна неправди за собою». В цьому Тарасова сила. Цьому і вчитися нам усім.

Вранці Бутяка повезли на допит. Повернувшись, він зібрав свої немудрі речі (вірний знак прощання) і сказав:

— Забирають в іншу камеру. Днями нашій групі буде суд. Знайте, що я...

На цих словах на порозі з'явився наглядач, перебив йому мову:

— Пішли, не затримуйтесь.

На виході Бутяк зупинився, обернувся до Романа:

— Бувайте здорові. Можливо, ви ще почуєте про мене...

Сказав — і не помилився. Днів за десять опинився Роман в іншій камері, де вже застав двох невідомих йому зеків. Познайомилися, прізвища свої назвали, а старший з них, лисуватий і в окулярах, розповів:

— Учора судили нас. Так що сусідами будемо недовго. Заберуть і повезуть.

— Що ж вам присудили?

— Та по три роки на брата. Слідчий обіцяв десять, так і прокурор вимагав. А дали по три.

— Свідки проти вас були?

— На слідстві рідний мій зять свідчив. Юрій Бутяк, учитель з нашої школи. Свідчив-свідчив, брехав-брехав, а на суді взяв та й відмовився.

— Від своїх свідчень відмовився?

— Ага. Заявив раптом, що то слідчий підговорив його підписувати ту брехню. Що, мовляв, залякав його і пільги обіцяв, от він і піддався. Але все те, каже, неправда, ніякої організації не було і розмов таких теж не було.

— Молодець, виходить, га? — аж на ноги підвівся Роман.— Зять ваш, кажу, молодцем обернувся, га? Заговорила, значить, совість...

— Так якби ж вона раніше була заговорила!.. То, може б, і суду цього не було.

— І на скільки ж засудили його?

— На ті ж само три роки.

— Он як... Що ж, коли побачитесь — скажіть, що передавав йому привіт Роман Лісовенко.

— Ви що ж — знали його?

— В камері познайомилися. Так і скажіть: передавав, мовляв, привіт і добрі побажання.

ОСТАННЯ НІЧ

Шість кроків вперед, шість кроків назад. Камера-одиночка. Незмінна для Новицького за всі місяці ув'язнення. Жодного разу — в спільній камері, жодного сусіда, жодного побачення з дружиною, з Жечкою. Глуха ізоляція.

Тільки випадково, коли вели по довгому коридору на чергові допити, бачив два-три рази знайомих працівників партійного активу обкому й миськкому, яких теж вели на допит або з допиту. Обмінювалися розуміючими поглядами і мовчки крокували далі.

Одного разу зустрів також знайомого генерала, ушлявленого героя громадянської війни, якого вели чомусь аж два конвоїри. Обпекла думка: невже епідемія репресій перекинулася і на сферу військову? Війна ж на горизонті, неминуха війна з Гітлером, з фашизмом. Невже в такий час хтось підводить під удар наше військове командування?

Кілька разів намагався навести свого слідчого, того-таки майора Вайсберга, на розмову про те, що ж це діється в країні. Сподівався здобути з цього хоч малі крихти інформації. Даремно: майор грубо обривав його (з кожним допитом слідчий ставав усе більш брутальним і нетерпимим), і щоразу підкреслював:

— Ваша територія тепер — камера-одиночка. В ній всі ваші інтереси. До іншого вам зась.

Шість кроків вперед, шість кроків назад. Вся територія. І нестримний, пекучий, бурхливий потік думок, лихоманне пульсування мислі, якій нема ні впину, ні межі.

Не про слідство думав Станіслав Антонович. Після багатозразових бурхливих спроб довести всю безглуздість, всю безпідставність висунутих проти нього обвинувачень пересвідчився, що це безнадійно, що слідство глухе до всього, про що він говорить, і сліпе до всього, на що він вказує.

Зрозумів: він приречений. Зрозумів: суть не в допитах — то була лише форма, а скоріше — видимість форми для підведення його до зарані визначеного присуду. Зрозумів: причина арешту не в наклепницькому доносі Карасьова. Та Семенова «записка» була лише вигідною для слідства допоміжною зачіпкою для надання хоча б видимості юридичного обґрунтування арешту, обшуку і обвинувачень на допитах.

Про слідство думати було вже нічого. Палючий вихор думок кружляв навколо іншого. Думав про саме явище, про трагічну й потворну аномалію, що почала роз'їдати наш могутній і живучий суспільний організм, неминуче послаблювати й розхитувати його. Думав про причину причин, про можливі першоджерела, про витоки.

Як це все сталося? Коли? На якому етапі розпочалося? І чому? Чому? І якою мірою причетний був до цього процесу він сам, керівний працівник партійного апарату, переконаний комуніст-ленінець Новицький?

Пригадувалося: колись, але не так-то давно, в партії все було по-іншому. Відкритий вільний обмін думками на зборах партійних організацій, повага до авторитетів, але несприйняття будь-яких проявів авторитарності, широке розуміння того, що у визначенні «демократичний централізм» на першому місці стоїть

слово «демократичний». І обов'язкові безперервні контакти партійних працівників з найширшими масами трудових людей. Прислухатись. Радитись. Переконувати. Вести за собою засобами переконання.

Скільки разів виступав Ленін на велелюдних зборах, на робітничих мітингах? Безліч! А Сталін? Щось не пригадується. Невже ні разу?

Звичайно, це ще не вирішальне. Частковість. Але показова.

Шість кроків вперед, шість кроків назад. І нова думка.

Вирішальне в тому, що, піднявшись на всенародній хвилі боротьби за соціалізм до найбільшої, до визначальної висоти, Сталін з того часу не себе для соціалізму, а соціалізм для себе припасовував, підгонив його під свою стат, своє мислення і свій характер. І щиро, майже фанатично вірив, що його, Сталінів напрямом і спосіб діяння, то й є єдино можлива історична магістраль до всенародного соціалізму.

І не зупинився навіть перед тяжким злочином, перед масовим знищенням всіх і вся, на кого могла впасти хоч найменша тінь підозри у відсутності безмежної відданості його імперативним постулатам і йому самому особисто.

На початку його керівної діяльності історія дала йому обгрунтований шанс справді увійти до числа великих, хто прокладав людству шлях до світлого майбутнього. Він не відчув і не зрозумів цієї можливості і вирішив створювати її сам, нав'язати силоміць, не зупиняючись ні перед чим.

Як же могло статися, що звичний для партії й народу животворний ленінський стиль суспільного буття, а зокрема й партійної роботи, рік за роком приглушувався, видозмінювався, зникав? Що слово «демократ» не тільки втрачало свій справжній зміст, а й ставало личиною для бюрократа, засобом його мімікрії? Що колегіальність партійного керівництва стала пустим звуком, а на перший план виступив диктат вождя, закамурфльований створеним навколо нього ореолом непогрішимості?

Ось де вона, чи не найважливіша причина: удари по демократії, пристосування її для утвердження диктаторських амбіцій вождя...

І питання до самого себе: ну, а ти, хоч і низовий, але керівний партійний працівник, що під прапором ленінської партії пройшов немалий шлях, ти сам, товаришу Новицький, помічав ці спотворення в суспільному житті молодой Радянської держави в післяленінський період її соціального буття? Чи розумів ти їх до кінця? Чи намагався боротися проти них? Чи можеш ти сказати сьогодні, в цю глуху ніч, перед лицем неминучої смерті,

що сумління твоє чисте? Скажи, поклавши руку на серце, на своє змучене серце, сам собі скажи.

Так, чисте. Сумління чисте. І свідченням тому — ця камера, в яку тебе жбурнули з такою нещадністю. Від ідей Леніна не відступався, розумів їх правильно, здійсненню їх віддав усі свої сили. А от небезпеку, що все більше нависала над ними, над ленінськими принципами, розумів не до кінця. А коли в кожній ланці партійних органів все виразніше почав утверджуватись — за найвищим взірцем — стиль авторитарності в діях керівника кожної парторганізації, сам інколи піддавався спокусі вирішувати деякі питання таким способом. Іншого разу здавалося: так простіше, надійніше...

Чи намагався протидіяти загрозі, що сформувалася в самій серцевині партії? Пізно схопився, пізно схопилися, мабуть, і тисячі таких, як він: способів протидіяння майже не залишилося. Зате для переродженців, для бюрократів і кар'єристів поле для діяння ставало все ширшим.

Найактивніший крок у цій боротьбі у нього, делегата Сімнадцятого з'їзду партії,— голосування при виборах нового складу ЦК. Так, він у списку для таємного голосування викреслив тоді кандидатуру Сталіна. Між іншим, слідчий на допитах не раз прозорими натяками коршаком крутився навколо цього питання, немовби нюхом відчував...

Так було на з'їзді, і в такий спосіб проголосував не він один. Це не було ні таємною змовою проти Сталіна, ні спробою створити підпільну фракцію для боротьби проти нього. Це було лише запізнілою спробою виправити помилку Тринадцятого з'їзду партії, який відхилив пропозицію Леніна про те, щоб зняти Сталіна з поста Генерального секретаря Центрального Комітету.

Безнадійною спробою. І, як видно,— з трагічними наслідками. Не дійшли сюди, в камеру, звістки про те, скільки їх, делегатів того «з'їзду переможців», вже пройшли тернистий шлях від Великого Кремлівського палацу до тюремної камери-одинокки. Але, судячи з логіки, подій і з характеру слідства над ним, Новицьким, багато, дуже багато. А вслід за кожним з них, звичайно ж, довгий ряд їхніх співробітників, родичів чи й просто знайомих...

Шість кроків уперед, шість кроків назад. Як же болить голова, стукає в скронях... Безсоння, вже котру ніч безсоння. Тиша навкруги, мертва тиша, мертва.

А за гробовищем камери, за камінними мурами тюрми — безмежжя великої і могутньої країни, що першою почала торувати шлях у світ високої правди, розкутої творчої праці,

добра, братерства, людяності, справедливості. Яке це було щастя — жити для цього, діяти, творити! Боротися за це зі зброєю в руках, життя свого не шкодуючи, боротися з чорними силами, що намагалися в морі людської крові потопити велику революцію нашого народу.

З бойового хрещення на фронті він, запальний юнак, конармійський комісар, і розпочав свій шлях під прапором революції. Як же назвати той смертний бій, що його веде він ці останні місяці тут, за тюремними мурами?

Нема такого військового терміна. Найближча аналогія — бій перевернутим фронтом. Але й вона не точна. В нинішньому його бою нема чіткого розмежування протиборствуючих сил. Його, комуніста, уб'ють як ворога комунізму, уб'ють ті, що цими своїми діями наносять зараз удар в спину комунізму, водночас переконуючи себе й усіх інших, що роблять це в ім'я комунізму.

Історія не знала ситуації трагічнішої.

Що сталося з чекістами і з самим ЧК — колишнім надійним щитом і мечем революції? Ленін і Дзержинський направляли туди на роботу найкращих комуністів, наймужніших, чесних, безкорисливих, безмежно відданих ідеям революції й соціалізму. Мабуть, тим з них, хто залишився вірним цим традиціям, теж не зносити тепер голови.

Майор Вайсберг не з їх числа. Це нова формація, вони не служать, а вислужуються, для них не існують ні закони, ні традиції, ні ідеали. Довго доведеться органам безпеки змивати з себе цю криваво-чорну пляму.

Але настане, обов'язково настане новий рубіж життя країни — і народ, партія, держава змусять їх очистити свої ряди, повернутися до ленінських принципів боротьби за соціалізм, спрямувати своє вістря не проти кон'юктурно вигаданих «ворогів народу», а проти реальних загроз, що їх породжує фашизм, імперіалізм, вороги людства — палії війни.

Ще раз шість кроків уперед, шість кроків назад. Котра вже година? Здається, скоро світанок. Прокинеться мій Харків, оживуть його оновлені вулиці й площі, на заводах, наших гордих заводах-велетах, поміняються зміни, діти підуть у школи. А я вже ніколи цього не побачу й не почую.

Прощай, мій Харків, наш соціалістичний красень, колиска Радянської влади на Україні.

Прощайте, мої друзі-товариші по роботі, по партії, по найкращих наших мріях і зверненнях.

І ви, мої щиросерді юні друзі, Романе й Северине, прощайте. І простіть, що не зміг передбачити удар, що його занесли над вами, ні передбачити не зміг, ні відвернути.

Прощай і ти, Жечко моя, Ізољдо моя злотокоса, любов моя, сонечко моє!

Знаю: мій час надходить. Останніми словами моїми будуть — хай живе Ленін!

...З цим вигуком і впав він на світанку під тюремним муром, коли пролунав залп. Не дружний то був залп, не смертельний, довелося дострелювати пораненого окремим пострілом.

Того ж дня заарештували і його дружину, Євгенію Василівну.

НАТАЛЯ І ПРОКУРОР

Пригадуєте Наталю там, у Корсуні, на гранітній скелі над Россю, коли підстреленою чайкою билася вона об камінь і готова була кинутися у вир, що кружляв під скелею?

Була то в неї найвища точка душевної кризи, zenit нестерпного душевного болю, після чого залишається тільки двоє вирішень: або справді в прірву, в небуття, або найвідчайдушніші зусилля в боротьбі за життя — Романове, своє і того, що має народитися в неї.

Переборовши той найдужчий сплеск відчаю, Наталя в чомусь немовби й саму себе переборола, стала іншою, зібраною, рішучою й цілеспрямованою, стала набагато старшою.

І ось вона в вагоні поїзда, їде до столиці Києва. Їде, щоб зробити відчайдушну спробу стати на захист Романа, повернути увагу до чорної несправедливості, яку вчинили з ним там, у Дніпрянську. Їде до республіканських інстанцій, до прокуратури, яка повинна ж наглядати і за законністю дій слідчих органів. Їде добиватися правди.

До Києва їздила вона не раз — і з Корсуня, і з Миронівки, скорий поїзд долає той шлях за півдня. Монотонно стукають, відбивають такт колеса вагона, сусіди по купе ведуть звичні дорожні розмови, за вікном повільно пропливають такі знайомі придорожні ландшафти — поля, ліси, яри і переряки — все, як завжди, все спокійне, все звичне, одвічне й довічне.

Ось і Миронівка, друга після Корсуня станція на київському напрямі. Наталя вийшла в коридор вагона, прилипла лобом до віконного скла, дивилася-надивлялася, очей не відводила.

Як недавно все було, і яким безмежно далеким видається все те зараз. Безмежно далеким, щемливо дорогим, повік незабутнім.

Тут розцвітав первоцвіт її серця, тут найперша світлиця її щастя, колиска бентежних її мрій. Пригадалося все-все, в одну мить пригадалося. І той концерт у заводському клубі, коли

вперше схрестилися і полум'ям спалахнули їхні погляди — її й Романа, і перший поцілунок в той вечір, той місяцем осяяний вечір, і перша зустріч після довгих місяців розлуки, і перша ніч, що виповнила їхні серця пристрасстю і ніжністю, відкрила їм всю безмежність і невичерпність їхньої любові.

Як недавно це було! А нині живе вона немовби в якомусь іншому вимірі. Та ж сама Миронівка, той самий навколишній світ, а вона ніби з іншої планети з'явилася, з якогось неймовірного перехрестя інших уявлень, інших інтересів, незаних раніше стосунків між людьми.

Але не про це треба зараз думати. Не про це. Всі сили, всі думки й почуття спрямувати тільки на одне: допомогти Романові. Відстояти його життя, його правду, їхню любов.

Минуло вже багато часу з дня, коли його забрали, багато чого зрозуміла вона за цей час, довідуючись, яка чорна хвиля проходить по всій країні, як ламаються людські долі. З газет довідуючись, у черзі для передач дізнаючись, з приглушених повідомлень і натяків багатьох людей.

Ще кілька місяців тому наткнулася в одній з центральних газет на прізвище Новицького як ворога народу й партії. Зрозуміла, що, мабуть, звідси бере початок і справа її Романа, і здогад цей ще більше зміцнив її впевненість, що Роман ні в чому не винний, не може бути винним: Новицький ставився до нього як до молодшого брата і ні на що сумнівне й небезпечне не міг його штовхнути, та й здатним на лихе не був.

Тільки б пробитись їй у Києві до тих високих судових інстанцій (до яких саме — не знала толком ще й сама), і вона розкаже там все-все, і, може ж, знайдеться людина, яка вислухає її й повірить.

І знову вистукують по рейках колеса вагона (в стукоті їхньому їй вчувається: про-би-тись, про-би-тись, про-би-тись, роз-казать, роз-казать, роз-казать), знову плывуть за вікном давно знайомі ландшафти лісостепової Київщини, поїзд невпинно наближається до столиці.

Минула за вікном стародавня Біла Церква, вузловий Фастів, Боярка промайнула, нарешті й київський вокзал.

І ось бачимо її вже в республіканській прокуратурі, у відділі, де вислуховують скарги й оскарження.

Як, зрештою, довідалася вона, куди саме звертатись, і до кого, і як туди пройти-пробитись, і скільки інстанцій-щаблів треба подолати перед цим? Не знаю. Мусив би знати, такий уже в автора обов'язок, але щоб вивершити його, потрібно було б пройти разом з Наталею, хоча б подумки терпляче пройти, пережити, витримати всі ті виснажливі для душі путівці, а в мене

в цьому випадку, боюся, не вистачило б ні витримки, ні наполегливості, ні терпіння.

А в неї вистачило.

Відала тими прийомами в прокуратурі жінка. На краще це було для Наталі чи на гірше? З першої хвилини не вгадаєш. Наталя лише подумала, що розмовляти з чоловіками було б їй тут, мабуть, важче.

— Мене звати Галина Федорівна, — назвалася та жінка Наталі. — Сідайте. Що вас привело сюди? Розкажіть одверто.

Помовчала Наталя і раптом сказала несподівано для самої себе:

— Я спочатку про любов розкажу. Можна?

— Розкажіть, — усміхнулась Галина Федорівна. — Мабуть, добре було б, якби жінки завжди розпочинали з любові.

І Наталя розповіла. Про все. Як поєднала їхні серця пісня; і про те давнє випробування розлукою, яке здається їй тепер хоч ніби й зворушливим, як то буває з спогадами про дитинство, але й найвим, навіть смішним; і про клятву на скелі над Россю; і про те, що чекають вони з Романом дитину, а припало те чекання на такий гіркий і страшний час.

Дослухала Галина Федорівна і помовчала. Не знати — співчутливо чи осудливо. Помовчала і запитала — вже суворо, діловито, без приязної усмішки, яка, між іншим, дуже личила їй:

— В чому звинувачують вашого чоловіка?

— Не знаю. Його ні в чому обвинувачувати... Може, в зв'язку з харківською справою Новицького?

— Новицького? — перепитала Галина Федорівна. І додала, немовби сама собі сказала: — Здається, його справа давно вже закінчена... В яких вони були стосунках?

— По-людському — в найкращих. Роман завжди вважав його взірцем комуніста-ленінця.

— З слідчим ви розмовляли?

— Пробувала. Не вийшло... Він обізвав мене... ну, тим словом, що ним ображають жінок. І порадив зректися Романа.

— Про що ви хочете просити прокурора?

— Перевірити справу Романа. З'ясувати правду. Чи зможете ви допомогти мені?

— Обіцяю одне: сьогодні ж доповісти про вас заступникові прокурора. Напишіть зараз заяву на його ім'я, я передам.

— Спасибі вам. Не забуду ніколи... Бачу, пощастило мені, що за цим столом ви, жінка...

— Жінки теж бувають різні, — зітхнула Галина Федорівна. — У нас тут, у Києві, є одна жінка, яка написала вже шістьдесят заяв на різних людей. Запевняє, що всі вони — вороги

народу... До побачення. Приходьте через три дні, можливо, заступник прокурора прийме вас.

Не одурила. Перебувши цих три доби у добрих знайомих свого батька, Наталя у визначений день вже зранку була у Галини Федорівни. А незабаром і на прийомі в заступника прокурора республіки.

Довгим був її шлях до цього порога... А розмова виявилася короткою.

— Я прочитав вашу заяву,— сказав їй господар прокурорського кабінету, з цікавістю поглядаючи на неї крізь рогові окуляри.— Що ви хотіли б додати на словах?

— Тільки одне: якщо мого ні в чому не винного чоловіка засудять, прошу відправити й мене разом з ним у той самий табір. Я витримаю, витерплю, там і дитя своє народжу. Якщо той табір стане домом для батьків, то нехай і для дитини буде він кюліскою.

— Он як... Бачу, ви з своїм чоловіком одної породи.

— Одної. Його доля — моя доля.

— Слушайте і не гарячкуйте. Я зв'язався з Дніпрянськом, маю звідти деяку інформацію. Там сталася подія, про яку ви ще не знаєте. Вам треба невідкладно повертатися додому. Думаю, що Романові Лісовенку скоро буде дуже потрібна ваша допомога.

— Як мені розуміти вас?

— Скажу. Але попереджую, поки що про це, крім вас, не повинен знати ніхто. Якщо почнете дзвонити...

— Не буду. Вірте мені.

— Вірю. І хочу зробити вам одне повідомлення.

— Яке?

— Дуже коротке: Роман Лісовенко оголосив голодовку.

ГОЛОДОВКА

Те драматичне рішення не було в Романа ні несподіваним, ні непродуманим. Довгі години, довгі дні й ночі зважував він, чи є в нього хоч один шанс добитися справедливості в своїй справі, довести свою безневинність і правоту, не вдаючись до такого крайнього заходу. Довго не втрачав надії, що мусить же правда пробитися крізь ті нашарування брехні й упередженості, що їх невідомі сили нагромадили навколо нього і під виглядом слідства накопичували все більше.

Що такого шансу в нього не залишилося, остаточно упевнився, коли хід слідства різко змінився. Почалося з довгої — на кілька тижнів — паузи в допитах, коли його взагалі перестали

возити до слідчого. А коли нарешті привезли, виявилось, що слідчий у нього вже інший, теж лейтенант, але на прізвище Боцяньський, про Новицького вже й не згадує, зате просто ошелешив першим же питанням свого протоколу допиту:

— Ви належали до підпільної контрреволюційної організації, що її очолював у Дніпрянську колишній секретар обкому партії Самутін. Розкажіть, коли саме і за яких обставин він завербував вас у цю організацію.

Сказав і замовк, застиг непорушно на своєму стільці, не зводячи з Романа очей. Мовчав і Роман.

— Чому ж ви мовчите?

— Думаю,— відповів Роман.

— Про що?

— Про те, хто ж це робить вашими руками таку чорну справу. Антипартійну. Антирадянську. Антилюдську.

— Мовчати!

— Мовчу.

— Запам'ятайте, Лісовенко: якщо ви будете дозволяти собі такі вихватки, я посаджу вас в карцер.

— Є ще кращий засіб.

— На що ви натякаєте?

— На те, що можна просто вбити мене. І якщо ви так вирішили, то навіщо ж ці зайві церемонії, ця нова чорна брехня про мене, ці протоколи допитів?

— Ми беззаконня не чинимо. У нас є точні факти про вашу контрреволюційну діяльність.

— Не треба. Ви ж добре знаєте, що це неправда.

Так розпочався новий і дуже затяжний цикл слідства. Від попереднього він не відрізнявся. Ті ж самі одноманітні питання у слідчого і такі ж само багатократ повторені відповіді у Романа. Він домагався, щоб у кожному протоколі ці відповіді були стандартно однаковими, слово в слово, і, якщо слідчий у своєму записі в чому-небудь міняв їх, Роман відмовлявся підписувати протокол, не піддаючись ні на погрози, ні на умовляння.

Безнадійно тупими були такі діалоги, все більш виснажливими ставали ці поєдинки, тим більше, що відбувалися вони, як правило, вночі. Навіть слідчий інколи втомлено замовкав, і в кабінеті нависала важка тривала пауза.

Іншого разу її переривав сам Роман несподіваними питаннями. Наприклад:

— Розкажіть краще, як розвиваються події в Іспанії? Чи зупинили республіканці фашистів?

І траплялося, що й слідчий на мить забував про свій службовий футляр і жваво відгукувався:

— Бої йдуть під Гвадалахарою. Там здорово діє інтернаціональна бригада генерала Лукача. Михайл Кольцов пише в «Правде», що...

Але щоразу неминуче обривав самого себе, знову хмурих брови, надавав своєму обличчю найсуворішого вигляду:

— А проте до вас це не стосується. Запитую знову: які конкретні завдання давав Самутін вам, як членові своєї контрреволюційної організації?

— Запишіть знову: Самутіна знав мало, бачив лише на офіційних нарадах, навіть на службовому прийомі в нього не був, а на квартирі тим паче. Ні про яку контрреволюційну організацію не чув, до неї не належав і належати не міг.

І все починалося знову, йшло немовби по замкнутому колу, виходу з якого не було видно.

Роман остаточно зрозумів: справа його безнадійна, для слідства вона стала нецікавою, стандартною, трафаретною, певно, як тисячі інших подібних.

Розпочавши допити про маловідомого йому Самутіна, очевидно, сподівалися створити хоч яку-небудь зачіпку, хоча б видимість підстави для обґрунтування зарані визначеного присуду. Бо слідство в справі Новицького, мабуть, такої зачіпки не дало їм.

Ясно було, що для них він — птах дрібний, особливого інтересу не являє, і присуд йому теж, мабуть, буде безлико-трафаретний: скількись там років (п'ять? десять?) табору десь на Півночі.

Але як же зможе він жити з тавром злочинця, ворога народу?

З розтоптаними мріями, надіями й сподіваннями на служіння народові, на участь в його боротьбі за утвердження правди на землі? Без Наталі, без своїх друзів, без комсомолу і партії, без усього, чим жив? Зі спустошеною душею і розчавленим серцем? Чи не краще вже — смерть?!

Значить — самогубство? Шукати способу самому покінчити з своїм життям? Але за тих обставин, в яких він опинився, це було б схоже на капітуляцію. Про таку його смерть ніхто навіть не дізнався б, і довелося б йому піти в небуття з довічним тавром ворога народу, полегливши своїм вчинком завдання слідства.

Ні, якщо вже ставити на кін своє життя, то так, щоб це стало засобом боротьби, наступу, контрудару. Щоб обов'язково повернути до цього увагу, вирвати свою справу з шеренги безлико-трафаретних, щоб від твоєї боротьби залишився хоча б слід на землі.

І Роман почав думати про голодовку протесту.

Був він тоді в одній камері з Василем Кривінським, життєдіяльним і енергійним Васею, котрий, як читачеві вже відомо, примудрився потайки навіть штани собі в камері пошити — можна сказати, з нічого та ще й без нічого.

Якось він розповів:

— Минулого разу сидів зі мною в тюрмі один чудак, земляк мій між іншим, інспектор з нашої райнаросвіти. Так він, понімаєте, що надумав? Голодовку протесту оголосив. Затребував у надзирателя клапоть паперу і олівця, написав чорним по білому таку відповідну заяву і вручив. Так, мов, і так. Протестую і п'ять днів не їстиму.

— І що ж, витримав? — з жвавим інтересом запитав Роман.

— Не зовсім. На четвертий день здався, попросив їсти. Але переполоху трохи наробив.

— Чому ж переполоху?

— Таке в них, кажуть, правило. Якщо, наприклад, після судового присуду, то можеш не те що голодувати, а хоч і на голові стояти — уваги до твого вчинку буде нуль цілих і фунт сотих. А якщо викинеш такий номер ще в процесі слідства, а провина твоя нічим не доведена, то слідчому може бути халепа. Прокурор вміщається, чого доброго, параграфи законності почне приміряти... Вони ж, слідчі наші, втовкмачують нам, ніби в них усе по закону, а в дійсності ж — самі знаєте... І довелося слідчому, можливо, навіть одбріхуватися перед прокурором, викручуватись на всі боки.

— І що ж, допоміг той номер вашому знайомому?

— Точно не знаю, але здається — як бабі кадило. Додому він більше не прибув, чутка була, ніби десь аж на Колимі опинився.

«Ні,— подумав Роман,— така голодовка — це самообман. Видимість. Якщо вже зважуватись на такий крок, то треба бути готовим діяти до кінця. До смерті. І добре розуміти, в ім'я чого ти так вирішив».

З тієї днини всі його роздуми були про одне: смертна голодовка. В ім'я правди. В ім'я любові. В ім'я своєї відданості лєнінському прапорюві. Хоч це й звучить, може, надто патетично, але це правда. Та й проголошує ж він ці слова не з трибуни, не для декларації, а сам для себе, в думках своїх, проголошує тут, у затиснутій каменем стін тюремній камері. Звичайно, в ряду справжніх героїв революції, що віддали за неї своє життя, його скромне ім'я буде майже непомітним. Але чистим, незаплямленим ні зрадою, ні злочином проти совісті.

Пригадав слова з книги уславленого народовольця Морозова: оголошувати смертну голодовку протесту можна лише тоді,

коли ти справді готовий завершити її своєю смертю. Він готовий. Час діяти настав.

Так думав він і так вирішив.

Розповів про свій намір Василеві Кривінському, у відповідь почув:

— Дай боже вам сили. А я про цей факт роздзвоню по всій тюрмі. Через уголовників, через сусідів, з котрими буду в камері чи, стало бути, на прогулянках у тюремному дворі. Бажаю вам. І завжди про вас пам'ятатиму...

І ось вранці наступного дня, ще до того, як почали розносити тюремну баланду, Роман погрюкав у двері, викликав наглядача: вимагаю листок паперу й олівця, щоб написати слідчому зізнання.

— Давно б так,— пробурчав наглядач і побрів до свого начальства за папером.

Треба думати, картав себе, мабуть, начальник спецкорпусу тюрми за той клопоть паперу: чекали ж на зізнання, а обернулося заявою підслідчого ув'язненого Лісовенка Р. С. про голодовку до смерті. На знак протесту проти безпідставних і в жодному випадку недоведених обвинувачень, проти порушення всіх строків попереднього слідства, отже, й проти незаконності всієї справи з його арештом і ув'язненням.

Той начальник спецкорпусу — худорлявий, чомусь дуже блідий, немов десь у підземеллі виріс,— з'явився в камері, можна сказати, негайно.

— Ви що, з глузду з'їхали? — накинувся на Романа.— Ви знаєте, на що ви зважились і що вам за це буде?..

— Гірше смерті не буде. А на смерть я йду сам.

— Негайно на вихід. Я доповів слідчому, він уже чекає вас.

— Цього разу ще поїду, поясню на словах. А більше — жодного разу. Хіба що силоміць поволочите. Говорити з слідчим мені вже нема про що.

Слідчий Боцяньський був у кабінеті не сам і сидів збоку стола. А на його місці горою підносився над столом вусатий капітан могутньої статури. Він і обрушився на Романа лютою зливою лайки й погроз:

— Бандит! Ось де воно виявилось, ваше справжнє нутро! Голодовка проти Радянської влади?..

— Навпаки, за Радянську владу,— стримано відповів Роман.— За законність. За справедливість.

— Не смійте поганити ці слова своїм отруйним язиком! Бачу, вам, дурноголовому, жити набридло!

— Ні, життя я люблю. В ім'я життя і готовий на смерть.

Тут вставив своє слово і лейтенант Боцяньський, сказав немовби аж співчутливо, майже улесливо:

— Якщо вже вирішили помирати, то навіщо з такими довгими муками? Можна ж знайти спосіб, щоб відразу...

— То була б капітуляція перед вами. Я борець, а не дезертир.

— Фашист ти! — грюкнув кулаком по столу капітан.— Фашист!

— Що?! — на весь голос викрикнув Роман, рушивши через кімнату прямо до столу.

— Мовчати! Ні з місця! — схопився на ноги капітан. А Боцяньський ще й пістолета вихопив.

Роман зупинився, хотів ще щось вигукнути, але задихнувся, губи його затремтіли, а кімната на мить похитнулася і попливла. Тільки б не впасти перед ними, тільки б не впасти...

— Сідайте! — долинув до нього голос капітана.

Роман, похитуючись, за стіну один раз вхопившись, підійшов до стільця в кутку кімнати, опустився на нього і застиг не-порушно.

— Ви розумієте, кому ви кинули виклик? Яка сила стоїть проти вас? — продовжував капітан.

Роман мовчав.

— Вас запитую, Лісовенко. Ви що — оглухли?

— Доки не візьмете слово «фашист» назад, ви не почуєте більше від мене ні слова,— тихо, але виразно і вже немовби урівноважено сказав Роман.

Хто зна, чи відбувався ще коли-небудь у цьому кабінеті такий дивний поєдинок. Після цих Романових слів він тривав ще ледве не півгодини. Капітан і лейтенант по черзі осипали Романа то лайкою, то загрозами, то умовляннями, то закликами подумати хоча б про долю своєї дружини — Роман мовчав. Ні єдиного слова.

Нарешті капітан зробив зигзаг, схожий на поступку:

— Ну, ви ж розумний чоловік, самі повинні зрозуміти: я ж теж людина, а не автомат, у мене теж нерви... Ну зірвалося згярячу те слово, я ж за нього не тримаюсь.

— Так би й відразу сказали,— відповів Роман.— Що вам сьогодні ще треба від мене? Бо в мене всі розмови тут вичерпані.

— Скажу основне,— майже довірчо мовив капітан. І навіть лагідно посміхнувся.— Нам жаль вас. Ви ще молодий, у вас все попереду. Кара, що вимальовується для вас по ходу слідства, невелика: яких-небудь там два-три роки. А може, суд ще й пом'якшить... І перед вами буде все життя: сім'я, робота і все таке інше подібне. Напишіть, що відмовляєтесь від своєї дурної голодовки — і справу вашу відразу ж закруглим.

Роман встав:

— Кличте конвойного, нехай веде мене назад, у камеру.

— Яка ж ваша остаточна відповідь?

— Дуже коротка: якщо моя голодовка завершиться смертю, запрошую зарані вас обох на мій похорон.

З допиту повезли Романа вже в іншу камеру, в одиночку, навіть попрощатися з Василем Кривінським не зміг.

І поповзли дні й ночі глухої самотності, мовчання, безсловесності.

Тричі на день приносив наглядач їжу — справжній суп, хліб і чай з двома шматочками цукру. Ставив усе це на стіл, примовляв «їжте на здоров'я» (між іншим, лагідно промовляв, ввічливо, зовсім не те, що раніше), з камери виходив тихцем. А за годину повертався, докірливо хитав головою, вказуючи на неторкнутий харч, забирав його з собою і зникав.

Так минула одна доба, друга, третя, четверта. Пекло в шлунку, серце почало битись нерівно, тремтіло, немовби протестувало, у вухах виник шум.

Роман рухався мало, зберігав сили, адже й до початку голодовки він був уже слабкий і виснажений, аж ребра випиналися. Лежав на ліжку (йому вже не заборонялося цього і вдень), дивився в стелю, інколи читав уголос вірші і думав, думав — без кінця, без краю.

На п'ятий день два наглядачі (аж два) повели його по сходах кудись униз, у підвал, завели в похмуру камеру без віконця, без ліжка, без столика. Стіни в ній були облуплені, вкриті видряпанними написами.

Запитав:

— Ліжка так і не буде?

— Камера смертників,— відповів наглядач.

І вийшли обидва, двері замкнули, постояли в коридорі, певно прислухаючись, у вічко котрийсь зазирнув і пішли, покрокували по коридору далі, в глибокий підвалу.

Роман простелив на цементовій підлозі своє пальтечко і ліг, заклавши руки під потилицю. Подумав: ось він який, мій останній притулок на землі.

І раптом пригадалася циганка, що ворожила йому колись давно в Миронівці: «Високо літаєш, та низько сядеш...» Куди вже нижче!..

Лежав непорушно, думав і якось несподівано відчув, що в голові гарячим вітерцем, неспокійним вихором починають кружляти, пульсувати рими: «Смерть... Щерть... День раною... Коханою... Тюремними... Даремними...»

І рядок за рядком кристалізувався вірш:

Чорнопінною отрутою
серце виповнили вщерть...
Хай же піснею нескутою
пролунає: здрастуй, смерть!

Празникову, ненадівану
одягну сорочку я...
Здрастуй же, давно сподівана
визволителько моя!

Знову день відкрився раною...
Не барись ж, не барись.
Нареченою коханою
ти до мене пригорнись,

щоб за мурами тюремними
(тут години чи віки?)
сподіваннями даремними
не цвіли мої думки.

Обгорнись фатою чорною
і, щоб далі від біди,
не забудься, згідно з формою,
взять перепустку сюди.

Щоб під мурами не впала ти
у нерівному бою,
щоб у карцер не попала ти
за недбайливість свою.

А вже звідси без мороки ми,
без формальностей нових,
вийдем брамами широкими,
не спитавши вартових.

Так пролежав майже всю ніч, komponуючи вірш, вголос перечитуючи його.

Подумав: прийдуть, мабуть, рано-вранці... Читав же не раз, що такі смертовбивчі справи віддавна звикли вивершувати на світанку.

Але прийшли аж під вечір наступного дня. Ті ж таки два наглядачі. Повели знову по сходах, але вже нагору, відкрили камеру-одиначку, чисту, либонь, не дуже давно пофарбовану, з ліжком, справжнім матрацом на ньому, чистим простирадлом, ковдрою і подушкою.

Що б це могло означати? Не знав, звичайно. Неясно було, і для чого ж тримали цілу добу в камері смертників. Налякати хотіли? Чи справді збиралися розправитись, а потім роздумали?..

Ще через день у камері з'явилися слідчий, з ним тюремний лікар і той-таки блідолиций начальник спецкорпусу. Роман лежав на ліжку, назустріч не підвівся.

— Розстебніть-но одержину, послухаю вас,— сказав лікар.— Дихайте... Дихайте... Ще дихайте... А тепер не дихайте... Поверніться на бік... Так... Що ж, все ясно: Такий молодий, а серце вже тріпається. І розширене з правого боку на півпальця. Для чого ж ви зважилися з таким серцем на голодовку?

— Спитайте в нього,— кивнув Роман на слідчого.

— Ще раз кажу — дарма все це,— заговорив лейтенант.— Пишіть заяву, що припиняєте, і життя усміхнеться вам знову.

— Маю до вас прохання,— обернувся до нього Роман.

— Яке?

— Дайте мені спокій. Все, що я мав сказати про свою голодовку, сказано. Додати мені нічого.

— Що ж, нарікайте на себе.

З тим і пішли.

І знову повільною плетеницею потяглися дні і ночі. Щоб не втратити їм лік, Роман робив нігтем удряпини на стіні: восьмий день, дев'ятий, ось уже й дванадцятий. Довгим, нестерпно довгим був кожний з них. Не приносили розради й ночі.

Йому часто снівся Сталін. Роман гаряче говорив йому про щось, говорив, говорив, одного разу плакав, знову говорив. Сталін зрідка кивав головою і мовчав. Одного разу ще й посварився на нього пальцем. «За що? — хотів запитати Роман.— Я ж ніякий не ворог. Я навпаки...» Але не зміг ні спитати, ні сказати. Язик у нього в цю мить онімів.

Ночі з такими снами не давали перепочинку. Навпаки, на душі ставало ще важче.

Виснажений ще до голодовки, Роман слабшав з кожним днем. Пройтися вздовж камери було йому вже важко, мусив опиратися руками об стіну.

Зробив ще одну удряпину на цій стіні. Який же це день відтоді, як подав він свою заяву? Виходить, п'ятнадцятий. Певно, буде він точнісінько таким, як і чотирнадцятий чи тринадцятий...

Та виявився не таким. Саме в цей п'ятнадцятий день і сталася подія, на яку Роман уже перестав сподіватися.

В камері з'явилося троє: слідчий Боцяньський, незнайомий Романові чоловік, який назвався прокурором, і ще один незнайомий — у військовій формі, з трьома ромбами на петлицях. Тобто дуже високий начальник і, виходить, приїжджий: адже в Дніпрянську — і Роман знав про це — найстарший обласний начальник по лінії Держбезпеки мав на петлицях лише один ромб.

Звідки ж він? І чому разом з прокурором? Відповісти собі на ці питання Роман, звичайно, не міг.

Не міг, бо не відав, що цього ранку в обласному управлінні відбулася розмова, в якій вирішувалася і його доля. Високий начальник, що прибув з Києва для службової інспекції своєї системи, після обговорення багатьох поточних питань заговорив на завершення про справу Романа. І розмова та виявилася для місцевих товаришів вельми неприємною.

— Голодовка Романа Лісовенка — це брак у вашій роботі,— вичитував своїм підлеглим київський начальник.— Перед від'їздом була в мене розмова з прокурором республіки. Вони вже мали інформацію в області по своїй лінії...

— Я мусив доповісти,— вставив своє слово присутній на розмові обласний прокурор.

— Зрозуміло,— продовжував начальник з трьома ромбами.— До того ж у них побувала дружина Лісовенка, і розповідь її справила певне враження. Позитивне. А головне, що по ходу слідства до Лісовенка не виявилось жодної зачіпки. Так чи ні?

— Так точно,— схопившись з місця, підтвердив Боцяньський.— Доказів ніяких. Ні Новицький, ні Самутін не дали на нього жодних показань. А в самого нього характер виявився якийсь просто залізний.

— А якщо знали про такий його характер, то навіщо пришилили Лісовенка ще й до Самутіна? Вже після завершення справи Новицького потрібно було передати цього упертого журналіста в «трійку». В крайньому разі, можна було навіть відпустити. Тим паче, що особливого інтересу він для нас не становить: ні в яких попередніх списках його немає. А тепер маєте халепу... Які пропозиції прокуратури?

— Припинити справу і відпустити,— заявив прокурор.— Всі законні строки слідства вже давно закінчились, толку з цього ніякого, пора завершувати.

— Так і я думаю,— резюмував київський начальник.— В цьому для нас може бути навіть певна вигода. Його тут знають, отже, помітять відразу і скажуть: виходить, якщо людина неповинна, то її відпускають? А що багатьох не відпустили і засудили — значить, знайшли за ними провину.

На тому й порішили. З цим і з'явилися в камері Лісовенка.

Роман підвівся з ліжка їм назустріч, спробував стати на ноги.

— Не вставайте, сидіть,— зупинив його приїжджий з Києва.— А якщо це трудно для вас, можете й лежати. Маємо дещо сказати вам.

— Що саме?

— По-перше, хотілося б, щоб ви розуміли, що перевірити вас ми були зобов'язані. Ви ж і самі підтвердили, що стосунки з Новицьким у вас були близькі й тривалі.

— Звичайно, але ж у мене не було ніяких підстав подумати, що він...

— Все зрозуміло. Ми теж упевнилися, що ви нічого того не знали й не відали. Так от на сьогоднішній день слідство в вашій справі завершено, і ми відпускаємо вас на волю.

— Ви... правду сказали?

— Скажіть йому ще й ви,— кивнув київський начальник прокуророві.

— Як прокурор, підтверджую. За відсутністю в ваших діях складу злочину ви звільняєтесь з-під арешту, а слідство в вашій справі припиняється.

— Ось вам папір, пишіть заяву про припинення голодовки, і на тому й попрощаємось,— завершив розмову той, що з трьома ромбами.

Роман глянув на той паперовий листок, вже й рукою ворухнув, щоб взяти його, але зупинив той рух і заперечливо похитав головою:

— Ні, зараз не можу. Дайте мені подумати.

— Про що?

— Чи не обманюєте ви мене.

— Ну, це вже ви занадто... Що ж, думайте. Але раджу вам не втрачати свій шанс. Пішли, товариші.

І рушили до дверей. На порозі прокурор на мить затримався:

— Передаю вам привіт від вашої дружини Наталії Сергіївни. Можете гордитись: вона горою за вас...

І зникли за дверима. Тому й не побачили, що по цих словах прокурора очі Романа виповнилися слізьми.

...Лежав на своєму ліжку аж до наступного дня. Перебирав у пам'яті весь хід слідства, пригадував кожне слово з розмови цих трьох, кожну інтонацію, погляди, якими вони обмінювались, все-все. Обманюють чи не обманюють?.. Добре розумів, що коли одурять, то розпочинати голодовку заново у нього не вистачить сил, ні фізичних, ні моральних, та й сприйматиметься вона вже зовсім по-іншому.

Обманюють чи не обманюють?

І все більше доходив до висновку, що, мабуть, ні. Якщо справа його дійшла аж до Києва, якщо й прокуратура втрутилась, а повідомлення тут, у камері, зробив йому такий високий чин, то, мабуть же, для дрібного маневру таку громіздку машину не піднімали б. Та ще й привіт передали від Наталі, від Наталочки...

Вранці наступного дня попросив у наглядача олівця (листок паперу так і залишився на столику ще від учора) і написав заяву. Про те, що припиняє голодовку, в зв'язку з тим, що його офіцій-

но повідомили про припинення слідства і цілковите виправдання по всіх висунутих обвинуваченнях.

Години за дві після того його перевели в тюремний медичний «околодок», дали випити чашку бульйону з якоюсь домішкою, пояснили, що підгодовувати будуть обережно, щоб організм призвичаївся до їжі дієтно і поступово.

Відчув, між іншим, що після перших же двох-трьох ковтків зник шум у вухах і почав стихати ниючий біль у шлунку. Блаженно витягнувся на ліжку і впав у забуття. Заснув. Вперше за довгі місяці заснув не в камері.

І приснився йому сон, перший сон після звістки про звільнення, про початок нової смуги життя. Химерний сон, плутаний і страшнуватий. Чомусь про війну.

Ніби опинився він на фронті, постріли лунають, біжать кудись солдати, танки ревуть, вирвавшись з-за пагорба, а розібрати толком, що там діється, він не може. Виникають і зникають знайомі обличчя — Северинове, Васі Кривінського, навіть слідчого Боцяньського, а чому вони там і про що вигукують на бігу — він теж якось не може зрозуміти до кінця...

...А я подумав, міркуючи про це сновиддя (адже авторові дано бачити сни разом зі своїми героями), про те подумав, що видива ті не кристалізуються в Романа в чітку сюжетну картину тому, що тоді, в 1937 році, війни він ще не знав, не бачив і чітко уявити собі її не міг.

А ми з вами, дорогі читачі, бачили, знаємо — хто на фронті побувавши, а хто — з книжок і кінофільмів. Тож і не впадемо в неправду, якщо допоможемо Романові, так би мовити, проявити той сон, як проявляють фотознімки на затемненому негативі, допоможемо (для автора це просто обов'язково) прояснити всі конкретні ознаки того фронтового видива і усвідомити їхній взаємозв'язок. Тобто якщо разом з Романом виведемо з того розпливчатого сну ще одну вставну новелу, яка й вивершить цю нашу широкеруду оповідь.

ЗУСТРІЧ НА ФРОНТІ

(Вставна новела)

Кого тільки не зводить війна! Несподівані зустрічі на фронті — звичайнісінька річ, а людські долі інколи переплітаються тут мов у казці або в химерному сні.

Четверо їх було, поверталися з розвідки. Старший лейтенант Гурченко — командир, а з ним, якщо по ранжиру розставляти, — лейтенант Боцяньський, сержант Кривінський та боєць Коваленко. А якщо, наприклад, шикувати по зросту, то першим

належить назвати Грицька Коваленка, ставного, кремезного, буйнокучерного, колишнього донбасівського шахтаря. А вже далі стоятиме лейтенант Боцяньський, підтягнутий, стрункий, статури спортивної, після нього трохи нижчий на зріст і незмінно худорлявий Гурченко і нарешті малорослий, але дуже жвавий Кривінський.

Служили вони разом уже кілька місяців, у розвідку ходили не раз, мали медалі «За відвагу», а старший лейтенант ще й орден Червоної Зірки. Спочатку видавалися один одному чужими, але з кожною спільною розвідувальною операцією зріднювалися все більше, а одного пам'ятного дня з'ясувалося, що пов'язує їх не тільки спільна дружба в еньській військовій частині, а й незримі нитки співпричетності до деяких подій з уже, як здавалося, досить далекого довоєнного минулого. Хоч, між іншим, в ті попередні роки вони й не зустрічалися ні разу.

Якось сиділо їх троє — без командира Гурченка — в бліндажіку, прислухалися до гарматного гупання, курили, а Грицько ще й читав свіжу армійську газету «Сталінський удар».

Читав, перегортав і раптом вигукнув:

— Ха! Невже ж він?..

— Про кого ти? — поцікавився сержант.

— Та от стаття в газеті. Про визволення Дніпрянська. А підпис під нею — Роман Лісовенко.

— Ану покажи, покажи, — проворно підійшов до нього Кривінський. — Справді... І про Дніпрянськ пише так, ніби здавна знає його вздовж і впоперек. Виходить, вижив! Здолав! — І до Грицька: — Почекай, а ти ж звідки його знаєш?

— Ну як же! Писав він про мене. В Донбасі писав. А коли мене з комсомолу виключали, заступався скільки сили... Про вас, видать, теж писав?

— Ні, мені він тільки читав. Вірші свої читав. У камері.

— В якій камері?

— В якій же ще? В тюремній. Ми з ним тоді, понимаєш, у «ворогах народу» ходили.

— Знайшли про що згадувать, — поморщився лейтенант Боцяньський.

— Так випадок же який, товаришу лейтенант! — не вгавав Кривінський. — Це ж подумати тільки: Роман Лісовенко!.. Стривайте: таж слідчий у нього... Кажу, другий слідчий у нього мав прізвище... Хм... Товаришу лейтенант, скажіть, якщо можна, одверто: ви не служили раніше в органах Держбезпеки?

— Ну, служив. Доки не відчислили...

— В Дніпрянську служили?

— Ну в Дніпрянську.

— Тоді дозвольте запитати: того Романа... ви знаєте якого... його тоді відпустили?

— Ну, випустили. А що?

Відповісти сержант не встиг, на вході в бліндаж з'явився командир їхній — Гурченко.

— Струнко! — скомандував лейтенант Боцянський. — Товаришу старший лейтенант, за вашим наказом загін...

— Вільно! — перервав його рапорт Гурченко. (Северин же, звичайно, не хто інший). — Сідайте. Про що розмова?

— Та от статейка в газеті, — жваво доповів Кривінський. — Підписав товариш кореспондент, котрого ми всі знаємо.

Гурченко байдуже глянув у газету, але відразу ж немовби засяв:

— Ага, обізвався!.. А то від початку війни ніяких контактів. Скоро, значить, побачимось. А ви ж звідки — про нього?..

— Та тут, знаєте, такий случай... Грицько по Донбасу знає, я по камері, а, к приміру, товариш лейтенант — по слідству...

— Знайшли про що згадувати, — знову повторив Боцянський. Похмуро повторив, неохоче. — Мало чого... Врем'я було таке. Хіба я що...

Гурченко пильно глянув на нього, помовчав, газетку акуратно склав, заховав у планшет.

— Про це годі. То наші справи внутрішні, колись, може, розберемося. А зараз фронт, війна з фашистським звіром. Пароль «Батьківщина», відгук — «Перемога». Так я розумію накази Верховного Головнокомандування. Іще одно скажу спеціально для нас з вами: всі за одного і один за всіх. Питання є?

Питання не було.

— То слухайте наказ. Як стемніє, рушаємо в розвідку. Ворог, їдять його мухи з крокодилами, відступаючи від Дніпра, намагається на нашій ділянці зачепитись за рубіж по річці Росаві. Маємо просочитися йому в тил, розвідати його сили, ближчі резерви, артилерійські позиції. Рація справна?

— Так точно, — доповів Боцянський.

— Лаштуйтеся в дорогу. Документи здати.

...Поверталися назад через дві доби. Лінія фронту була тут рваною, не суцільною, німці ще не встигли оговтатись як слід після ударів наших військ у районі Канева і відступали в напрямі Корсуня, чіпляючись за кожний проміжний рубіж.

Така рухома конфігурація фронту давала можливість розвідгрупі старшого лейтенанта Гурченка проникнути в щілини між скупченнями гітлерівських військ, а добре знання місцевості

полегшувало Северинові скритне пересування в басейні рідної Росави.

Допомогли їй кілька потаємних зустрічей з земляками (точніше — з одним земляком і двома землячками), які з великою радістю розповіли все, що знали про скупчення ворожих військ, особливо про розташування артилерії і танків. Рації лейтенанта Боцяньського було що передавати. Завдання, вважав Северин, було виконане, можна й назад повертатися.

Йшли обережно, ховаючись у переярках та перелісах, ось уже близько й Росава, тільки крутобокий, зрідженими кущами зарослий пагорб перетнути, а там метрів за двісті від нього — і добре відомий Северинові брід через річку. Проходили вони тут ще на самому початку свого маршруту в тил, знали, що, за попередніми даними, ворожої позиції тут не було, так воно й насправді виявилось. Тільки й того, що на вершині пагорба виднівся бур'яном зарослий, по ламаній лінії споруджений окоп, зберігся, видно, ще з першого року війни.

На цей пагорб і попрямували вони тепер навпростець, рухалися, про всякий випадок, згинці, короткими перебіжками.

Та до вершини не дійшли. А залишилося так же близько, яких-небудь три десятки метрів. Де він узявся, той кулемет, що вдарив раптом по них з недалекого й невеликого переліску, за якусь сотню чи півтори сотні метрів? І майже водночас з-за тих дерев вискочило десятків зо два гітлерівців і перебіжками, взрозсипну кинулися по косогору, поливаючи пагорб чергами з автоматів.

— Лягай! — скомандував Северин. — Розосередитись! Повзком нагору, в окопчик!

І довгою чергою з автомата примусив гітлерівців залягти.

Не надовго. Під прикриттям кулеметних черг вони короткими перебіжками наближались все більше. Двоє чи троє з них упали і вже не підвелись, але інших це не зупинило.

По черзі відстрілюючись, розвідники добиралися до вершини.

Першим вскочив у окопчик Коваленко, дав чергу з автомата, але мусив перервати її і кинутись на допомогу своєму командирові: Гурченка вдарила в плече ворожа куля вже коли він майже доповз до окопчика. Грицько простягнув йому руку, допоміг подолати той останній метр і знову схопився за автомат.

— Вогонь! — командував Северин, намагаючись перебороти біль від рани і приладнати для стрільби й свій автомат. — Вогонь!

За хвилину-другу застрочив з-за бруствера і автомат Василя Кривінського. Добрався таки Вася до окопа, зайняв позицію поблизу свого командира.

Тільки лейтенант Боцяньський трохи відстав. Може, тому, що рація йому заважала, може, просто повільніше просувався. Намагаючись швидше подолати відстань до вершини пагорба, на мить підвівся, щоб згінці зробити останній ривок до окопа. Та тільки й встиг крикнути «братці!», відчайдушно крикнути, і відразу ж упав на землю, пронизаний ворожими кулями.

Ще встиг вигукнути «допоможіть!» і затих, приник до землі.

— Тримайтесь, я зараз! — кинувся йому на допомогу сержант Кривинський, схопив за руку, потягнув до себе:

— Повзімо... Тут зовсім... Тут близько...

Не доповзли. Нова кулеметна черга пронизала обох. Так і залишилися лежати на схилі того пагорба, на родючій, закривавленій миронівській землі.

Гітлерівці наближалися, перебігаючи вовчими зграйками, півколом охоплювали пагорб.

— Бережи патрони! — крикнув Северин Грицькові. — Стріляй прицільно!

Стріляли короткими чергами. Северинові все важче ставало орудувати автоматом, поранена рука погано слухалась, від втрати крові він слабшав з кожною хвилиною.

Патрони закінчувались. Постріли з окопу лунали все рідше, стали поодинокими.

— Рус, здавайся! — вигукували гітлерівці.

— Не діждетесь, гади! — скрикнув Северин. Переборюючи свою слабкість, він взяв автомат непораненою лівою рукою і виткнувся з окопа, щоб дати ще одну, може, вже останню чергу. Але зробив лише один постріл: остання гільза вилетіла з патронника, безпорадно відкотилася набік. Автомат замовк. І в ту ж мить Северин відчув, як вжалила куля і ліву руку, а ще одна пекучим дотиком чиркнула по лівій щоці.

Мовчав і автомат Грицька Коваленка, патрони закінчилися.

— Пістолет мій візьми, — сказав Грицькові Северин. — Коли підійдуть сюди, останнім патроном стріляй мені в лоб. За себе вирішуй як знаєш.

— Вже вирішив, — відповів Грицько. — У мене ще граната є.

— Рус, здавайся! — ще ближче загукали німці.

Грицько дістав гранату, засунув у рукав шинелі, голосно викрикнув:

— Здаюся! Здаюся!

Підвівся на весь зріст, вибрався з окопу і, піднявши руки вгору на рівні плечей, рушив до гітлерівців.

— Ком, Іван! Ком! — загукали вони, з'юрмилась навколо нього.

— Здаюсь! — ще раз повторив Грицько і, опустивши руки, миттю вихопив з рукава гранату, одним порухом поставив її на бойовий звод.

— За Вітчизну! За Сталіна! — вигукнув він, високо піднявши гранату над головою.

Вибух пролунав через сім секунд. Оторопілі гітлерівці не встигли навіть кинутись врозтіч.

І став той вибух і той спалах полум'я ніби сигналом для наших танків, що в цю хвилину вирвалися з ліска на протилежному березі Росави і рвонули через річку, через брід, обтікаючи той пагорб, ту безіменну висоту чотирьох героїв-розвідників, з обох боків.

Северин вийшов з окопу і застиг на вершині пагорба, ніби приймав парад грізної мототанкової частини, що рушила в нестримний наступ.

Спеціальний кореспондент армійської газети «Сталінський удар» Роман Лісовенко прибув у еньську частину того ж дня і відразу ж почув розповідь замполіта полку про подвиг групи розвідників на чолі з старшим лейтенантом Гурченком.

— Гурченком? — перепитав Роман.— А як звати?

— Не знаю, я в цьому полку недавно.

— Де він зараз?

— У медсанбаті. Ходім, проведе, це тут — у школі.

Коли Роман схилювався над ліжком пораненого старшого лейтенанта, в якого були перебинтовані не тільки обидві руки, а й ліва щока, той міцно спав. Але за хвилину-другу, немовби відчувши Романову присутність, розплющив очі, ворухнувся, погляди їхні зустрілися.

— Ти, Северине?..

— Я, брате, я. Нахились, почоломкаємось.

...Так матеріалізувався у вогненні роки Великої Вітчизняної війни той тривожний і туманний сон, перший сон, що його побачив колись Роман вже не в тюремній камері. Принаймні так розшифрував його автор, що бачив той сон водночас зі своїм героєм, та й на фронті побував разом з ним.

ЕПІЛОГ

Весна в розцвіті. Залита сонцем Красна площа в Москві, над нею зграя голубів полощеться в сонячному промінні, а на площі хвилями здіймається, рухається, радісними вигуками озивається, співає, сміється незчисленне юрмище людей. З прапорами, з привітальними гаслами, з квітами і, як водилося,

з обов'язковими портретами вождів, тих самих, що стоять на трибуні Мавзолею.

А серед них — і на портретах, і на трибуні — юнак, ну зовсім же ще юнак, з щиросердою, осяйною, білозубою усмішкою, щедрою усмішкою тим, що рухаються на площі, і всім людям на світі. Юрій Гагарін.

Поруч з ним — його дружина Валентина, в цю хвилину, певно, найщасливіша жінка на світі:

А з другого боку від космонавта — сам Микита Сергійович Хрущов, теж схвильований і, певно, щасливий, трохи аж розгублений від напливу почуттів.

Москва приймала, вшановувала, вітала, величала першого космонавта Землі, славного російського хлопця, радянського громадянина-комуніста Юрія Гагаріна.

Давненько вже відучив себе Роман від патетичних душевних сплесків, що ними відзначався в своїй комсомольській юності. Але тут, пірнувши в цю могутню хвилю всенародного торжества, знову повернув собі свою племенисту молодість, хоча б на день повернув, хоча б на цю святкову годину.

— Так було, коли Москва зустрічала челюскінців, — у голос пригадав він, звертаючись до Наталі й Северина. — Тільки тоді це була ріка, а сьогодні — море!

— Не забув, товаришу романтик! — усміхнувся Северин.

— Повік не забуду.

Сказав, не чекаючи на відповідь. Але вона раптом пролунала, несподівана, зовсім несподівана, майже чудодійна. Чийсь жіночий голос глибокого тембру виразно сказав:

— А мене теж не забули?

Обернулися всі троє — поруч з ними йде незнайома стара жінка, висока, худорлява, з попелястим, посивілим волоссям і чорними бровами.

— Не впізнасте? А я вас — відразу. Здрастуйте, Романе. Здрастуйте, Наталю. Здрастуйте, Северине.

І тільки по цих словах Романа осінило:

— Євгенія Василівна!

— Женя! — схвильовано скрикнула й Наталя і кинулась обнімати жінку. Обнімати, цілувати, знову й знову промовляючи: — Женя... Жечка наша незабутня... Женя!..

— Звідки ви? Де? Як? — заговорив і Северин. — Ми ж про вас нічого... Ми ж навіть думали, що... Господи, яка ж радість у нас сьогодні!

— Спасибі. Я вас усіх теж завжди носила в своєму серці.

— Ви тепер у Москві? — запитала Наталя.

— Ні, я там. Відбула у таборі свої десять років, або, як дехто говорить тепер, «лише десять років», а після звільнення залишилася в тому краю.

— Тепер ми вас не відпустимо від себе,— рішуче заявила Наталя.

— Завтра ж поїдемо до нас у Київ, будемо жити однією сім'єю,— підхопив її слова Роман.

— Ще раз спасибі, славні мої, рідні... Тільки не поїду я з вами. Я там — у дитячому будинку... Вісімдесят дітей-сиріт... Як же вони без мене?.. Я їм — за маму... Ось і до Москви приїхала клопотатись у міністерстві за той будинок, там ще багато чого треба зробити... А у вас є діти?

— Син,— сказала Наталя.— Університет закінчує.

— Як його звати?

— Женя. Євген. На вашу честь.

— А чи відомо вам щось...— знову заговорив Роман.— Боюся навіть запитати. До живої рани боюся доторкнутись...

— Не треба боятись... Не треба... Свої сльози я вже виплакала, очі в мене сухі, а біль мій побілів, як і мої коси... Ви — про Станіслава Антоновича?

— Про нього.

— Його посмертно реабілітували. І відновили в партії. Всі четверо замовкли, схилили голови в німій скорботі.

А навколо шуміла, гомоніла, співала Красна площа, озивалася привітальними вигуками тисяч людей, майоріла червоними полотнищами знамен.

— На цих переможних прапорах є краплина і його крові,— тихо сказала Євгенія Василівна.— Чи знатимуть про це люди? Чи пам'ятатимуть?

АВТОРСЬКА ПІСЛЯМОВА. До побачення, дорогий читачу. Оповідь моя завершена.

Хотілось би назвати цей роман «Червоне і чорне», це була б найточніша назва, та своєчасно згадав, що понад сто п'ятдесят років тому її вже використав для своєї книги Фредерік Стендаль, він же Анрі-Марі Бейль.

Хочу пояснити, що коли в романі зустрічаються справжні назви деяких сіл чи міст (наприклад, Миронівка, Козин, Корсунь), то це не означає, що ті розділи книги є в буквальному смислі сторінками літопису цих, по-книжному кажучи, населених пунктів. Деякі факти, про які тут розповідається, справді відбувалися саме в тій місцевості, там-таки зустрічався я колись і з прототипами деяких персонажів твору, але до цього додано й немало художнього домыслу та породжених фантазією автора сюжетних зв'язків. На те й художній твір, а не фактографічний репортаж.

Кілька слів про того прокурора, що в романі повідомив дружину ув'язненого Лісовенка про його голодовку. Для того часу факт, мабуть, винятковий (як і сама смертна голодовка), але цілком реальний. Випадок такий був, мені про нього добре відомо. Знаю також і про дальшу долю того прокурора (точніше — про його прототипа). Приблизно через рік після змальованих у романі подій його теж заарештували. Видно, «не ко двору» прийшовся він тоді в своїй системі...

У романі наводяться рядки поезії Павла Тичини, Леоніда Первомайського. Олександра Безименського, Бориса Ручйова, а також, даруйте за зухвальство, і деякі вірші Олександра Левади. Два з тих віршів ще не друкувалися, чекали на публікацію рівно п'ятдесят років. А вірш, що став заспівом роману («На світі жив хлопчина»), вже був надрукований у збірці моїх творів, але редактор додав до нього в дужках підзаголовок «жарт»... А одно слово в тодішній публікації того вірша автор змінив сам: замість «страшна» написав «чудна»... Причини, як говориться, зрозумілі. Хоча причини тих причин де в чому ще й досі не з'ясовані до кінця...

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША	4
ЧАСТИНА ДРУГА	112
АВТОРСЬКА ПІСЛЯМОВА	172

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ИЗДАНИЕ

Серия «Романы и повести», № 8

ЛЕВАДА Александр Степанович

ДВА ЦВЕТА

Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро»

На украинском языке

Зав. редакцією Олексій Дмитренко
Редактор Микола Цівина

Художник *С. О. Лук'яненко*
Художній редактор *О. М. Коспа*
Технічний редактор *П. Д. Цуркан*
Коректори *В. Ф. Котляревська, Т. Г. Привалова*

ИБ № 5050

Здано до фотоскладання 16.05.90.
Підписано до друку 01.08.90.
Формат 84 × 108 ¹/₃₂.
Папір друкарський № 2.
Гарнітура таймс.
Друк високий з ФПФ.
Умовн. друк. арк. 9,24.
Умовн. фарбовідб. 9,654. Обл.-від. арк. 11,139.
Тираж 30 000 прим. Зам. 197. Ціна 70 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Левада О. С.

Л34 Два кольори. Роман.— К.: Дніпро, 1990.— 173 с.
(серія «Романи й повісті», № 8).

ISBN 5-308-01114-1

У романі трагічно переплелися чорний колір сталінської реакції і червоний колір соціалістичної революції. Автор простежує, як на тлі суперечностей часу етап за етапом складався культ особи Сталіна і до яких наслідків він привів. З особливою любов'ю і теплотою змальовано образи людей високої моральної стійкості і чистоти.

Л $\frac{4702640201-034}{M205(04)-90}$ Бз 10.13.90.

ББК 84Ук7

СЕРІЯ «РОМАНИ Й ПОВІСТІ»,

1990

ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

Анатолій Дімаров

В ТІНІ СТАЛІНА

Роман

Григорій Медведєв

ЧЕРНОБЫЛЬСКАЯ ТЕТРАДЬ

Документальная повесть

Ігор Кравченко

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ

Роман

Ірина Савенко

НАЯВУ — НЕ ВО СНЕ

Роман-воспоминанье

Катерина Мотрич

ДОСВІТОК

Роман

Григорій Штонь

ПАСТОРАЛЬ

Повісті

Алла Тютюнник

ДАЛІ ПОЛЬОТУ СТРИЛИ

Повісті

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Микола Литвин

ЛЕТИ, ПАВУТИНО!

Повісті

Наталя Околітенко

ЗАПАХ ОСТРОВА

Повісті

Олександр Степанович Левада народився 26 листопада 1909 р. в селі Кривчунці на Черкащині. Працював учителем, журналістом, у Міністерстві культури УРСР, в Держкіно УРСР. Багато років був секретарем Спілки письменників України. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Автор п'єс «Фауст і смерть», «Шлях на Україну», «Гроза над Гаваями», «Перстень з діамантом», повістей «Ріки невинна течія», «Повість про ранній ранок», циклу оповідань «Монологи», кіносценарію «Родина Коцюбинських».